

h. 19,568.
A
SÁROSPATAKI REF. FŐISKOLA

ÉVKÖNYVE

II.
KÖTET.

ÁRA 5 PENGŐ.

1931.

REF. FŐISKOLAI KÖNYVNYOMDA, SÁROSPATAK

b. h9,568.

A
SÁROSPATAKI REF. FŐISKOLA

ÉVKÖNYVE

II.
KÖTET.

1931.

REF. FŐISKOLAI KÖNYVNYOMDA, SÁROSPATAK

3803./2003.

ELŐSZÓ.

Ha egy író munkáját adná e könyv, kár volna a régi világ ítfelejtett szokását követve, előszót írni. Ki olvassa? Miért olvassa? Beszéljen magáért a mű!

De szólni kell, mert többeké a kötet. Nem egységes. Főiskolai tanárok adják benne mondanivalójukat. Téves volna a feltevés, hogy csak ennyi mondanivalójuk van, Korlátokat vetett az idő, az alkalom és a pénz. Az idő azért, mert annyira igénybe vett mindenkit az előkészület a főiskola nagy ünnepére, hogy csak alig tudott erre szakítani valamennyit. Az alkalom: a 400 éves jubileum azért, mert más könyvek is készültek, azok is keresik olvasójukat. Nem lehet egynek letarolni minden érdeklődést. És a pénz? Boldog lesz a kor, melynek fiai előtt magyarázgatni kell napjaink anyagi életének ingatagságát.

Téves volna a feltevés, hogy csak ennyi főiskolai tanárnak van mondanivalója. Ha minden magyar tanár tud, akar és szokott szólni korához, társadalmához, — sokszorosán igaz ez a pataki tanárról. A páratlan multtól ihletett, a megrázó történettől ajzott lélek buzog a gondolatoktól és érzésektől. Forrnak az eszmék s a nagy hagyományok ontják a jövődöket építő elgondolásokat. Az első terv az volt: legyen e könyv a mai tanártestület minden tagjának szellemi albuma. Mindenki adjon mutatót énjéből. A legtítkosabb, tehát legvonzóbb és legtöbb érdeklődésre számítható kisvilágból.

De nem lehetett. Nagy és nemes akarásokkal maradtunk adósok. Talán ünnepek után?! Ez ügyis pataki ősi szokás: tartozásokat post festa rendezni. Most nem lehetett. A legtöbbet úgy elfoglalták teendői, hogy már éjszakáiból sem tudhatott szakítani a nappalok fejelésére. Talán egy kissé sok szakadt e nemzedékre: abból is, amit felejtetni kell; abból is, amit alkotni kell. Ha minden ma-emberére év-

tizedek súlyát jelentik a vánszorgó hónapok: a naptárok négyszázéves főiskolájának történetét legalább újabb száz évvel tetézték az utóbbi lázas esztendők.

De kellett. És Istennek legyen érette dicséret, dicsőség és hálaadás: *lehetett.* Alkalmatos idők és alkalmatos egyéniségek nagyszerű összetalálkozásából alkotások születtek.

Ezek közé tartozik e könyv is. A legújabb: *Évkönyv.* A jubileumi év szellemi munkájából izelítő. Hódolat a jubiláló főiskola előtt. Az előtt a főiskola előtt, amely millió ráncból redőzött gondjai között is áldoz a szellem oltárán.

Ezek meggondolásával vegye kezébe és olvassa az ismeretlen olvasó, akit, mint a főiskola iránt érdeklődőt, tisztelettel, szeretettel üdvözlök.

Sárospatak, 1931 augusztus hó.

ELEKES IMRE

közigazgató.

Dr. RÁCZ LAJOS
ny. theol. akad. tanár:

SÁROSPATAKI IRODALOM.

A sárospataki ref. főiskola, melyet olykor a Rákóczyak főiskolájának is hívtak, a f. év szeptember havában fogja fennállásának 400 éves fordulóját megünnepelni. E nevezetes évforduló aktuálissá teszi azt a kérdést: micsoda jelentősége van Sárospataknak a magyar irodalom történetében?

Midőn a *sárospataki irodalomról* beszélünk, első sorban és főképen a sárospataki főiskolára gondolunk, s azt vizsgáljuk, hogy e 400 esztendő alatt a sárospataki főiskola tanárai mennyiben vették ki részüket az irodalom műveléséből? micsoda hely illeti meg őket részint az egyes tudományok művelésében, gyarapításában, részint a magyar irodalom fejlesztésében, előbbrevitelében?

Mielőtt a sárospataki főiskola tanárainak e 400 esztendő alatt kifejtett irodalmi munkásságát szemügyre vennők, e bibliai mondás alapján: „Gyümölcséről ismeritek meg a fát!” már előre is kedvező vélemény támad bennünk e főiskola tanárai és azok irodalmi működése iránt, ha számba vesszük, hogy kiket adott a sárospataki főiskola a magyar irodalomnak, hogy a magyar irodalom kiváló írói, munkásai közül kik végeztek, részben vagy egészben, Patakon tanulmányaikat? mert itt oly nevekkal találkozunk, mint Gyöngyösi István (1651—1653), Bessenyei György (1756—1760), Kazinczy Ferenc (1769—1779), Csokonai Vitéz Mihály (1795—1796), Fáy András (1793—1799, 1803—1805), Szemere Pál (1799—1801, 1802—1804), Szemere Miklós (1809—1812, 1814—1824), Kossuth Lajos (1819—1820), Szemere Bertalan (1820—1822, 1827—1832), gr. Teleki László (1828—1830), Erdélyi János (1824—1835), Kazinczy Gábor (1824—1828, 1832—1835), Tompa Mihály (1832—1844), Tóth Ede (1862—1864), Pósa Lajos (1866—1868), Szabó Endre (1863—1872), Lőrinczy György (1877—1879), Zempléni Árpád (1876—1882), Móricz Zsigmond (1893—1895), Harsányi Zsolt (1903—1904), Komáromi János (1902—1910), — nem is szólva a tudományos irodalom ama munkásairól

(pl. Geleji Katona István, Jászai Pál, Fogarassi János), akik itt nyerték kiképeztetésüket. A nagyhírű, kitünő tanítványoknak ilyen serege, ilyen gazdag koszorúja nem lehet csupán a véletlen műve! itt a hely, a környezet, az atmoszféra kiválóan inspiráló voltán kívül a tanári generációk egymásután következő sorának is közvetlen és erős hatást kellett ez irányban gyakorolniok!

S úgy is volt. Sárospatak, melynek várurai — a Perényiek, Dobók, Lorántfyak, Rákóczyak — kétszáz éven át a magyar nemzeti szabadság vezérharcosai, védőbástyái voltak; Sárospatak, mely a kuruc-mozgalmak tűzhelye, központja volt, már e történelmi multjánál, emlékeinél fogva gyűjtő hatást gyakorolt a messze vidékről ide sereglett ifjúság fantáziájára, lánggra lobbantotta hazafias lelkesedését. Ehhez járult — a ref. iskolákban általában uralkodó szabad szellem, szabad gondolkozás mellett — a sárospataki főiskolában az ifjúság által élvezett páratlan autonomia, a sárospataki főiskola ama, csaknem az egész országban egyedül álló szervezete, mely szerint itt a diákság volt, a tanárok ellenőrzése mellett, az iskolai vagyon kezelője és tulajdonosa, a tanárokat az ifjúság által az ifjúság köréből választott szénior fizette, aki egyszersmind az ifjúság első bírāja, a diákokból álló törvényszék elnöke volt, mely elsőfokúlag ítélkezett az ifjúság kihágásai felett. Ez a nagyfokú autonomia fölötté alkalmas volt arra, hogy az ifjakat önállóságra nevelje, bennök az önálló felfogást, gondolkozást kifejlessze s azoknak, akikben némi tehetség rejtlett, szárnyakat adjon, a tehetséget bennök kibontakoztassa.

A diákság nagy autonomiájának folyománya volt, hogy az ifjúságnak az iskolai ünnepélyeken éppoly fontos szerep jutott, mint a tanári karnak, hogy az ifjúság vezetőinek minden nagyobb iskolai öröm- vagy gyászünnepély (pl. a gondnok beiktatása vagy másnemű ünneplése, egy-egy nagy pátronus halála), meg az exámenek alkalmával köteleességük volt részint latinul, részint (utóbb) magyarul ünnepi verseket írni. Így pl. Bethlen Gábor feleségének (1622) vagy Rákóczy Zsigmond hercegnek halála (1652), vagy gróf Teleki József főgondnoknak kancelláriai tanácsnökká (1832), majd koronaórré (1838) kineveztetése alkalmából az ifjúság tagjai egymással versenyezve adtak érzelmeiknek verses kifejezést.

Mindez természetesen nem kis mértékben hozzájárult a költői tehetség kifejléséhez.

S mindezt betetőzte a tanári példa és ráhatás. Mert a sárospataki főiskola *tanárai* mindig kitűntek irodalmi és tudományos munkálkodásukkal; a főiskola előljáróságának mindig gondja volt rá, hogy oly tanárokat válasszon, akik nemcsak a szónak, hanem a tollnak is mesterei; akik tudományukat nemcsak a kathedrán adják elő, hanem azt irodalmilag is művelik, előbbreviszik és terjesztik.¹ Ha tehát tudjuk, kik voltak e 400 év alatt a sárospataki főiskola legkiválóbb tanárai, azt is fogjuk tudni, kik voltak annak legnagyobb hírű írói, tudósai? kiknek idejében virágzott leggazdagabban a sárospataki irodalom?

Ha azt vizsgáljuk, kik voltak a lefolyt 400 év alatt a sárospataki főiskola legnagyobb, leghíresebb, legkitűnőbb tanárai? azt találjuk, hogy nemzetközi vonatkozásban is legnagyobb, legkiválóbb tanára *Comenius János Ámos*, a XVII. század legnagyobb pedagógusa volt; utána következik, mint hazai vonatkozásban, tehát a maga korában a maga szakjának leghíresebb tanára *Kövy Sándor* és *Erdélyi János*, — s valóban, Sárospataknak, mint irodalmi tűzhelynek fénykora a Comenius, Kövy és Erdélyi pataki tanári működésének idejére esik.

I. *Comeniust*, mint tudjuk, Lórántfy Zsuzsánna fejedelemasszony és ifjabb fia, Rákóczy Zsigmond hívta meg, hogy a pataki főiskola oktatásügyét a panszofia szellemében reformálja, újjászervezze. Comenius a meghívást elfogadta s e végből négy évet (1650—1654) töltött Sárospatakon. Ez a négy év Comenius életének pedagógiai irodalmi alkotásokban leggazdagabb időszaka volt, mert e 4 év alatt, — amellet, hogy a nevelés és oktatás elveit fejtegető 6 iskolai beszédet tartott, a panszofiai iskola életbeléptetésére terjedelmes javaslatot (*Schola pansophica*) dolgozott ki, a *Vestibulumot* és a *Januat* a pataki iskola céljaira, magyar munkatársak segítségével, magyar szöveggel kiegészítve, teljesen átdolgozta s a 3-ik latin nyelvtani tankönyvvel: az *Atrium*-mal kiegészí-

¹ Erdélyinek, mint azt többször kifejezte, mindig az volt a nézete, hogy egy ily fontos művelődési és nemzeti hivatással bíró főiskola tanzókeire lehetőleg oly egyéneket kell alkalmazni, akik valamely általuk választott szakmában, az irodalom terén is munkálkodnak. A sárospataki főiskola *Értesítője* az 1886—87. isk. évről, 10. lap.

tette; amellett, hogy az ifjúság számára *erkölcsei szabályokat* (Praecepta morum), a főiskola kormányzására *iskolai törvényeket* (Leges scholae bene ordinatae) készített, — ez alatt a 4 év alatt dolgozta ki két új világhírű munkáját is, nevezetesen az *Orbis pictust*, mely nem egyéb, mint a Januanak képes olvasókönyvvé való átalakítása (amelyet azonban, ügyes fametsző hiányában, Patakon nem tudott kiadni, úgy hogy az Nürnbergben jelent meg 1658-ban), amely Európa különböző országaiban még a XIX. században is használatban volt, — és a *Schola Ludust* (iskolai színjáték), mely nem egyéb dialogizált Januanál, a Janua szövegének 8 színdarabbá való feldolgozásánál, melyet Patakon óriási sikerrel adtak elő, úgy hogy maga a fejedelemasszony is megjelent az utolsó előadáson. Mind eme munkáknak szereztetése és kiadása örökre összekapcsolja Patakkel a Comenius nevét, a pedagogia egész nemzetközi világát megtanítja Sárospatak és a sárospataki főiskola nevének ismeretére!

II. Kövy Sándort, mint kir. táblai ügyvédet, 1793-ban hívta meg a főiskola előljárósága a hazai jog (jus patrium) tanszékére s ő itt 36 évi tanári működésével a régi magyar magánjog legnagyobb mestereinek egyikévé, a ref. jogi oktatásnak legkimagaslóbb alakjává lett. Kövy kitűnő előadó tanár, a jogtanárok mintaképe volt, aki hivatásának az oktatást és nevelést tekintette, aki — Kossuth Lajos szavai szerint — tölcserrel öntötte az ember fejébe a jogtudományt, akinek hallgatására messze földről sereglettek az ifjak, akinek hallgatói közt sűrűn találkozunk szerb, oláh, horvát és szász nemzetiségű ifjakkal, a gr. Teleki, gr. Bethlen, b. Prónay, b. Podmaniczky, gr. Degenfeld-család tagjaival, akinek hallgatói közé tartozott Csokonai, Szemere Pál, Fáy András, Szemere Miklós, Kossuth Lajos, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan, Bernáth Zsigmond és a közélet annyi kiváló embere. Kitűnő művei: *Elementa jurisprudentiae hungaricae* (mely 6 kiadást ért, az I-ső 1800-ban Kassán, az V-ik 1835-ben Sárospatakon jelent meg s 4 évtizeden át volt kedvelt kézikönyve a magyar jogász ifjúságnak, s ennek Fogarasi János által eszközölt magyar nyelvű átdolgozása, mely 1839—1847-ben ugyancsak 6 kiadást ért) és a *Magyar polgári törvény*, mely 1822-ben, „mint az eddigelé magyar nyelven megjelent legkitűnőbb jogtudományi mű“ a Marczibányi nagy-

jutalmat nyerte, — az egész országban elterjesztették és meggyökerezették tanításait. Az egész országra kiterjedő nagy hírnevét mutatja az, hogy a nádor által a M. Tudós Társaság alapszabályainak kidolgozására kinevezett 24 tagú bizottságnak, mely 1828 március 15-től április 17-ig ülésezett, Kövy is tagja volt s bizonyára a törvénytudományi osztály első vidéki r. tagja lett volna, ha 1 évvel az Akadémia megalakulása előtt, 1829 július 24-én meg nem hal.¹

Kövy mellett, vele egyidejűleg, a jóra való, derék tanároknak egész légiója működött a XIX. század első évtizedeiben a sárospataki főiskolában. Az általános nemzeti ébredés kora a mi tanárainkat is felvillanyozta, aztán ébresztőleg hatott tanáraink irodalmi munkásságára az a viszony, melyben iskolánk *Kazinczy Ferenc*cell állott, aki a közeli Széchalomról gyakran belátogatott Patakra, részint azért, hogy az évről vizsgálatokon vagy a félévi számvizsgáló üléseken résztvegyen, részint azért, hogy bizalmas embereivel, jó barátaival egy pár kedves órát együtt töltsön. Ilyenek voltak: *Szombathi János*, 1783-tól a történelem tanára, († 1823) a város és a kollégium történetének tudós buvára, kitől nem egyszer kér történeti vagy régi magyar irodalomtörténeti kérdésekre nézve felvilágosítást, útbaigazítást; *Sipos Pál*, 1805-től a természettan és mennyiségtan tanára, költő és bölcsész, kiváló egyházi szónok, a kritikai bölcsészlet lelkes híve; *Vályi Nagy Ferenc*, aki 1798-ban lett Patakon a humaniorák tanára, Homeros első magyar fordítója; végül *Kézy Mózses*, aki alighogy bevégezé Patakon (1808) tanulmányait, azonnal a humaniorák tanárává választatik, majd külföldi tanulmányútjáról hazatérte után (1813) a matematika és fizika tanára lesz. Sipos, V. Nagy és Kézy mind költői kedélyű férfiak, s *Kazinczy*, költői és irodalmi kérdések megbeszélésében, boldog órákat tölt társaságukban. V. Nagy az ő izlésének hódolt, midőn a népies iskola vizenyős, terjengős modorát elhagyva, utóbb klasszikai formákban írta költeményeit s hexameterekben fordította az *Iliast* is; Kézy Mózest ő tüzelte latin verseinek frására és kiadására, amelyek közül a *Napoleon* menyezőjére írott ódának rendeltetési helyére

¹ Dr. Finkey Ferenc: *Emlékezés Kövy Sándor halálának századik évfordulóján* (1930) 3, 4, 14. l.

utat eszközölt. Sipossal, a széplelkű tudóssal és mély elméjű bölcsésszel folyvást bizalmas levelezésben állott, vele vallási és bölcséleti problémákról értekezett, majd amikor ez 1810-ben a pataki tanárságot a tordosi papsággal cserélte föl, őt ott is meglátogatta (1816), *Discursiones philosophicae* c. munkájáról azt írja: „A Critica philosophiát soha nem láttam szebb alakban és tisztábban előadva,“ s áldja sorsát, hogy vele ismeretségbe jutott. Midőn V. Nagy meghal (1820), ő buzgólkodik Ilias-fordításának kiadása körül s részben az ő nyakába szakad a fordítás körül keletkezett Ilias-pör. Kézy *Opuscula poetica* c. művét nagy elismeréssel bírálja a *Magyar Kurírban*, őt még 1831 tavaszán is védelmezi, midőn latin verseiért Bajza megtámadja.

A Kazinczyhoz melegen ragaszkodó, reá hódolattal tekintő, nyelvújítási eszméiért lelkesülő triással a pataki tanári karban egy másik triász állott szemben, mely a „széphalmi poétát“ kevésre nézte, nyelvújítását kigúnyolta. E triász tagjai voltak: Kövy Sándor, Rozgonyi József (1798—1823; művei: Oratio inauguralis 1798, Responsio 1816, A pap és a doctor a sinlódó Kant körül 1819, Aphorismi pshychologiae 1819, Aphorismi historiae philosophiae 1821) filozofiai professzor, a kritikai bölcsélet heves ellenfele¹, és Lácza Szabó József pataki lelkész s a theol. akadémián az erkölcsstan és a gyakorlati theologia tanára (1803—1828; művei: Keresztyn Kathekismus, Vallástevő Katechismus, Énekek, Predikáziók, 4 kötet, Erkölcsi Olvasókönyvecske, Rövid erkölcsi tudomány, Templomi könyörgések), — mind tudós, de elfogúlt, a régihez makacsul ragaszkodó professzorok, akik gúnyolódásaikkal sok keserőséget okoztak Kazinczynak. Lácza a diadal örömeivel terjesztette Patakon a *Mondolatot*; Kazinczy 1814 ápr. 20-án egy hosszú levélben mond Lácza és társai eljárása fölött ítéletet; barátaihoz intézett leveleiben (Lev. XII. köt. 145—146, 183—184, 270, 277. l.) kemény szavakkal kél ki ellenök.²

¹ Rozgonyi életéről, műveiről s antikantianus eszméiről l. bővebben: Rác L., Egy magyar és egy német antikantiánus érintkezése (Alexander-Emlékkönyv, 1910. p. 547—559).

² Szinyei Gerzson, Vázlatok és képek a sárospataki főiskola XVIII. és XIX. századbéli életéből. (A sárospataki főiskola 1894/95. *Értesítője*. p. 31—32.)

III. *Erdélyi János* (1814—1868) már mint nagyhirű író és műbírázó került 1851 november havában Pestről, a rémuralom alatt megbénult irodalmi és művészeti élet közép-pontjából a sárospataki főiskola filozófiai tanszékére, amelyről 1863-ban az irodalmi tanszékre lépett át. Miként Comeniusnak, idejövetelekor neki is első gondja, hogy egy jó nyomdászról, a nyomda jókarba-helyezéséről gondoskodják, mert ő itt intenzív irodalmi életet akar élni. Hallgatói, ha a szellem bölcsészetéről, vagy az esztétikáról tartott előadásain nem tudták is beszédje fonalát a hegeli abstrakciók mélységeibe mindig követni, de egyéniségének varázsa alatt állottak. Mint országosan elismert író, ő volt 1859-ben a pataki Kazinczy-ünnepély agitátora, 1860-ban ő rendezte a főiskola 300-ados emlékünnepejét, adta ki a főiskola latin történetét (Szombathitól) és az ünnepély emlékkönyvét. Reformeszméivel sok irányban jótékonyan folyt be a főiskola fejlődésére. Az ő irodalmi izgató szelleme hozta létre azt a kis írói társaságot, mely a *Népiskolai Könyvtár* megindításával a népiskolai tanügyet magas színvonalra emelte és amelyből később a *Sárospataki Irodalmi Kör* fejlődött. De legjelentékenyebb lépése, mellyel Sárospatakon elevenebb, mozgalmasabb irodalmi életet teremtett, sőt Patakot a vidék legjelentősebb irodalmi centrumává emelte, a *Sárospataki Füzetek* megindítása volt 1857 tavaszán, Hegedűs László spataki lelkész és dr. Szeremley Gábor theol. tanár társaságában. Az új folyóirat csakhamar a két magyar haza legkitünőbb prot. íróinak, tudósainak organumává, találkozó helyévé vált. Itten fejtette ki Hegedűs L. és Révész Imre a pátens támadásával szemben a prot. autonomia lényegét. Munkatársai közé tartoztak Révész Imrén kívül, akinek nevével majd minden évfolyamban találkozunk: Szilágyi Sándor, Imre Sándor, Szász Károly, Léway József, Szél Farkas és Szél Kálmán, Szilágyi István, Kiss Áron, Ladányi Gedeon, Kerkápoly Károly, Szász Béla, Torma Károly, Molnár Aladár, Kőrösi Sándor. 1859 végén gr. Mikó Imre elismerését fejezte ki a szerkesztőnek, hogy eddigelé szeplőtlenül megőrizték a vállalatnak zászlajára tűzött igazság-keresés és annak hódolás jelszavát. Erdélyi nemcsak megindítója és szerkesztője, s később, mikor a szerkesztést más kartársainak (Antalfi J., Bihari I.) átengedte, támogatója és inspirálója volt a folyóiratnak, nemcsak

összegyűjtötte és ide vonzotta a kiváló munkatársakat, hanem annak legszorgalmasabb munkatársa, legnagyobb erőssége ő maga volt. Már az 1857-ik évfolyamban megkezdte *A hazai bölcsészet történetéhez* címmel bölcsészettörténeti tanulmányait és egymásután ismerteti a XVI. és XVII. század magyar bölcselőinek életét és rendszerét. Halála után még 1½ évig élt folyóirata. Ő e folyóirattal Patak szellemi fényét az egész országra szétárasztotta és itt gazdag irodalmi életet teremtett.

De Erdélyi, mint pataki tanár, egyéb tereken is folytatta irodalmi munkásságát: működött, mint költő, esztétikus, műbíró és irodalomtörténetíró, s végül ezekhez járult most a filozófia művelése. Költeményei elszórtan egyes lapokban jelentek meg. A népköltészeti termékek felkutatását is folytatta; ide vágó művei: *Magyar népmesék* (1855), *Válogatott magyar népdalok* (1857), *A nép költészete* (1869), s ide tartozik a *Halotti énekes* (1852) c. gyűjtemény is, mely 1—2 darab kivételével a pataki ifjúság szent költészetének hozománya. Mint esztétikus és kritikus nagy fontosságú tanulmányaival és irodalmi arcképeivel a magyar szépirodalom egészséges fejlődésére korszakalkotó befolyást gyakorolt; tiszta ízlése és higgadt, tárgyilagos bírálata szinte megdöntetlen erővel szabott irányt. 1875-ben adta ki *A hazai bölcsészet jelene* c. nagyobb tanulmányát, amelyben kifejti, részben az ellentétes irányokkal vitatkozva, saját bölcsészeti álláspontját; 1865-ben rendszeresen hozzáfog a hazai bölcsészet történetének megírásához és ebbeli tanulmányait *A bölcsészet Magyarországon* címen a *Budapesti Szemle* 1865—1867. évi folyamában tette közzé. E művével, miként a népköltészetnél tette, felkutatta, összegyűjtötte, megmagyarázta annak a régi multból való adalékait; itt is, amott is úttörő. Népköltészeti és irodalmi tanulmányait *Erdélyi J. Kisebb prózái* (1865, 2 kötet), irodalomtörténeti előadásait pedig *Egyetemes Irodalomtörténet* (1868, 3 füzet) címen foglalta össze és adta ki.

Erdélyinek legbensőbb, legbizalmasabb barátja Hegedüs László spataki lelkész volt, kivel együtt indította meg a *Sárospataki Füzeteket* és akit 1860-ban a M. Tud. Akadémia lev. tagjául ajánlott és választatott meg. Nagy és hangos volt a jókedv, szlkrázott a szellem, egyre-másra termettek a rögtönzött versek olyankor az Erdélyi házánál, mikor Sze-

mere Miklós poéta Lasztócról belátogatott hozzá. Erdélyi írói fényével, hatalmas szellemi erejével kifelé az egész ország előtt magasra emelte a főiskola hírét-nevét, tekintélyét, bent pedig minden irányban eleven életet, gazdag tevékenységet teremtett, a főiskolát a haladás, fejlődés útjára terelte.¹⁾

IV. De e három kimagasló professzor mellett, akik tudományos és irodalmi hírnevökkel a főiskola hírét és fényét messze földön elterjesztették, előttük és utánok a kisebb-nagyobb tehetségű, jelentőségű íróknak és tudósoknak egész seregével találkozunk a főiskola 400 éves történetében. Már a XVI. századi tanárok megkezdték a toll, a nyomtatott betű révén eszméik, az igazság terjesztését; műveik: gyászbeszéd, deák, görög és magyar versek, theologiai vitairatok, szótári munkák részben latin, kisebb részben magyar nyelven. Ezen irodalmi termékek közt, melyek jobbára hasonnemű külföldi termékek visszhangjai s amelyekben csak lassan kezd a magyar lelkiség utat törni, a legfigyelemreméltóbb Szikszai Fabricius Balázs († 1574) *latin—magyar szójegyzéke* (megjelent 1590-ben Debrecenben), melynek a XVII. század közepéig 9 kiadása ismeretes s melynek példányait csak Comenius iskolakönyvei tudták kiszorítani a használatból. Szikszai „elődeinél többet nyújtott és jóval nagyobb kritikával dolgozott, úgyhogy összeállításában a XVI. század legjobb magyar szótárát alkotta meg“.²⁾ E hagyomány folytatódik a XVII. században; itt Szilágyi Bénéiamin István (1645—47) az első, aki főiskolánkban történetírással foglalkozik, aki nemcsak a szatmári zsinat (1646) történetét írja meg, hanem elsőül tesz kísérletet a magyar prot. egyház történetének megírására (*Series et dispositio Ecclesiasticae Historiae Hungarorum*). Pósházi János, Comenius tanítványa (1656—86), megfogadva mestere intelmét, aki magyar nyelvű tankönyvek kiadását is követelte, theol. műveit, hogy azokkal szélesebb körökre is hasson, magyarul írta és adta ki (*Summás választétel*, 1666, Görcsös Bot, 1668, *Igazság Istápjja*, 1669, Sibelius Gáspár *Könyörgései*, 1673); Sámbar Mátyás és Kiss Imre jezsuitáknak adott válaszaival egész vitairodalmat támasztott, mely durva

¹⁾ Erdélyi pataki életéről és működéséről l. bővebben Rácz L., Erdélyi János Sárospatakon (*Uránia*, 1913. évf. április—májusi füzet).

²⁾ Pintér Jenő: A magyar irodalom története a legrégibb időktől Bessenyei fellépéséig. II. kötet. 1909. 173. l.

hangjával méltán feltűnést keltett. Filozofiai műveit (Metaphysika, Pneumatologia, Philos. moralis) ő is, mint kartársa: Buzinkai Mihály (Rhetorica, Dialectica, Logica) latinul írta; mindkettőjük nevét méltán illeti elismerés azért a hűséges ragaszkodásért, melyet a főiskola iránt 1671-ben Patakról történt elűzése után tanusítottak; ők az első tanárok, akik életök végéig megszakítás nélkül az iskola körében a tanári pályán működtek. Póсахázi után csak még id. Csécsi János írt és tanított magyar nyelvtant, máskülönben a magyar nyelv egész a XVIII. század 80-as éveigi alig szerepelt iskolánkban.

A II. József germanizáló törekvéseire támadt nemzeti visszahatás, meg a magyar irodalmi újjászületés hullámai Patakra is elhatottak s ennek nyomán a tanárok irodalmi munkásságában mind több-több helyet foglal el a magyar nyelven írott munka. Szentgyörgyi István, kiről Kazinczy oly hálás elismeréssel emlékezik, élete végén Magyar és Deák grammatikát ír (1797), Óri Fülep Gábor theol. tanár egész kis könyvtárra menő magyar művekkel gazdagította irodalmunkat Pictet, Mason, Zimmermann, Baudroud, Haller és Salzman után fordítva (1788, 1791, 1792, 1795, 1799, 1806); Szombathi János, a nagy történetbuvár, a történeti szellem fölébresztője és ápolója főiskolánkban, aki ennek történetét és tanárainak életét megírta (latinul), aki először tanított nálunk egyetemes világtörténetet, mint könyvtárnok nagy gonddal gyűjti a régi magyar irodalmi termékeket (latin művei: Az Árpádház genealogiája, 1809, Magyarország rövid története, 1817, Rövid értekezés a magyar szent koronáról, 1821); Tóthpapai Mihály Erkölcsant (1788) és Gazdaságtant (1801) fordít németből. Az 1796-ban készített új tanterv az anyanyelvet a gimnáziumban tantárggyá teszi, az akadémiában pedig több tudományt magyar nyelven kíván előadni; ennek viszhangja volt az irodalomban, Szentgyörgyi említett két nyelvtanán kívül Szombathi ABC-je (1797) és Orbis pictus-fordítása (1797), Kövy „A magyar törvény rövid summája“ (1798) s Szőke F. „A mechanikának rövid summája“ (1798).

Barczafalvi Szabó Dávid (1792—1805) 1796-tól a természettant, mennyiségtant, természetrajzot és gazdaságot magyarul adja elő az akadémián. Igen merész nyelvújító, de igen sok, mintegy 110 új szava (pl. ábra, alap, cikk, cím, elmélet, esernyő, eszme, estély, festmény, gyám, idom, lap, lépcső,

mellény, szemle, szerkezet, ügyész, választmány, zongora) ma is él, ma is használatban van. Szarvas Gábor szerint „a nyelvújítás szerzője, alapítója Barczafalvi Szabó Dávid; Kazinczy és társai csak az ő hű követői, tanítványai.“¹

Az 1822-iki tanügyi választmányi munkálat, Kazinczy befolyására, kívánja, hogy a magyar nyelv ne csak a gimnáziumban taníttassék rendszeresen és tudományosan, hanem az akadémiában is legyen a magyar irodalomtörténetnek tanszéke. Ekkor kéri fel Kazinczy Ferencet, hogy a gimnázium számára irálytant, költészettant és szónoklattant, az akadémia számára pedig irodalomtörténetet készítsen, de e munkák sohasem készültek el. A magyar irodalomtörténet is, tanerő hiányában, csak 1829-ben szólalt meg először akadémiánkon, midőn Majoros András (1819—1854) előbb gimn.; majd 1838-ban az akadémián a magyar irodalom és logika tanára (művei: Rövid magyar nyelvtudomány, 1839, A gondolkodástan elemei, 1847, Magyar nyelvtan, 1848), a nyelvújítás lelkes hive, vállalkozott annak tanítására.²

A M. Tud. Akadémia megalapításától (1830) kezdve a tanítási nyelv Patakon is egyre teljesebb mértékben magyarrá válik s a tanárok irodalmi művei is magyar nyelven jelennek meg. E korszak tanárai részint népiskolai, részint középiskolai, részint akadémiai tankönyveket írnak és adnak ki; ezek közt sok jóra való, értékes és hosszúéletű munka akad, de ezenfelül ritkán vállalkoznak nagyobb feladatokra. E korszak nevezetesebb íróprofesszorai: *Nyíri* István (1806—1838), előbb a mathesis és fizika, majd Rozgonyi halála után (1823) a filozofia professzora, ki a filozófiát matematikai alapra akarta építeni s *Prima Elementa Matheseos Intensorum* (1821) c. művében a schellingi természetbölcészlet alapvonalait nyújtja, *Conspectus philosophiae* (1824) c. művében Istent a filozófiába újra visszahelyezé, a *Disquisitio philosophica*-ban (1827) a kategóriák szerint fejtegeté a nyelvtudományokat, A *Tudományok Őszveségé*-ben (1829—1831) a tudományok encyklopédiájának kifejtésére törekedett, — s akit ezen, a maga korában nem kis feltűnést keltett filozófiai

¹ *Magyar Nyelvőr* X. évf. 454—457, 496. l.

² Szinyei G.: Vázlatok és képek a sárospataki főiskola XVIII. és XIX. századi életéből (1894—95. évi Értesítő, 30—31. l.)

műveiért a M. Tud. Akadémia is tagjává választott. *Somosi János* (1809—1813. és 1815—1855) előbb gimn., majd 1818-tól theol. tanár; művei: *A dogmatika theologia* (1828), Héber nyelvtan és Olvasókönyv (1828), Ker. hittudomány (1836). *Zsarnay Lajos* theol. tanár (1831—1860): Ker. erkölcsstudomány (1834), Paptan (1847), Apologetika (1857), gimn. tankönyvek. *Csengeri József* (1824—1856): Az egyetemes történettudomány vázolata (1843); *Kálniczki Benedek* (1829—1859): Ker. Egyháztörténelem (1848).

Az 50-es években a tanárokat Erdélyi J. izgatása, meg a fölszerelt nyomda élénk munkásságra ösztönözte: megindultak a gimn. és népiskolai könyvek kiadásai, ez utóbbiak *Népiskolai Könyvtár* címmel, melynek I. kötete (ABC és elemi olvasókönyv, Hegedűs Lászlótól) 1853-ban jelent meg; ezt követték: Világ- és földismeret (Soltész F.), Természetrész (Soltész J.), Magyarország története (Somosi I.), Magyar nyelvtan (Hegedűs L.), Erkölcsi olvasókönyv (Pálkövi A.), — e könyvek akkorában országos figyelemben részesültek és az országosan elhanyagolt népiskolai oktatásügyre fejlesztőleg és átalakítólag hatottak. Főiskolánk tanári kara a népiskolai és gimn. tankönyvírás terén az 50-es és 60-as években Erdélyi J. és Hegedűs L. vezérlete alatt, mondhatni: vezetőszerepet játszott az országban; Hegedűs L. lett az elnöke az 1873-ban megalakult *Sárospataki Irodalmi Kör*-nek, mely tervszerűen igyekezett a gimn. és népiskolai tankönyvek előállításáról gondoskodni. Ezen évtizedek középiskolai tankönyvkiadása terén — csak futólag érintve a *Latin—magyar zsebszótárt* (I. kiadása 1845-ben, II. kiadása 1878.) és a *Magyar—latin zsebszótárt* (I. kiadása 1868, III. 1898.) — a *Görög—magyar Szótár* kiadása a legfontosabb esemény, mely Bakó D., Finkey J., Kálniczki B., Molnár I., Somosi I. és Somosi J. közreműködése mellett Soltész Ferenc és Zsarnay Lajos tanárok szerkesztésében 1857-ben jelent meg először (1875-ben, Soltész F. és Szinyei Endre szerkesztésében, második kiadásban), az első görög—magyar szótár volt hazánkban, több mint egy félszázadon át az egyetlen maradt s ma sincs méltó párja.

A 60-as és a következő évtizedek népiskolai és gimn. tankönyvírói voltak a főiskola köréből: Soltész János és Ferenc, Árvai József, Orbán József, Finkey Pál, Zsindely

István, Szinyei Gerzson és Endre, Kérészy István, Szívós Mihály, Tarnóczy Tivadar, Buza János, Radácsi György, Maklár P. Miklós, Zsoldos Benő, Kovácsy Sándor; akadémiai tankönyveket írtak: dr. Szeremley Gábor (Ker. vallástudomány), Kolos Dániel (Katechetika), Emődy Dániel (a márciusi ifjak egyike, Petőfi nagyrabecsült barátja, a Kövy tanszékének méltó örököse: A magyar magánjog tankönyve), dr. Heiszler József (Ker. Egyháztörténet), Bihari Imre (Természetjog), Mitrovics Gyula (Egyházi Szónoklattan), Warga Lajos (Ker. Egyháztörténet), dr. Finkey Ferenc (A magyar büntető eljárás tankönyve, A m. büntetőjog tankönyve, A tételes jog alapelvei és vezéreszméi), dr. Ferenczy Árpád (A politika rendszere).

De e mellett tanáraink az utóbbi 50—60 évben egyéb tereken is gazdag irodalmi munkásságot fejtettek ki. Így dr. Heiszler József exegetikai műveket (A római levél, Az I. korinthei levél, Jakab levelének exegesis) és egyházi beszédeket (Egyházi munkálatok, I—III.) adott ki; Felméry Lajos (1869—1872.) „Úti levelek Skóciából“ c. művet, Mitrovics Gyulától több kötet egyházi beszéd jelent meg; Bokor József filozófiai és pedagógiai író már Patakon egyik szerkesztője volt a *M. Philosophiai Szemlé*-nek (tudjuk, hogy utóbb, Budapesten a „Pallas-Lexikon“ szerkesztője lett), Szinyei Gerzson, a Szombathi hagyományának felújítója a főiskola történetének buvárlásában, az Erdélyi utóda az akadémia magyar irodalmi tanszékén, egész sereg a főiskola történetével foglalkozó kisebb-nagyobb tanulmányt bocsátott közre (A sárospataki főiskolai könyvtár története 1884., A spataki főiskola Comenius előtt és alatt 1892, Comenius Sárospatakon 1894, A spataki ref. egyház templomai 1896, A spataki ref. főiskola története 1531—1661, A spataki főiskola története [Zemplén vármegye monografiájában], Fáy András emlékezete 1886, Kövy Sándor életrajza 1893, végül kéziratban: A sárospataki főiskola régi törvényei [fordítás és magyarázat]); Zsoldos Benő *Thukydides-fordítását* a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága adta ki (1881—1883); dr. Kun Zoltán főiskolai orvos (1873—) szinte 60 év óta lan-kadatlan erővel írja és bocsátja közre szakszerű és népszerű orvostudományi dolgozatait.

Az Irodalmi Kör által 1882-ben megindított *Sárospataki*

Lapok (előbb Mitrovics Gy., azután Radácsi Gy., végül dr. Tüdös I. szerkesztésében) s az 1905-ben ennek helyébe lépő *Sárospataki Ref. Lapok* (előbb dr. Zsindely I., aztán dr. Rácz L., majd Marton J. szerkesztésében) az egyházi és iskolai élet aktuális kérdéseinek megvitatása, tisztázása mellett a tanárok irodalmi és tudományos munkásságának kifejtésére is bő teret és alkalmat nyújtott. A fiatal tanárok mind itt kezdték bontogatni szárnyaikat, innen indult el irodalmi pályájuk, mely aztán többeknél a budapesti tudományos társaságok felolvasó asztalainál és folyóiratainál, vagy éppen a M. Tud. Akadémiánál végződött. Itt jelentek meg nagyrészt első ízben Radácsi Gy. *Bibliái tanulmányai* és visszaemlékezései (Emlékjelek—Bizonyosságok, 3 köt.), Harsányi István és dr. Gulyás József irodalomtörténeti kutatásai; e lap közölte először Harsányi, Gulyás és Simonfi tollából *A kurucballadák hitelessége* (1913) c. cikksorozatot, mely aztán önálló alakban is napvilágot látott (1914). Közben, rövid időre, új lapalapításokra is bukkanunk: dr. Bartha Béla jogtanár *Óráló-ja* (1894—95) új szint hozott a pataki irodalomba, elevenebb, mozgalmasabb irodalmi életet teremtett itten; dr. Horváth Cyrill, a Majoros, Erdélyi és Szinyei G. utóda az akadémia m. irod. tanszékén, 1904-ben feltámasztotta a *Sárospataki Füzeteket*, de az, bár a közzétett komoly, magas színvonalú dolgozatokkal méltó folytatása lett a régi jóemlékű folyóiratnak, a szerkesztőnek Patakról való eltávozása miatt 1905 végével megszűnt.

Oszlopos tagja volt a főiskola tanári karának és igen értékes tényezője Sárospatak irodalmának dr. Ballagi Géza, aki itt mint jogtanár dolgozta ki *A politikai irodalom történetét* (1888), majd pár év múlva a Szilágyi S. szerkesztette milleniumi nagy Magyarország-történet IX. kötete gyanánt *A nemzeti államalkotás kora. 1815—1847. c.* hatalmas művét. Nyomdokaiba törekedtek dr. Finkey F. büntetőjogi, dr. Buza László (A miniszterek jogi felelőssége) politikai és nemzetközijogi értékes dolgozataikkal. Önálló felfogás és éles kritikai szellem jellemzi Zoványi Jenő theol. tanár dolgozatait: Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magy. ref. egyházban (1903), Ágensválasztás 1761—63-ban (1914); dicséretben részesült a M. Tud. Akadémia pályázatán dr. Székely György filoz. tanár „Művészet és erkölcs“ (1903) c.

műve. Gazdag részt vett Radácsi Gy. a régi Károlyi-féle bibliafordítás revideálásában, amennyiben színes, zengzetes nyelven újonnan lefordította Jónás, Mikeás, Nahum, Habakuk, Jeremiás, Zofoniás, Haggeus, Zakariás és Malakiás próféták könyveit, továbbá revideálta a Mózes III—IV. és Josua könyvének, meg a Zsoltárok egy részének fordítását, úgyhogy az 1905-ben megjelent revideált bibliafordításban e könyveket az ő fordításában olvassuk és használjuk. — Az utolsó évtizedből, mint széleskörű kutatások alapján készült, értékes irodalmi kiadvány, Csokonai Vitéz Mihály *Összes Műveinek* Harsányi I. és Gulyás J. szerkesztésében megjelent 5 kötetes kiadása (1923) érdemel említést, melyet az összes irodalmi körök a legnagyobb elismeréssel fogadtak. Végül Harsányi I. fejezte be Kazinczy F. *Levelezésének* szerkesztését a XXII. kötet leveinek összegyűjtésével és sajtó alá rendezésével (1928.)¹

A tanári kar közös alkotása az utóbbi évtizedékből a következő 3 munka: 1. *Háborus előadások*. 1916 (Rácz Lajos, Gulyás József, Buza László és Elekes Imre tollából). — 2. *A mi Örökségünk*. A sárospataki ref. főiskolában a reformáció négyszázados évfordulója alkalmából tartott egyházi beszédek és felolvasások (Makkai Sándor, Nagy Béla, Rohoska József, Elekes Imre, Rácz Lajos, Harsányi István, Buza László és Marton János tollából). — 3. *A sárospataki ref. főiskola Évkönyve*. I. kötet. 1922. (Szilágyi Benő, Gulyás József, Ellend József, Batta István, Buza László, Harsányi István, Jakob Károly, Marton János és Rácz Lajos emlékbeszédei, illetőleg dolgozatai.)

Szépirodalmi téren, Erdélyi kora óta, csak elvétve találkozunk írói ambíciók előtörésével. Finkey József *Sophoklesfordításai* (az 50-es—60-as években) méltó elismerésben részesültek s azokat csak Csíky G. fordítása szárnyalta túl. V. Krüzsely Bálint 1881-ben egy kötet verset bocsátott közre, ugyanő népszínművet is írt, de anélkül, hogy bármelyikkel az átlagos vidéki írók, verselők színvonalánál magasabbra

¹ Mellőznöm kell itt azokat, akik mint a helyi lap (*Sárospataki Hírlap*) szerkesztői (előbbinél dr. Szabó Sándor, majd Elekes Imre, utóbbinál dr. Gulyás József) munkatársai, mint tanügyi előterjesztések, javaslatok, munkálatok vagy emlékbeszédek írói, vagy mint az egyházi közigazgatás jegyzőkönyvírói fejtettek ki érdemes munkásságot.

emelkedett volna. A világháború küzdelmeit, a bukás gyászát Novák Sándor főgimn. tanár énekelte meg a *Haldokló két gladiátor*-ban (1921), olykor erőteljes, megrázó hangon (1904-ben magvas tanulmányban ismertette Szász Károly életét és műveit), a „Nagymajtényi síkon“ kezdetű kurucdalát mindenfelé dalolják. H. Bathó János ének- és zenetanárnak (1904—1925) Kuruc- és másnemű dalait az egész ország elismeréssel fogadta.

Ha *Sárospatak irodalma* alatt első sorban és főképen a sárospataki főiskola tanárainak irodalmi téren kifejtett munkásságát vizsgáltuk, ez nem azt jelenti, hogy mellettük kisebb mértékben a sárospataki irodalomnak másféle művelőivel is ne találkoznánk. De talán a kollégiumnak az egész város fölött kiemelkedő, az egész város életében uralkodó volta okozza, hogy ezek is jórészt kapcsolatban állanak a főiskolával.

a) Valami kis adalékkal a sárospataki *vár urai* és *lakói* is járultak Sárospatak irodalmához. Így a hagyomány Perényi Péternek, Patak reformációja megindítójának és főiskolánk alapítójának írói hajlamot tulajdonít; Szikszai Fabricius azt beszéli ugyanis, hogy bécsi fogságában az ó- és újszövetségből verses történeteket dolgozott fel, amelyeket Hirschvogel bécsi festő illusztrációkkal látott el.¹ Költészet- és irodalomszeretete mellett tanuskodik, hogy az első protestáns énekeskönyv (Gálszécsi I-től Krakkó, 1536) az ő pártfogásával jelent meg s Benezédi Székely I. is neki ajánlja „Istenes énekeit“ (Krakkó, 1538). Udvari papja, Dobai András Patakon írja (1540) „Az utolsó ítéletről“ c. énekét. — Az 1577-ben befejezett „Eurialusnak és Lucrétianak szép históriája“ (Kolozsvár, 1592) költői elbeszélést szerzője, akit az irodalomtörténet általában „Pataki névtelen“ néven említ, az 1506-ik sor szerint „Bodrog vize mellett, Patak városában, az úr gombos kertében“ dolgozta ki. Szilády Áron az elbeszélés szerzőjéül Balassa Bálintot, a XVI. század legjelesebb költőjét jelölte meg, aki

¹ P. P. magyar vagy talán latin nyelven írt bibliai versei (Bod P. szerint „szép magyar versekbe foglalta“ a biblia részeit) nem maradtak fenn, hanem csak ezeknek Hirschvogeltől való német fordításai vagy átdolgozásai (I. Concordanz und Vergleichung des A. u. N. Testaments durch A. Hirschvogel. Wien Eg. Adler, 1550).

azt rokonánál s későbbi sógoránál: Dobó Ferencnél írhatta. Illésy igyekezett e föltevés érvényességét megdönteni, de Szilády föltevését legújabbán Dézsi L. is megerősíti a *Balassa Bálint Minden Munkái* élére írt Balassa-életrajzában. Szerinte Balassa erdélyi fogságában, „a fogság unalmait elűzendő, foghatott az Aeneas Sylvius „Eurialus és Lucretia“-ja verses fordításába, melyet aztán később fejezett be“ (I. köt. XXVIII. lap). Valószínű, hogy „Lengyelországból hazatérő útjában... több helyen megállapodott a jó barátainál s az 1577. év tavaszán Dobó Ferenchez kopogtatott be s annak Gomboskertjében fejezte be Eurialus és Lucrétia fordítását“ (XXX. l.) Hogy csakugyan ő a „Pataki Névtelen“, annak a föltevésnek valószínűségét nagyon emeli az a körülmény, hogy énekeihez nótául ez ének versformáját sűrűn idézi (u. o.). — Talán megemlíthetnők itt Lorántfy Zsuzsánna fejedelemasszonyt is, aki a gyulafehérvári fejedelmi udvarból minden évben szívesen eljött egy-két hónapra az ő kedves pataki várába s igen valószínű, hogy itt, ahol a gazdag udvari könyvtár keze ügyébe esett, állította össze „*Mózes és az Prophéták*, azaz Az igaz ker. vallás 45 ágazatának szentírásbeli bizonyosgátétele“ című, 1641-ben megjelent bibliai anthológiáját. Az özvegy fejedelemasszonynak és fiának, a széplelkű és tudománykedvelő Zsigmond hercegnek az egyházkormányzati kérdésben vallott felfogását tükrözte vissza Medgyesi Pál udvari lelkésznek 1650 tavaszán, Bártfán kinyomtatott *Dialogus Politicus Ecclesiasticus*-a, mely a presbyteri egyházkormányzati rendszer célszerű voltát mutatta ki. Ide sorolhatjuk Medgyesi udvari lelkész egyéb műveit is, nevezetesen Homiletikáját (Doce nos orare, 1650), Rövid tanítás az presbyteriumról (1653), Isteni és Istenes Synat (1655) c. műveit, továbbá prédikációit, könyörgéseit és gyászbeszédeit.

b) A város lakosai közül a ref. lelkészek emelkednek jelentősebben ki az irodalom terén. Debreczeni Ember Pál már mint pataki lelkész (1683—1695) elkezdte gyűjteni nagy egyháztörténeti művéhez (*Historiae Ecclesiae Ref. in Hungaria et Transylvania*, 1728) az adatokat. Hegedűs Lászlóról, a *Sárospataki Füzetek* szerkesztésében Erdélyi Jánosnak, a pápens elleni küzdelemben és emlékiratok szerkesztésében Révész Imrének jobb kezéről, a *Népiszkolai Könyvtár* megindítójáról már fentebb szólottam. Utódja, Terhes Barna költői

kedélyű férfiú volt, aki műfordításokkal is foglalkozott (Young: Éji gondolatok) s aki kedélyes, humoros verseivel gyakran kellemesen fűszerezte az egyházi közgyűlések társas ebédjeit. Forgács Gyula jelenlegi lelkész, a *Reformáció* szerkesztője, a belmissziói és építő egyh. irodalomnak tevékeny munkása. Gérecz Károly és Fövenyessi Bertalan ref. tanítók népiskolai földrajzi tankönyvek írása—átdolgozása, Gyászdalok, illetőleg Karénektár szerkesztése s kiadása által csatlakoznak Patak irodalmi munkásaihoz. Végül ide tartozik Rajka Teréz, a 70-es évek ifjúsági irodalmának szorgalmas és értékes munkása, Warga L. theol. tanár felesége, kinek Patakon írott művei (Flóri és Kálmán könyve, 1871, Flóri új könyve 1869, Lányok könyve 1881, Egy nagynéne levelei 1882) Pesten jelentek meg. — Újabban 1—2 ügyvéd, mint a helyi lap (*Sárospataki Hírlap*, majd *Sárospatak*) szerkesztője, foglalható ide; dr. Binét Menyhért ügyvéd pedig a külföldi költőkből bocsátott egy kötet csinos fordítást közre.

c) A főiskola egyik intézeti ága: a *tanítóképző-intézet* 1869-ben államosítottván s 60 esztendeig (1929-ig) mint önálló állami tanítóképző-intézet állván fenn, tanárai irodalmi tekintetben a főiskola tanáraitól elkülönítve tárgyalandók. De ez az elkülönítés legtöbb esetben nehezen vihető keresztül, mert pl. Dezső Lajos, aki e 60 év alatt a leghosszabb ideig volt az intézet igazgatója s a legmélyebben járó irodalmi munkásságot fejtette ki közülök, részint azért, mert a ref. főiskola tanítványa volt, részint azért, mert együtt munkálkodott a főiskola tanáraival az Irodalmi Körben, annak több évig ügyvezető alelnöke is volt, annak számára több népiskolai tankönyvet szerkesztett, a Kör közlönyében tette közzé (1882) *Comenius Magyarországon* c. értékes tanulmányát, mely először foglalta rendszeresen össze a Comenius pataki életére és működésére vonatkozó adatokat, — alig választható külön a főiskola tanáraitól. Ugyanezt kell mondanunk igazgatói utódjáról: Hodossy Béláról, aki szintén tevékeny tagja volt az Irodalmi Körnek, annak számára ABC-t, Buza L. jogtanárral együtt Alkotmánytant írt s főkép az egyházi zene művelése terén fejtett ki értékes irodalmi munkásságot. Utódja, Kovács Dezső, a kiváló zenepedagógus, a Lampérth „Csak azért“ kezdetű dalszövegére írt dallamával pályadíjat nyert. Friss és eredeti tehetség volt Veres Ferenc († 1910),

akinek a lapokban elszórva megjelent humoros elbeszélései és karcolatai kedves olvasmányul szolgáltak; kár, hogy a szerző korai halála miatt összegyűjtetlenül maradtak s már is a feledés homályába merültek! Tóth Mihály „Bagolyhuhogás“ c. színműve az Akadémia Teleki-pályázatán dícséretben részesült. Egy pár tanár a tankönyvirás terén fáradozik eredményesen.

d) A sárospataki irodalom másodrendű művelői közt az első helyet a *főiskola diáksága* foglalja el, mint dal- és énekköltő (mint ünnepi óda- és elégia-költőről már szólottam), nemcsak azért, mert 1621 óta, amikor az énekkar megalakul, ez rendszeresen foglalkozik a dal és ének ápolásával és művelésével, hanem az ifjúság jelentős számánál és a közte fel-felbukkanó dal- és énekköltői tehetségeknél fogva is. „Az énekkar elnökének, — mint Orbán J. *Az énekkar történetében* írja — törvény által megszabott kötelessége volt elnöksége ideje alatt két halotti dalt készíteni, s a procentorium közreműködésével arra dallamot szerkeszteni. Így születtek meg ama . . . megható halotti énekek és dalok, melyek hazaszerte elterjedtek“ (4—5. l.). De nemcsak műénekek csendülnek fel az énekkar tagjainak ajkán, hanem népdalok is, mert diákjaink minden időben szerették a dalt, a nótákat, és pedig úgy a hazafias nótákat, mint a szerelmi énekeket; de a diákság nemcsak kedvelője és ápolója, hanem művelője és terjesztője is a magyar nemzeti dalnak. Vele érzett a nemzettel örömeiben és bánatában, s érzéseit népies dalokban juttatta kifejezésre (Nem úgy van már, mint volt régen, Megvirrad, még valaha, — mindkettő Terhes Sámuelről való, több más kedvelt dal szerzője pedig Orbán Ferenc volt), melyeket aztán a legátusok, supplikánsok a szélrózsa minden irányában, az ország minden részébe elhordtak. Végül előkelő szerep jutott az énekkarnak az évváró ünnepélyen: az énekkar nyitotta meg és zárta be az exament, de e mellett minden tantárgy examene előtt és után, mindennap szerepelt egy, a tudomány tárgyához és szelleméhez mért, előbb latin, később magyar nyelven írt darabbal (Orbán J. id. mű, 6—7. l.)¹ Mivel

¹ A XIX. század első évtizedeiből, 1818, 1819, 1820, 1821, 1822 és 1823-ból nyomtatásban fennmaradtak az ilyen záróvizsgai énekgyűjtemények, melyek jórészt az elnök szerkesztette. Címök: *Cautiones* in examine publico solemni per Chorum harmonicum in ill. Collegio ref.

az énekes diákok nemcsak szerették, hanem utánozták is a nép dalait, érthető, ha Erdélyi és Tompa figyelme itt a népköltészetre irányult, ha Tompa számára diáktársai könnyen tudtak népreget gyűjteni.

Az énekkari dal- és énekköltés minden ifjában, akiben költői tehetség csírája rejtett, fölébresztette, munkára serkentette ezt a tehetséget s nem egy későbbi kiváló írónk, költőnk már a kollégium falai közt, diákkorában megkezdte első szárnypróbálgatásait. Így *Kazinczy*, mint tudjuk, 1775-ben, mint a logikai osztály tanulója, írja első munkácskáját: *Magyarország földrajzát*, melyet anyja Kassán kinyomatott s melyért az évváró vizsgálaton Szilágyi Sámuel tiszántúli püspök, a Henrias fordítója, nyújtja neki az első koszorút. Még ebben az évben a versírás terén is kísérletet tesz: sirató verset ír Szathmáry Király György főgondnok halála alkalmából, melynél Melpomene álmában, mint Calliope megmagyarázza, az aranyoszlop, mely majdnem az egész épület (a spataki Oskola) terhét emelte és most ledül, Szathmáry Gy. urat és szomorú halálát jelenti,¹ 1776-ban kezébe kerül Bessenyei német elbeszélése: *Die Amerikaner*, ezt mihamar lefordítja magyarra s az Kassán jelen meg *Az Amerikai Podotz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése* címmel, amiért Bessenyei, akinek művét elküldötte, lelkes szavakkal buzdítja őt a további előretörésre. Patakon kezdődik összeköttetése Baróti Szabó Dávid jezsuita költővel, kinek „Új mértékre vett különb verseit“ (1777) lelkesedéssel olvassa, szerzőjüket Kassán a következő szünetidőben meglátogatja s distichonokkal üdvözlí; inentől fogva egymással állandóan leveleznek. Az ifjú bírálatra küldi hozzá verseit, melyek nagyon megnyerik az agg jezsuita tetszését, aki lelkesen buzdítja a szépézésű pataki diákot a további munkálkodásra s mikor Péchy Károly, a kassai tankerület főigazgatója, 1779 ápr. 27-én látogatást tesz a spataki főiskolában, Péchy kísérelője: Kenyeres Balázs prodirektor által üdvözetét küldi az

S. Patakiensi decantandae sub praesidio Andreae Szilágyi (Andr. Árvai, Joan. Pap, Sam. Tóth, Jos. Milotai). Találunk e gyűjteményekben részint magyar, részint latin verseket a Ker. Hittudomány előtt és után, Erkölcs-tudomány előtt és után, Mathesis előtt és után, Ante és post examen physicum, Ante és post examen historicum, Ante és post examen philosophicum, juridicum, végül következik a Bérekesztő.

¹ *Sárospataki Füzetek*. 1904. évi. 47—49. l.

ifjú poétának, amit ez a nagy hallgatóteremben összegyülekezett ifjúság előtt buzdító szavak kíséretében ad át. Jól jegyzi meg Toldy, hogy „ez volt igazán Kazinczy F. íróvá avattatásának ünnepe!”

A Debrecenből száműzött *Csokonai* az 1795—96-ik iskolai évben Patakon, hol Kövyt hallgatta, talált új otthont, szives fogadtatást s felzaklatott, megkeserített szívére nyugodalmat. Az új otthon a maga gazdag változatosságával, történeti emlékeivel, a Hegyalja kies vidéke vendégszerető úri házaival egészen új világot varázsolt az ifjú költő elé, akinek szívében — miközben élvezte a hegyaljai szüretet, az úri házak vendégszerető fogadtatását — egymásután fakadtak fel és nyiladoztak ki a költészet üde hajtású virágai. Pataki diákkorából származnak, mint Harsányi I. kimutatta,¹ Az őszi, A nyár, Október, November, A tél, Serkentése a Muzsának, A rövid nap, Miért ne innánk? Ének a tavaszhoz, Az én vagyonom, A búkkal küszködő, Bacchushoz, Asztali dal, A rózsa, A viola, A magyar Orpheushoz c. versei; ezeken kívül Patakon kezdte fordítgatni Kleist „Tavasz“-át, végül itt folytatta népdal-gyűjtését.

*Fáy*ról is tudjuk, hogy P. Horváth Ádámnak, akit az aratási közvizsgák alkalmával áhitattal szemlél, Hunnias-át, meg a Kazinczy fordította gessneri Idylliumokat nemcsak gyönyörűséggel olvassa, hanem utánozni is törekszik, amiben nevelője még buzdítja s útmutatásokkal látja el.²

A XIX. század elején a nagyobb diákok Kazinczy, Csokonai és Berzsenyi költői sikereitől ösztönt nyerve s a Széphalomban letelepedett és Patakra sűrűn belátogató Kazinczytól közvetlenül is buzdítatva, társaságba álltak, költeményeket irogattak, amelyekből Nagy József szerkesztésében, *Poétai Gyűjtemény* c. alatt, 1813-ban 2 kötetet bocsátottak közre.³ E kötetek nyilvános bizonyosságai annak, hogv itt a dal- és énekköltés az ifjúság körében hosszú múltra tekinthetett vissza. Erről tanúskodik az 1826-ban megjelent, *Régibb és újabb, részint érzékeny, részint vig, többnyire eredeti dalok gyűjteménye* című, valószínűleg Majoros A. tanár szerkesz-

¹ Csokonai Sárospatakon. 1922. p. 10.

² Badics F. Fáy András életrajza. 27—28. l.

³ Szinyei G., Vázlatok és képek stb. 30. l.

tette kötet is, melyben vegyesen vannak tiszta népdalok, Csokonai-versek és az iskolai ifjúság által szerzett dalok.

Még Patakon, mint tógátus diák ismerkedik meg *Ungvár-németi Tóth László* (1788—1820), az ó-kori görög költőknek nemcsak szellemben és formában, hanem nyelvben is utánzója, Kazinczyval s csakhamar egyike lesz a széphalmi mester legbuzgóbb levelezőinek és legragaszkodóbb hiveinek. Első levelét 1814 február végén vagy márc. 1-én írja Kazinczynak, telve rajongó hódolattal a tisztelt, szeretett, csodált férfiú iránt. Örvend, hogy ismeretébe jutott, de fájjalja, hogy ily későn, midőn nem sokára el kell hagynia ezen Vidéket, melyet Kazinczy díszesít. Azon vallástétel, melyet Kaz. görög verseiről tett, kevélyé teszi, az a bölts tanács pedig, melyet K. levelében olvas, reményt nyújt neki. Mindent el fog követni a K. ajánlotta nemes eszközök felhasználására; sajnálja, hogy még semmi magyar darabbal nem kedveskedhetik neki. Görög verseit Kézynek, a magyar költeményeket pedig Kazinczynak óhajtja csak megmutatni, hogy észrevételeiket hallja. — Márc. 8-án újra ír K.-nak, elküldi hozzá görög verseit, véleményét kéri, megérdemlik-e a kiadást? tanácsát és támogatását kéri a kiadásra nézve; kötetét mesterének akarja ajánlani. — Kazinczy márc. 16-án Kölcseynek írt levelében már közli ezzel Tóth 6 görög epigrammáját, Rumynak pedig azt írja, „diese griechischen Gedichte übertreffen alle meine Erwartungen.“ — Tóth márc. 29-én írt levelével megküldi K.-nak verseit s néhány színművét. — Kölcsey ápr. 3-án azt írja Kazinczynak, hogy a pataki ifjú verseit gyönyörrel olvasta, de kívánja, hogy a görög verseletről a görög Irók magyarázatjára menjen — által. — Kazinczy ápr. 9-én írja Kölcseynek: Tóth L. közlé velem minden versbeli mnnkáját. Nem mindenik darabja olyan jó (itt aztán megkritizálja epigrammáit és színdarabjait); azt szeretné, ha 9 évig nem adná ki őket, hanem gyalulgatna rajtok. — Tóth ápr. 20-án újra ír K.-nak; nagy készséggel fogadja kritikáit, sokat tanult a *Tövisek és Virágokból*. — Május 10-én megköszöni K.-nak és visszaküldi neki a tőle kapott görög epigrammákat, melyeket nagy gyönyörúséggel olvasott. — Következő levelét, ősszel a pesti egyetemre menvén orvostanhallgatónak, 1815 március idusán már Pestről írja mesterének.

1832-ben megalakult a *Sárospataki Ifj. Egyesület*, mely nevét 1855-ben *Önképző Társulatra* változtatta s fennállása óta annyi jelesünknek volt szellemi bölcsője, akik közül elég legyen kiemelni Szemere Bertalant, Warga Jánost, Erdélyi Jánost, Szeremley Gábort, Pap Endrét, Kazinczy Gábort, Tompa Mihályt, Tóth Edét, Dóczi Imrét, Pósa Lajost stb. E társulat eszméje Szemere Bertalantól, a későbbi minisztertől eredt, ki azzal I. éves joghallgató kora óta (1828) folyvást foglalkozott, e tárgyban 1831-ben Fáy F. alondnokhoz meleg hangú levelet intézett. Az egyh.-kerületi gyűlés 1832-ben megadta rá az engedélyt s az Egyesület Nyiry István és Majoros András elnöksége alatt csakhamar megalakult. Munkásságuk eredményét már 1834-ben egy *Parthenon* c. zsebkönyvben mutatták be a hazának; egy példányt — örök tiszteletök jeléül, mint akinek példájához szeretnének hívek lenni a honszeretben — elküldöttek belőle Kölcsey Ferencnek is, aki ekkor a pozsonyi országgyűlés tagja volt. Ott volt Szemere Bertalan is, aki 1832-ben elhagyván az iskolát, mint az országgyűlési ifjúság egyik kiváló tagja is folyvást összeköttetésben állt a pataki Társulattal. Kölcsey egy hozzá méltó szép levélben köszönte meg a Társulat figyelmét, mit ez azzal viszonzott, hogy a *Parthenon* II. kötetét (Spatak, 1837) neki ajánlotta s levelét a kötet élén lenyomatta. — Az I. kötetben vannak költemények Erdélyi Jánostól (Dezse, 1330-ból), Kazinczy Gábortól (3 darab), Sz***n-től (3 darab); a II. kötetnek, melyet Ormós László szerkesztett, szerzői közt Pap Endre neve a legismertebb.

A szabadságharc után még 3 ízben bocsátott az Önképző-Társulat *Emlékkönyvet* közre, u. m. 1863-ban, 1866-ban és fennállásának 50 éves fordulója alkalmából, 1882-ben. Az 1863-iki *Emlékkönyvhöz* Erdélyi János írta az Előszót, melyben ismertette a Magyar Nyelvművelési Társaságnak megalakulási s a két *Parthenon* kiadatási körülményeit, és Szemere Miklós az érdekes diákkori visszaemlékezésekkel telt megnyitó verset; a kötet írói közül később Fejes István, Király Pál, Kóródy Sándor, Soós Lajos, Szalóczy Bertalan (Vereskövi) és Terhes Barna szereztek magoknak az irodalomban jó nevet. Az 1866-iki *Emlékkönyv* munkatársai közül Király Pál, H. Kiss Áron, Kiss Kálmán, Lukács Ödön, Szalóczy Bertalan, Tóth Ede és Tóth Pál árulták el már itt ké-

sőbbi írói hivatottságukat, — míg az 1882-iki jubiláris *Emlékkönyv* írói közül Andrássy Kálmán, Apostol Bertalan, Czinke István, Hallgató János, Szabó Endre és Szalay Károly váltak később az irodalom jónevű munkásaivá s részben szerepelnek még ma is e téren.

Tompa Mihályban is már pataki diák korában fölébredt a költői hajlam. Kakon, mint a Sissáry-család nevelője (1840) írja Kandallódal, Vizardal és Postadal c. verseit, melyek közül a két elsőt a *Társalkodó* 1840. évfolyama közli, míg az utóbbi *Összegyűjtött Művei* közt is olvasható; 1841-ben az *Athenaeumban* jelent meg két verse (Alkonyatkor, Mohos vár-omladékon). Itt köt barátságot Szemere Bertalannal és Kazinczy Gáborral s az utóbbi révén Szemere Miklóssal, kinek lasztóci kuriájában nem egyszer kellemes napokat tölt. Az Önképző-Körben (Szépműegylet) 1842-től fogva egymásután mutatja be újabb költeményeit s arat velök elismerést, pályadíjat; a *Honderú* és a *Pesti Divatlap* is munktársai közé sorozza. Laskodi szerelme megtermékenyíti költészetet s egyre-másra írja lángoló verseit. Elkezdi gyűjtögetni a mondákat, regéket, miben tanuló társai is segítenek neki; egymásután írja népregéit s még innen kibocsátja ezen I. kötetéhez az Előfizetési felhívást. 1860-ban, a főiskola 300-ados emlék-ünnepére, az előljáróság felkérésére, ő írja az ünnepi költeményt (Lorántfy Zsuzsánna emlékezete).¹

Mint ahogy a *Sárospataki Füzetek* helyébe 1882-ben a *Sárospataki Lapok* lépett, mint a tanári kar irodalmi, tanügyi és tudományos munkálkodásának organuma, — épen úgy indították meg 1884-ben a M. Irod. Önképző-Társulat vezetői is, a korábbi emlékkönyvek helyett, a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*t (első szerkesztői: Rácz Lajos és S. Szabó József voltak, ma már mindketten nyug. tanárai, amaz a sárospataki, emez a debreceni főiskolának), mely bő teret és alkalmat nyitott az írói és költői tehetségű ifjaknak a munkálkodásra. Itt kezdték meg költői pályájokat Szuhay Benedek, Juhász László, László Andor, László Sándor, Szigeti Ferenc, H. Kiss Géza, Győry Kálmán, míg Németh József, Jablonovszky József és Zsoldos Benő prózai írásokkal léptek fel; itt jelentek meg első irodalmi kísérletei 1908—1910-ben

¹ Váczy J., *Tompa Mihály életrajza*. 15—32., 145. l.

Komáromi Jánosnak, míg Lőrinczy György, Bodnár István (a Budapesti Hírlap kedvelt tárcaírója) és Harsányi Zsolt a gimn. Erdélyi Önképző-Körben bontogatták először szárnyaikat.

A 400 éves pataki kollégium szellemének, a tanárok és diákok életének gazdag, hű és eleven megnyilatkozása a Komáromi J. és Panka K. szerkesztette *A Pataki Diákvilág Anekdotalincse* (I. kötet 1927; II. kötet 1930).

Még egynehány adat a sárospataki főiskola tanárai irodalmi és tudományos munkásságának jellemzésére és értékelésére:

I. A főiskolai tanárai közül *pálya- vagy jutalomdíjat* nyertek: Sípos Pál (a berlini Tudós Társaság aranyéremmel jutalmazta a körívek közvetlen összehasonlításáról szóló, 1796-ban írt mennyiségtani művét); Vályi Nagy Ferenc, aki Ilias-fordításáért az 1821. évi, és Kövy Sándor, aki „Magyar polgári törvény“ c. munkájáért az 1822. évi Marczibányi-nagyjutalmat kapta; dr. Soltész János: „Az ember szelleme viszonyaiban a testi élethez vagy a gondolkozás élettudományának alapvonalai“ (1847) c. művét az Akadémia 50 arannyal jutalmazta, „A fűvészet alapvonalait“, szintén az Akadémia, 1869-ben a Hölgyek díjával és egy bronzéremmel tüntette ki, „Az orvostanbani tapasztalat“ c. művét pedig 45 arannyal jutalmazta; Buza János gimn. tanár 1879-ben „Kultivált növényeink betegségei“ c. művével 300 ftos pályadíjat nyert a Természettudományi Társulatnál; dr. Finkey Ferenc jogtanárnak „A tételes jog alapelvei és vezéreszméi“ c. jogbölcészeti művét (1908) a M. Tud. Akadémia a Kautz-díjjal tüntette ki; dr. Batta István „A fizikai tudományok hazai irodalmának története és magyar műnyelvének fejlődése 1867-ig“ c. 3 kötetes pályaművével (1922) megnyerte a M. Tud. Akadémia Vigyázó-féle 2000 koronás pályadíját; végül dr. Vasady Béla theol. tanár „A hit lélektana“ c. pályamunkájával, 1930 nyarán, a berlini Kant-Gesellschaftnál 1500 márka pályadíjat nyert.

II. A *M. Tud. Akadémia tagjai* lettek a sárospataki főiskola tanárai közül: Nyíry István filoz. tanár 1831-ben levelező, 1832-ben rendes tag; Gelei József nyug. tanár, a

Magyar Kurir segédszerkesztője, aki fordításokkal tüntette ki magát, 1832-ben lev. tag; Magda Pál, a természetrajz, a római és német irodalom tanára, és Somosi János theol. tanár, a kiváló dogmatikus 1834-ben lev. tag; Erdélyi János már 1839-ben lev. tag; Zsarnay Lajos theol. tanár 1858-ban, Hegedűs László pataki lelkész 1860-ban lev. tag, de székét egyikük sem foglalta el; dr. Ballagi Géza jogtanár 1888-ban lev., 1907-ben r. tag; végül dr. Finkey Ferenc jogtanár 1908-ban lev. tag.

*

Mint látjuk, a sárospataki főiskola tanárai derekasan kivették részöket az irodalom ápolásából, a tudományok műveléséből, ők irodalmi és tudományos munkálkodásukkal is jelentősen hozzájárultak az ősi főiskola hírének—nevének gyarapításához, hozzá ahhoz, hogy a 400 éves kollégium rendeltetésének minél eredményesebben megfelelhessen.

Dr. MÁTYÁS ERNŐ
theol. akad. tanár :

PÁL APOSTOL VISZONYA
A MISZTÉRIUMVALLÁSOKHOZ.

— Újszövetségi vallástörténeti tanulmány. —

1. *Wendland* Pál „Das Hellenistisch römische Kultúr in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum“ című kiváló munkájában¹ megállapítva azt, hogy a keresztyénség csakis abban a történeti milióban s azzal a kulturával való összefüggésben érthető meg, amelyből kinőtt, a következő kérdések tisztázását tűzte ki célul: Hol vannak annak a kultúrának gyökerei, amellyel a keresztyénség szembekerült, micsoda fejlesztő és akadályozó momentumokkal találkozott a világban?² Ha általában a klasszikus görög kultúrára szoktak rámutatni mint olyanra, amelyiknek a nyugateurópai kultúra kifejlődésére nagy jelentősége van,³ *Wendland* a *hellenisztikus kultúrában* látja azt a háttérrel, amelynek közvetítése nélkül nemcsak a modern nyugateurópai kultúra, de az őskeresztyénség s általában a keresztyénség kifejlődése sem érthető meg. A hellenisztikus kultúrát Nagy Sándor hódításaitól, a Krisztus előtti III. századtól keltezik.⁴ Ha kelet és nyugat kultúrájának kiegyenlítődésére az emberiség életének folyamán mindenkor történtek kísérletek, e kultúrának éppen az a jelleme, hogy abban kelet és nyugat műveltsége került olyan szoros kapcsolatba, amelyben sem azelőtt, sem azután soha nem volt. Ez a műveltség *demokratikus természetű volt*. A tudás kincseit az egész emberiség közös kincsévé akarta tenni. Különös jelentősége pedig abban van, hogy könnyedebb formába öntötte a klasszikus kultúrának a javait⁴ s ezek által asszimilálhatóbbá tette azt s így lehetett közvetítőjévé az a klasszikus görög kultúrának is.

A *kozmozpolitizmus* ennek a kultúrának egyik alapvonása.⁵ A nemzeti élet keretei szétbomlottak s ezzel a szűk

¹ Megjelent 1907. évben Tübingenben. L. 6. 1.

² L. *Chamberlain* „Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts.“ München 1915. L. 134, 135. l.

³ *Gunkel—Zscharnack* „Die Religion in Geschichte und Gegenwart.“ 1928. II. kiad. 1784 l., ahol a Hellenizmus c. cikk szerzője a hellenizmusban görög és keleti kultúrák elemeinek keveredését látja.

⁴ I. *Wendland* i. m. 3. l.

⁵ L. i. m. 13. s. köv. l.

és zárt határok között élő kultúra kapcsolatai is meglazultak. A macedon világhatalom s az annak nyomán támadt római világhatalom, amelyek azt a törekvést ápolták, hogy az egész világra kiterjedjenek, a nagy világegészre irányították a gondolkodók figyelmét. A világegész gondolata és annak egysége foglalkoztatta a kor divatos filozófiáját, a stoicizmust is.¹ *Zénon* *Ηολιτεία*-ja szerint a kozmosz az igazi állam.² Minél inkább a nagy egészre terelődött a figyelem, annál inkább eltűntek az egyéni sajátosságok, elmosódtak a nemzeti vonások életben és kultúrában egyaránt.

A nagy világhatalomok mindenkor kiváló motiváló hatással voltak az egyéniségek kifejlesztésére. A hellenisztikus korban is kiszakadt az ember a szűk nemzeti, társadalmi és nemzeti-vallási közösségekből. Megadatott az ember számára a lehetőség, hogy önmagát élje s a kor ingoványos, süppedékes talaján egyfelől különös módon feltámadtak az egyéni élet hiányérzetei, másfelől a válságokba sodródott lélekből hatalmas energiák termelődtek ki az egyéni élet élése számára. Az *individualizmus* volt ennek a kornak jellemző vonása.³

A kozmopolitizmussal és az individualizmussal pedig mindig együtt szokott járni az általános *humánizmus*. Ez jellemezte a hellenisztikus kort is,⁴ annyiban is, hogy megérett már az emberiség arra, hogy az emberben minden relációtól függetlenül az embert lássa és értékelje, de annyiban is, hogy különös mértékben kifejlődött az emberiben való bizalom. Az emberi jellemet önmaga forrásaiból vélte kiformálhatónak a görög gondolkodás általában is, de a kor divatos filozófiája, a stoicizmus is.⁵

A vallás mindenkor szoros kapcsolatban van a kultúrával. Ha izmos és természetének megfelelő forrásaiból táp-

¹ L. *Vásárhelyi* József: „Pál apostol“ Kolozsvár 1916. c. munkája 39. l-t.

² L. *Wendland* i. m. 16. l-t.

³ L. i. m. 19. s köv. l-t. — *Vásárhelyi* i. m. 37. l. Ezekhez a problémákhoz l. még *Makkai* S.: „A vallás az emberiség életében“ c. munkájában (Torda 1923.) 162. s köv. l-t, valamint *Jacoby* „Die antiken Mysterium Religionen und das Christentum.“ Tübingen 1910. c. munka 6—11. l-t.

⁴ L. *Vásárhelyi* i. m. 36. l-t.

⁵ L. *Bultmann*: „Jézus“ c. munka 94. l-t.

lálkozó, akkor maga teremti, formálja azt, ha viszont erőtelen, akkor maga lesz annak függvényévé. *A hellenisztikus kor vallásossága nagy mértékben függött az akkori kor kultúrájától.*

Könnyen áttekinthetők a hellenisztikus kor kulturájának az alap gondolatai, annál komplikáltabbak a vallási élet problémái. Általános jellemző vonás képen megállapítható, hogy e korban az egyes nemzeti államok megszűntével a *nemzeti vallások keretei* úgy a görög-római, mint a keleti vallásoknál is megbomlanak.¹ A felvilágosultság, a görög filozófiai gondolkodás s ezzel a magasabb reflektáló képesség általánossá válása is hozzájárult ahhoz, hogy a régi naiv vallásos képzetek szétfoszoljanak.² A görög-római talajon ezért egyre jobban kiszikkad az a kevés vallásos élet is, amit az itteni nemzeti vallások képviseltek³ s azok helyébe *a filozófiai és teológiai spekuláció* lép. A politheizmus vallási formája megszűnik, egy magasabb reflexió fokon pantheizmussá lesz. Ösztönszerűen érzik azonban ennek a kornak gyermekei, hogy ennél a régi hit is becsesebb, ezért például Augustus császár korában törekvések támadnak a régi hit felébresztésére. A nagy változások világában a mult ideáljainak újjáteremtése útján akarnak bizonyos állandóságot biztosítani.⁴ De más vallási formák is keletkeznek a görög-római oldalon. Ha a stoicizmus pantheizmusa szoros kapcsolatban van a világegészről vallott filozófiai felfogásával s így a világkép egységes felfogásának egy módja volt, akkor a római imperium császár-kültusza a politika szolgálatába lépett és a római imperium egységét volt hivatva biztosítani.

Bármily vázlatosan rajzoljuk is meg a hellenisztikus kor vallási képét, nem tehetjük, hogy pár szóban meg ne emlékezzünk a *hellenista zsidóságról*. A hellenizmus képe is hiányos volna nélküle, de egyenesen nélkülözhetetlen a

¹ L. *Wendland* i. m. 19. l.-t.

² L. *Reitzenstein*: „Die hellenistischen Mysterienreligionen“ Leipzig—Berlin 3., ka. 1926. 19. l.-t. Reitzenstein is nyomatékosan hangoztatja egyébként azt a gondolatot, hogy a hellenizmusban görög és keleti elemek keverednek, de úgy, hogy a görög szellem elkeletiesedik még a filozófiában is, amire például a neoplatonizmust hozza fel. L. 4—5. l.-t.

³ L. *Norden*: *Agnostos Theos*. Leipzig—Berlin 1913. c. munkája 98. l.-t.

⁴ *Wendland*: i. m. 87. s. köv. l.

keresztyénség megértése szempontjából. Híven őrizte ez a zsidóság a prófétizmus legbecesebb örökségét: az eschatologiai válság gondolatát s ennek előfeltételét: a törvény tiszteletét. De másfelől nem zárkózott el a hellenisztikus kor hatásai elől sem, ami meglátszik egyfelől görög részről a filozófiai felfogások kölcsönzésében, kelet részéről az asszír-babiloni és iráni Zarathusztra vallásos hatások elfogadásában, általában az egész hellenizmus vallásossága univerzalizmusának, világhistóriai öntudatának felvételével.¹

A hellenisztikus kor vallásosságának azonban mégis *a keleti misztériumvallások* adják meg a sajátos karakterét. Ezek a vallások — amelyeknek e fejezet összefüggésében csak a legáltalánosabb jellemvonásait adjuk — nacionalista kultuszokból fejlődtek ki. Főbb alakjai az Isis-Serapis, Thammuz,² a Mithra, a Cybele és Attis, a Dionysos kultusz voltak. Ezeknek központjában a misztériumok állottak,³ amelyek a misztérium-istennel a *σωτηρ*-ral való titokzatos egyesülést voltak hivatva eszközölni. Mindenik misztérium-kultusz központjában így a válság gondolata állott.⁴ Különös vonzó hatásuk onnan származott, hogy kiválóan hozzá tudtak simulni az egyes ember lelki hiányérzeteihez. A személyes élettapasztalás formáiban nyújtották javaikat. A vallásos átélésre való maximális képesség jellemezte a kort⁵ s ezért forró vágyakozással özönlöttek az emberek a misztériumkultuszokhoz, amelyek éppen az ilyen hiányérzetekhez simulva ígérték az üdvöt. Univerzális tendenciájuk mellett fő jellemük a szinkrétizmus volt, ami onnan származott, hogy egyéni saját-ságaikat egymással szemben is könnyen feladták. Az eddigi vallástörténeti fejlődés eredményeit és tényeit mind magukban foglaló vallásformák voltak ezek.⁶

¹ Az egész kérdésre l. *Wendland* i. m. 103. s köv., valamint *Vásárhelyi* i. m. 58. s köv. l.-it.

² L. *Vásárhelyi* i. m. 49. l.-t. Az egész kérdéssel foglalkozó kiváló munka *Cumont-Gähnrich*: „Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum“ Leipzig und Berlin 1910.

³ Kétféle misztériumot szoktak megkülönböztetni: az egyikben a myste csak az istenség életében végbement változásokat szemléli, a másikon maga is átéli az istenség sorsát. L. *Reitzenstein* i. m. 22. l.-t.

⁴ L. i. m. 9. l.-t, valamint *Makkai* i. m. 164. l.-t.

⁵ *Vásárhelyi* i. m. 42. l.

⁶ I. m. 41. l.

A nagy szintézisek kora volt a hellenisztikus kor. A legnagyobb feladatra volt hivatva: kelet és nyugat kultúráját akarta egybekapcsolni. Meg kell állapítanunk, hogy ez nem volt könnyű. Igazi egységet nem is tudott biztosítani, mert lényegében ellentétes erők találkozása ment végbe ebben a korban. Nyugatnak, a római birodalomnak leigázó nyers ereje mérkőzött benne kelet magasabb szellemi erejével.¹ Tovább elemezve a két világ szellemi karakterét, megállapítható, hogy nyugat racionálizmusa találkozott itt kelet miszticizmusával. A nyugati szellemet mindig az aktivitás jellemezte inkább, a keletit a passzivitás. A görög-római szellem nem volt vallásos karakterű, a keleti speciálisan vallásos volt. Az örökkévalóval való kapcsolatot a görög ember spekulatív úton, fogalmi gondolkozás útján kereste, a keleti ember az érzelmi élet hullámain, misztikus, extatikus, vizionárius úton akart Istenben elmerülni. Az ottani tudás, megértés, intellektuális felfogás helyére itt a látás, az önátadás, a misztikus élmény lép.² Bármennyire ellentétesek is a fentiekben ezek a kultúrák és vallások, mégis van egy közös vonás azokban az t. i., hogy emberi erőfeszítés és emberi képességek útján vélik az isteni valóságot megragadhatónak.

Ellentétek feszülnek tehát a hellenisztikus korban és mégis ott élt abban az egységre törekvés, ami némiképen meg is valósult, mint politikai és jogi egység.³ A római imperium a legkülönbözőbb népeket kapcsolta egybe szervező erejével. Már ez a külső politikai egység is alkalmas volt arra, hogy közelebb hozza a lelkeket egymáshoz; de az akkori, úgyszólván az egész világra kiterjedt egység kulturális egység is volt nemcsak azáltal, hogy közös volt a görögben a világnyelv, hanem azért is, hogy a keleti asztrál-mitológiai, a sémi és arameus, valamint a görög kultúra jutottak egységre egymással.⁴

Végeredményében azonban ez a nagy szintézisekre törekvő világ nem volt képes biztosítani a lélek egységét.

¹ L. Cumont—Gähnrich i. m. I. és II. fejezetét, amelyekben keletnek és nyugatnak egymáshoz való viszonyáról van szó.

² Az egész kérdésre l. Norden i. m. 97—99. l.-t.

³ Vásárhelyi i. m. 35. s köv. l.

⁴ L. Reitzenstein i. m. 11. l.-t, ahol a perzsiai és indus szellemet említi mint olyanokat, melyekben erős törekvés élt az egységes világ- és istenszemléletre.

Hiába próbál egységes világszemléletet alkotni, hiába keresi különböző misztériumok útján a megváltó istenekkel való egységet, azt nem képes birtokolni. Bizonytalansággal teljes ez a kor,¹ csak hiányérzetei vannak, de nincsenek kielégé-
désesei. *Vásárhelyi* szerint „bevégzetlen e kor, összes problémái kérdőjellel végződnek, összes felfelé vezető útjai szakadék szélére érkeznek. Problémái vannak, de megoldásai nincsenek. Keresi a váltságot, de a váltságot meg nem találja.“²

2. Amint általában a legnehezebb feladatok közé tartozik azoknak a vallástörténeti hatásoknak a megállapítása, amelyekből Pál apostol táplálkozott, az apostol misztériumvallásokhoz való viszonyának tisztázása is igen komplikált kérdés, amit bizonyít a kutatók egész seregének sokszor ellentétes megállapítása. Éppen ezért problémánk tisztázása céljából nem lesz felesleges annak *történetét* vázlatosan ismertetni.

A probléma még egészen új keletű. Régebben általában a keresztyénségnek a görög filozófiával való viszonya volt a főkérdés. Problémánkat *Rohde* E. „Psyche“ c. klasszikus munkájában vetette fel.³ Ebben kétféle misztériumot különböztet meg s a görög nemzeti vallások keretében kialakult misztériumok mellett a keleti vallásokból táplálkozó misztériumokra rámutatva, éles szemmel állapítja meg azok karakterét, kortörténeti hátterét és jelzi a keresztyénségre kiható jelentőségüket. A keresztyénséget *Anrich* G. vetette először egybe a misztériumvallásokkal: „Das antike Mysterienwesen is seinem Einfluss auf das Christentum“ c. 1894-ben megjelent munkájában, de úgy, hogy ezeknek részéről minden hatást megtagad s azt állítja, hogy a keresztyénségnek Pál-i és János-i formája a keresztyén génusz eredeti alkotásai s hogy még a keresztség és az úrvacsora magyarázata szempontjából sincs semmi ok a hellénisztikus hatások felvételére.⁴

Pár év mulva azonban egymás után jelennek meg munkák, amelyek a hellénisztikus misztériumvallásoknak a legmesszebbmenő hatásait ismerik el a Pál apostol kegyességére. Ilyen volt *Dietrich* A. „Eine Mithrasliturgie c. 1903-ban

¹ L. *Jacoby* i. m. 6. l-t.

² L. *Vásárhelyi* i. m. 58. l-t.

³ Tübingen 1894. Utolsó kiadása 1925-ben jelent meg.

⁴ L. i. m. 110—111. l-t.

megjelent munkája. Dietrich e könyvében ismertette az egy papiruszon felfedezett Mithra liturgiát, az antik képzeteknek az őskeresztyén képzetekkel való rokonságát kutatja s ilyenekül állítja az istenséggel való egyesülés, a misztikus összenövés gondolatát, a „Krisztusban létel“ formuláját, a szakramentális evés és a keresztség gondolatát. — *Heitmüller* Vilmos „Taufe und Abendmahl bei Paulus“ c. munkájában foglalkozik ezzel a kérdéssel. A keresztségről és az úrvacsoráról azt állítja, hogy ezek szakramentális tevékenységek, amelyek *ex opere operato* hatnak. Nem ethikai és személyes a hatásuk, hanem entuziasztikus és misztikus. Vallástörténeti forrásaiul a mexikói, a Dionysos és a thrák kultuszoknak hatására mutat rá, amely vallások közül az utóbbiban orgiasztikus vad vallásos gyakorlatok közben az istenséget szemléltető áldozati bikát széttépték és az extázis legmagasabb fokán annak husát megették és vérért megitták, hogy így az istenséggel egyesüljenek. Azt állítja Heitmüller, hogy ezek a vad képzetek a keresztyénségben teljesen letisztult formában érvényesülnek. — Itt kell megemlékeznünk *Gunkel* H. „Zum Religionsgeschichtlichen Verständniss des Neuen Testaments“ c. szintén 1903-ban megjelent munkájáról, amelyben a kiváló vallástörténész, a vallástörténeti iskola nagy alapítójának *Pfleiderernek* a nyomán a keresztyénséget szinkretista vallásnak mondja, amelybe keletnek és nyugatnak minden lényeges eleme beleszövődött. A Pál apostol vallásossága is ilyen szinkretizmus volt szerinte, amelyik, mint leglényegesebb elemből a keleti gnózisból táplálkozott. — A vallástörténeti iskola ilyen hatása nyomán *Köhler* W. „Gnosis“ c. munkájában szintén azt vallja, hogy Pál vallása szinkretista vallás, hogy az közvetlenül a hellenista kultúrából támad. Ebben az összefüggésben emlékezünk meg a kiváló filológusnak, *Reitzenstein* Richárdnak „Poimandres“ c. munkájáról, amelyben mélyreható módon elemzi a hellenisztikus kor vallását, annak miszticizmusát és pantheizmusát, egyben hangsúlyozván ezeknek a hatását Pál apostolra és János evangélistára.

A misztériumvallások értelmének, karakterének tisztázása céljából igen nagy szolgálatot tett *Cumont* a keleti vallásokról írott és már említett munkájával. E vallásoknak Pál apostolra való hatását illetőleg azonban óvatos. Azt

állítja, hogy ezek a Krisztus utáni II. században jutottak a római birodalomban különös kifejlődésre s így a Pál apostol életében alig éreztették hatásukat. Megállapítja, hogy vannak ugyan Pál és a keleti vallások között hasonlóságok, de azok nem mindig utánpótlások. — A hellenisztikus misztériumvallásoknak Pál apostol vallásosságához való viszonyát illetően igen nagy munkát végzett *Wendland* fent már idézett munkájában. Ebben a kiváló munkájában hangsúlyozza, hogy Pál evangéliuma a törvénnyel való szakítása dacára alapjában zsidó szemléletek által meghatározott. De megérintette Pált a keleti szinkrétizmus misztikája is, ami kifejezésre jut a közös terminológiában, a szakramentumok felfogásában. A mérsékelt hatást elismerő *Wendland* mellett mereven elutasító álláspontra helyezkedik *Clemen*: „Religionsgeschichtliche Erklärung des Neuen Testaments“ c. munkájában. Állítja, hogy helytelen Pálnak Krisztus váltságművéről szóló tanítását pogány mithoszokból származtatni, miután elégséges magyarázatát találjuk annak zsidó előfeltételekben és a keresztyén tradícióban. — A vallástörténeti iskolának egyre újabb képviselői támadnak, akik mindig erőteljesebben hangsúlyozzák a misztériumvallások hatását Pál apostol kegyességére. Ilyenek: *Jacoby J.* „Die antiken Misterien Religionen und das Christentum“ és *Brückner M.* „Der Sterbende und auferstehende Gottheiland in den orientalischen Religionen und ihr Verhältniss zum Christentum“ c. munkáikkal, amelyekben megállapítják az analógiákat és állítják a keresztyénség függését emezektől.

A probléma tisztázása szempontjából egyetlen munkának sincsen nagyobb jelentősége, mint *Reitzenstein* „Die hellenistischen Mysterienreligionen“ c. munkájának. A jeles szerző Pál apostol és a misztériumvallások nyelvi rokonságára mutat rá. Előadja, hogy az olyan fogalmak, mint pneüma, peümatikus, psziché, pszichikus, az én kettőssége, a test levetkőzése és a mennyei test felöltözése, „a Krisztus halálában megkeresztelkedni“, „a keresztség által Krisztussal a halálban eltemettetni“ képzetek; a metamorfózis, a látás, a gnózis, a megigazulás gondolatai közösek a misztériumvallásoknál és

¹ Előbbi megjelent 1910-ben Tübingenben, utóbbi 1908-ban szintén Tübingenben. II. k.-a 1920-ban.

Pálnál. A rokonságot függésből vezeti le Reitzenstein és ezt a szótörténettel magyarázza. Állítja, hogy ugyanaz az alapérzés található itt is és ott is s ezért indokolt Pál apostolt a vallástörténet fejlődési vonalában tekinteni, ha nem is mint legelső, de mint nagy gnosztikust.¹ Mégis Reitzenstein inkább formai, mint tartalmi rokonságot állít Pál apostol és misztériumvallások közt. Később megjelent tanulmányaiban² is hangsúlyozza, hogy csoda a keresztyénség igazi tartalma és a misztérium csak forma. — Reitzenstein mélyreható elemzése után is inkább mérsékelt hatásokat ismernek el a misztériumvallások részéről Pálra a problémához hozzászóló kutatók. *Schwartz E.* közelállónak mondja Pált a hellenista világ misztikusaihoz és lelki embereihez,³ de mégis azt mondja, hogy a zsidó és a keresztyén Pál más anyagból volt faragva, mint a misztikusok s hogy Pál inkább héber hatások alapján fejlődött és hogy a keleti hatásokat is héber közvetítés útján kapta. — *Schweitzer A.*⁴ amint általában a keresztyénség eschatologiai karakterét hirdeti, Pálnál is az eschatológiát és nem a misztikát tartja lényeges elemnek. De ő is azt vallja, hogy Pál eschatológiája a misztériumvallások formáiba öltözött. — *Deissmann A.* Paulus c. nagyszerű munkájában⁵ Pál kegyességének a lényegét a misztikában látja, de ezt Pál önálló alkotásának minősíti úgy azonban, hogy az apostól fejlődésében s így misztikájának kialakulásában is elismeri a hellenista hatásokat. — *Wrede Paulus c.* munkájában szintén kevés szerepet juttat Pál apostol személyiségének magyarázatában a hellenisztikus hatásoknak. Hangsúlyozza, hogy Pál zsidó nyomokon halad, ámde miután úgy látja, hogy széles körök misztikus gondolatokat kívánnak, ilyeneket is nyújt.

Közelebb lépett Reitzenstein álláspontjához a vallástörténeti iskola kiváló képviselője, *Bousset* Vilmos Kyrios

¹ L. *Reitzenstein* i. m. 76. s köv. l.-t.

² Pl. a „*Zeitschrift für die N. T. Wissenschaft*“ c. folyóiratban 1912-ben „*Religionsgeschichte und Eschatologie*“ c.-ben.

³ L. „*Charakterköpfe aus der antiken Literatur II. R. Paulus*“ c. munkájában.

⁴ „*Geschichte der paulinischen Vorschung von der Reformation bis auf die Gegenwart 1911.*“ c. munkájában.

⁵ Megjelent 1911-ben Tübingenben, a II. kiad. 1925-ben.

Christos c. munkájával.¹ Egyik sokat hangsúlyozott gondolata az, hogy Pál misztikájának forrása a kultuszban van. Állítja, hogy a supranaturális pneüma — Kyrios — Krisztussal való közösség Pálnál a kultusz talajából támad. Vallja, hogy az apostol függ a hellenisztikus misztériumvallásoktól, illetve azok misztikájától, de szerinte a függés nem irodalmi, hanem inkább a szellemi athmoszférától való függés.² Végeredményében azonban Bousset is a misztérium és szakramentum kegyességgel szemben önállóan mondja Pál erkölcsi, vallásos és személyes-szellemi kegyességét.³ — *Wernle P.* polemiába keveredik Boussettel a Kyrios Christos c. munkája némely a Kyrios gondolatának eredetére hirdetett tanítása miatt, s Pálnál jobban kiemeli az ethikai elemet Boussetnél,⁴ de ő sem tagadja a hellenisztikus és misztikus hatásokat. — *Weisz J.* „Das Urchristentum“ c. munkájában (Göttingen, 1914) szintén úgy tekinti Pál apostol vallásosságát, mint egy vallásos génusz önálló alkotását, de sok kifejezésben, mint pl. Krisztusnak, mint meghaló és feltámadó Istennek, mint Urnak, mint világteremtőnek és világléleknek a képzeteiben keleti és hellenista hatásokat ismer el. — *Weinel H.* is foglalkozik ezzel a kérdéssel „Biblische Theologie des Neuen Testaments“ c. munkája 3. kiadásában (Tübingen, 1921). Nehezen bizonyítható szerinte, hogy mikor és hol fogadott el hatásokat az apostol a misztériumvallások részéről, de kétségtelennek mondja, hogy szavakat és formákat kölcsönzött azoktól. Ezekkel a formákkal pedig tartalom is átszivárgott a keresztyénségbe. Azt állítja, hogy Pál apostol kegyességében a vallástörténetnek két áramlata egyesült, t. i. a próféták erkölcsi vallása és a misztériumvallások misztikája, valamint szakramentum vallása, de úgy, hogy az erkölcsi váltság vallás föléje nő a misztikának és a szakramentumnak.⁵ — Ujabbán *Meyer E.* foglalkozott ezzel a kérdéssel „Ursprung und Anfänge des Christentums“ c. munkája 3. kötetében. Szerinte a hellén felvilágosultság reakciójaképpen

¹ Göttingen, 1913.

² L. i. m. XIII. o.-t.

³ L. i. m. 148. l.

⁴ „Jesus und Paulus“ c. dolgozatában. A „Zeitschrift für Theologie und Kirche“ c. folyóirat 1915. évi évf.-ban.

⁵ i. m. 432—436. l.

támadt a keleti kultúra minden téren, a lelki és szellemi életben is. A keleti kultúrának ebbe az áramába kapcsolódott bele a keresztyénség. Nem a zsidó talajból kinőtt vallás elhellenizálódásáról, hanem annak elkeletiesedéséről van szó Pál apostol kegyességében. A keresztyénség is misztériumvallás, mint a szir, kisázsiai, perzsiái vagy ophikus kultuszok. — *Feine* P. „Der Apostel Paulus“ c. 1927-ben megjelent munkájában foglalkozik problémánkkal, sorra veszi mindazokat a nézeteket, amelyek Pál apostolnak a misztériumvallások által való befolyásoltságát vallják, ezekkel szemben hangsúlyozza Pál vallásosságának eredetiségét, amely legteljebb az Ótestamentum oldaláról érthető.

A probléma különös érdeklődést váltott ki magyar theol. irodalmunkban is. Nálunk először ifjúkorában elhunyt kiváló theologusunk, *Vásárhelyi* József foglalkozott a kérdéssel már idézett munkájában. Szerinte Pál apostol Krisztus-képe három világ talajából nőtt ki. Uralkodó vonásait a hellenisztikus meghaló és feltámadó istenség vonásai alkotják, amit mellékvonásokképen színeznek, a zsidó messiás-képzetektől és a Jézus történeti személyéből vett vonások, amely különböző szemléletmódok a damaszkuszi élményben olvadnak össze.¹ — E dolgozat írója „Pál apostol misztikája“ c. 1921. évben megjelent munkájában foglalkozva a kérdéssel, hangsúlyozza, hogy Pál misztikáját csakis pszichologiai úton lehet megérteni,² hogy az önálló alkotása Pálnak, de hangsúlyozza azt is, hogy Pál misztikája a misztériumvallások képzetvilágába öltözött, hogy az onnan nyert formákkal együtt tartalom is átszivárgott a keresztyénségbe. — *Makkai* Sándor „A vallás élete az emberiség életében“ c. 1923-ban megjelent munkájában a keresztyénséget vallástörténeti oldaláról nézve, a zsidó prófétizmusból, a misztériumvallásokból és a görög világszemlélet filozófiai formájából származtatja, de azt hangsúlyozza különösképen, hogy Pál apostol a keresztyén vallás első nagy történeti típusát a misztériumvallások mintájára alakította ki. Amíg azonban a misztériumvallások a váltságvagyat nem tudták kielégíteni, mert misztériumaik *σωτηρι-*ja nem volt szellemi hatalom, Pál Krisztust erkölcsi értelemben

¹ I. m. 112—113. l.

² L. említett munka 23. l.-t.

tette misztérium-Istenné, akivel lelkileg lehet és kell egyesülni a hit által.¹ — *Kiss Jenő* „Pál apostol theológiájának eredete“ c. tanulmányában² hangsúlyozza azt, hogy az analógiák nem mindig jelentenek függést, hogy sokszor ugyanaz a forma ellentétes tartalmat is rejthet magában, azt állítja, hogy Pál és a misztériumvallások között csak szavakban van hasonlóság, hogy ezeket Pál szándékosan használja, hogy a kisázsiai pogányok előtt beszéde ne legyen értelem nélküli.³

A legbehatóbb vizsgálat tárgyává nálunk *Máthé Elek* tette a kérdést „Pál apostol és a misztériumvallások“ c. dolgozatában.⁴ Felfogásának az a lényege, hogy formában sok Pál és a misztériumvallások között a rokonság, hogy feltétlenül kimutatható a szóhasználat közössége éppen a Reitzenstein felfogása értelmében. De lényegében a Pál evangéliuma eredeti alkotása az apostolnak s hogy a Krisztuskép és a szakramentumok felfogása tekintetében egész más a jelentés itt és amott.

Bár alapjában a kérdés megoldásában magunk is osztjuk a *Máthé Elek* felfogását, főleg egy pár új szempontnak az alkalmazása miatt, amelyek által még élesebben kimutatható a viszonyba állított vallások közötti mélyreható különbség, a problémával való foglalkozást nem tartjuk feleslegesnek.

3. A kérdésre, hogy milyen viszony van Pál apostol és a misztériumvallások között, a felelet legtöbbször attól függ, hogy milyen theologiai álláspontról tekinti a kutató a problémákat. Kérdésünk a vallástörténeti iskola képviselőit érdeklí különösképpen. Újabban sok vita merült fel a vallástörténeti iskola körül. *Barth* Károly iskolája részéről az a vád hangzott el azzal szemben, hogy a theologiai problémák megvilágításában álláspontja szubjektív. *Nagy Géza* a *Barth* theológiájáról írott kritikai ismertetésében⁵ helyesen mutat rá a vallástörténeti iskola álláspontjának objektivitására. Ennek az iskolának képviselői ugyanis önmaguktól, saját szubjektív érzéseiktől elszakadva, a szemlélő álláspontján nézik a

¹ L. i. m. 165. l-t,

² Megjelent a Theologiai Szemle 1925. évf. 3. sz.-ban.

³ i. m. 247. s köv. l.

⁴ Theol. Szemle 1926. évf. 3—6. sz.-ban.

⁵ L. Theol. Szemle 1930. évf. 4—6. sz. 566. s köv. l-it.

keresztyénséget korának talaján, annak képzet és gondolkozási formáiban. Mindenütt a közös vonásokat keresik, a közös szemléleteket, a formákat nézik. Bár lényegében nem azonosítjuk magunkat ennek az iskolának az álláspontjával, theologiai kérdések megítélésénél egy bizonyos szempontból nélkülözhetetlennek tartjuk felfogását, ezért magunk is Pál apostol és a misztériumvallások közötti viszonyt kutatva, azokat először összehasonlításban tekintjük.

Reitzenstein a misztériumvallásokról frott említett munkájában főképpen azokra a közös vonásokra mutat rá, melyek a vallások között *terminológiában*, szókincsben állanak fenn s a terminológiában való ez a rokonság elvitathatatlan.¹

De sajátos rokonságot találunk e vallások között *külső megjelenésükben* is. Hatalmas propagáló erőről tesznek bizonyosságot² s ebben jellemző a próféta bizonyoságtétel. Vándorprédikátoraik egymásután jelennek meg a nagy városok forgatagában, ott, ahol a legmozgalmasabb az élet. Lelkesült prédikációk, forró hitvallomások, extatikus elragadtatások váltják egymást munkájukban s ha a lelkekben elhintették az új igazság magvait, tovább űzi őket egy természetfeletti hatalom. Természetes, hogy ilyen vallási propaganda nem képzelhető el a nacionalista vallások tespedt talaján s így a misztériumvallások és Pál egy másik közös vonására bukkanunk: a nacionalista vallás korlátainak a széttörésére. (Gal. 3:27.) A vallás nincs többé egy nemzet életének kereteihez kötve. Minden ember birtoka az. Ezért az a lázas munka időszámításunk kezdetén az egyes vallások körében, hogy azokat az egész világon elterjesszék. Ezért találjuk e korban a római birodalomban az univerzalizmusra³ törekvő vallások tarka keverékét. Az univerzalizmussal kapcsolatos — amint már érintettük — az individualizmus. Mert ha azt akarták e vallások képviselői, hogy propagandájuk

¹ *Máthé* Elek szerint is Pál apostolnál a terminológiában hellenista zsidó, később tisztán hellenisztikus és a misztériumok köréből eredő befolyások érvényesültek. I. i. m. 892. l.-t.

² *Wendland* i. m. 133. l. Az ilyen extázisig feszülő lelkesedéssel bizonyosságot tevő ember a *θεός ἀδύνατος* aki magasabb természete folytán az újjászületés eszközlésére is képes. I. *Reitzenstein* i. m. 25—26. l.-t. *Bousset* szerint a vallásos Übermensch gondolatával Pálnál is találkozunk. I. m. 156.

³ *Wendland* i. m. 131. l. *Reitzenstein* i. m. 28. l.

sikeres legyen, az egyes emberekhez kellett fordulniok és sajtárságos módon tapasztaljuk, hogy miképpen törekedtek az egyes lelkeket nemcsak külsőleg megnyerni, hanem lelki-gondozás, rítusok, szakramentumok, aszketikus gyakorlatok által át is formálni.¹ Ez is egyik motívum volt arra nézve, hogy a személyes vallásosság, a benső lelki élet nagyarányú kibontakozást nyerjen. A nemzeti vallások kereteinek szét-törésével kapcsolatos a humánitás gondolata,² ami görög talajon a stoicizmusban jutott a legmagasabb kifejlődésre, de Pál apostol is hirdeti az embereknek Isten előtti egyenlőségét.

De nemcsak külső vonásokban találunk közös jellemet e vallásokban, hanem *fő gondolatokban, vallásos gyakorlatokban, közösségek létesítésében is.*³ Elsősorban ott találjuk azokban a szenvedő, meghaló és feltámadó istenségben való hitet.⁴ E vallások központjában nem a végtelen magasságban, a transcendens síkban trónoló Isten áll, ezek az Istenek egészen közel férkőznek az emberi szívhez. Születnek, szenvednek, meghalnak, feltámadnak, amely vonások bő anyagot nyújtanak az istenség életének drámai kiábrázolására, ami a kegyes hívők fantáziáját a lehető legmélyebben megragadja s az intenzív érzelmi életnek hatalmas árrját indítja meg. Azonban ezek az istenek nemcsak a hívő szemléletében jelennek meg, haláluk és feltámadásuk nemcsak saját sorsuk, ezek sorsa a legmélyebb vonatkozásban van az emberi életsorssal. Így jelentőségük soteriologiai.⁵ Azáltal, hogy meghaltak és feltámadtak, metafizikai síkban ugyanaz történik meg az emberek életében is. Ezért kezességei az üdvnek, biztosítói az üdvjavaknak, főképen a halhatatlanságnak. Úgy a misztériumvallásokban, mint Pálnál a megváltás gondolata a leglényegesebb gondolat. A hit központjában a σωτηρία, a megváltó Isten áll.⁶ Közös jellemző vonásuk az is, hogy a metafizikai síkban eszközölt üdvöt személyessé is akarják tenni. Ez a személyessé tétel pedig a megváltó-

¹ *Wendland* i. m. 133. l.

² *W.* i. m. 132. l.

³ *Reitzenstein* i. m. 23. l.

⁴ *L. Brückner* i. m. 34. s köv. l.-t és *Jacoby* i. m. 20. l.-t.

⁵ *Brückner* i. m. 36. l.

⁶ *Vásárhelyi* i. m. 49. l.

istennel való misztikus egyesülés által történik.¹ Tovább az a jellemző, hogy ezt a misztikus egyesülést külső vallásos eszközökkel: szakramentális, magikus, szimbólikus cselekményekkel teszik egyéni sajátjává, amely reális cselekvésekben, a hívők életében kézzelfoghatóvá válik az, ami az istenség életében végbement. Pál keresztségről való felfogásában a vízbe meríttetés reális folyamata a Krisztussal való meghalásnak, a hullámokból való felemeltetés a feltámadásnak és az örökéletnek.² A későbbi fejlődésben azt tapasztaljuk, hogy egyfelől a misztériumvallások theológiájában az egyes istenalakok összeolvadnak, a mithosz filozófiai köntösbe öltözik, a vallás spekulatív jelleget ölt, isteni potenciák életének tanává lesz. Másfelől a praxisban a metafizikai váltság szakramentális úton való elsajátítását egyre inkább elfoglalja a pszichológiai szférában végbemenő megváltás. Főleg ez utóbbi gondolatokra Pálnál is találunk analógiákat. Lényeges gondolatképen meg kell említenünk mindkét oldalon a vallásos közösségek alkotását.

De még tovább is mehetünk összehasonlításunkban. Rámutathatunk arra a közös szellemi talajra és légkörre, amelyben e jelenségek oly dúsan tenyésznek. A közös *világ-szemléletre* és sok tekintetben közös érzésvilágra is.³ Mert mind e vallások háttérében azt tapasztaljuk, hogy az emberi szellem, az Én kompakt egysége és harmóniája e korban megbomlott⁴ és az Én-nek ez a megrendülése egyre hatalmasabb hullámokat vetett úgy, hogy az akkori kornak egy szellemi irányzata sem maradt érintetlenül ettől az áramlattól. E jelenségeknek okát pedig abban találjuk, hogy a nagy politikai katasztrófák és társadalmi eltolódások a nép- és világnézet keveredések, az ezek nyomán születő racionalista fatalizmus egyfelől megingatták az atyák hitét, másfelől az élet bizonytalanságát szülték. Megbomlott tehát az öntudatnak egysége, ellentétek szakították azt szét, ami azután a misztikára vezetett. Bár Pál apostol kegyessége lényegében nem misztikus, de annak nyomaival nála is találkozunk. Ha

¹ I. m. 47. l. *Brückner* i. m. 36. l.

² *Jacoby* i. m. 20. l.

³ *Wendland* i. m. 129. l.

⁴ I. m. 134. l.

azután a lélek az extázisban magasabb élmények részesévé lett, ha ebben tapasztalta a megváltottságnak boldog érzését, az Én egységének megbomlása tovább folyik és fogalmi körvonalakat kezd öltetni. Elválík egymástól a test és a lélek. A lélek tapasztalja, hogy a test a megváltás akadályá, az ő börtöne. Kialakul a *test és lélek antropologiai duálizmusa*, ebben a személyiség kettősségének érzése,¹ majd a fogalmi kör tágulni kezd, az antropologiai duálizmus kiterjed a világra és kialakul a *kozmozologiai duálizmus*. Különösen szenzitív e korszak. A lélek egyre mélyebben érzi az anyag nyomását. Minden mulandóság alá vettetett. A szabadulás utáni vágy egyre szélesebb hullámokat vet. Legfőbb vágya az embereknek az érzéki testnek a levetése. A lényegátalakulás a szupranaturális *πνεύμα* által.² Az egész kor ellentétekben él és gondolkodik tehát. Nem vonjuk kétségbe, hogy e korszakban áramló pszichologiai folyamatok létrejöttére külső hatások ne működtek volna közre. Ósi vallásformák, a Dionysos kultusz, orphizmus, neopythagoreizmus, Attis kultusz, Mithra vallás — filozófiai irányzatok: platonizmus, stoicizmus, mind közreműködtek e korszakban előállítására, de az alap mégis a pszichologiai tény, az öntudat egységének megbomlása, az Én megtörtsége. Végeredményében a fenti vallástörténeti jelenségeknek is ez az előhozó oka. S ha már egyszer kialakult ez a duálizmus, ennek sajátos hajtásai támadtak. A megváltás után vágyakozó ember magasabb létállapotba akar jutni, a világ fölé érzékfeletti szellemi világot helyez.³ Innen származtatja a Lelket, mint isteni hypostasist: materiális képzetével s minél inkább foglalkoztatja fantáziáját ez a világ, annál inkább kialakulnak annak körvonalai. Gondoljunk csak olyan vallástörténeti jelenségekre, mint a világ fölé helyezett lelkek birodalmára, világfeletti történésekre, mennyei utazásokra, a világ fölé emeltekben rakott menny birodalmára. Pál felfogásában Krisztus praexistens létére, életének világfeletti történéseire.⁴ Gondoljunk a gnosztikus elragadtatásokra, e szellemi világ kije-

¹ Pálra nézve állítja ezt *Reitzenstein* i. m. 84—85. l.-án.

² I. m. 357. l.

³ *Wendland* i. m. 135. l.

I. m. 134. l.

lentéseire, amely jelenségekkel szintén a gnózis légkörébe jutottunk. De a fentebb vázolt duálizmusnak más gyümölcse is van: *a földi világ pesszimista szemlélete* és az ebből származó *aszkrétikus morál*. Az üdvnek a világ javai fölé helyezése a valóságtól, a világtól való elszakadásra vezetett.¹ A túlvilágért való rajongás a földi élet kötelességeinek feladására, az erkölcsi élet elhanyagolására. Céllá lett az önmegtartóztatás, az érzékiség kiírtása, az aszkézis. Ezzel a pesszimista világszemlélettel és aszkétikus morállal egyaránt találkozunk a misztériumvallásoknál, a filozófiai propagandában, valamint Pál apostolnál is.

Íme, hogyha így kívülről szemléljük Pál apostolnak a misztériumvallások tarka keverékében való megjelenését, azok között különbséget alig látunk. A keresztyénségnek a többi vallások közösségében való ilyen szemlélete mellett könnyen juthatunk abba az egyoldalúságba, hogy a közös vonásokért feladjuk az egyéni sajátosságokat. A közös formák szemléletéből könnyen kihozható az a következtetés, hogy ezek a vallások azonosak. Innen érthető a *Gunkel—Köhler* álláspontja, akik — amint fentebb is láttuk — a Pál keresztyénségét szinkrétizmusnak minősítik, a Vásárhelyi József álláspontja, ki szerint „Pál apostol keresztyénsége . . . olyan misztériumvallás, amelynek központjában Jézus Krisztusnak megváltó személyisége áll.”² Pál apostol kegyessége a vallástörténeti iskolának ilyen szemléletmódja mellett nem egyéb, mint a váltság után sóhajtozó s az emberiséget üdvözíteni akaró vallások tarka keverékének egy színárnyalata.

4. Ez a szemléletmód azonban nem elégít ki, mert az igazságnak csak egy részére világít rá és nem is a legfőbb oldalára. Azután sok ellenvetést is lehet felhozni ezek ellen az állítások ellen. Hasonlóságok nem mindig jelentenek függést. Hasonló feltételek mellett függés nélkül is előállhatnak ugyanazok a gondolatok. Azután más a formai és más a tartalomban való hasonlóság. Ugyanazok között a formák között ellentétes tartalom is megjelenhet. Problémánk tisztázásánál a tartalomra kell tekintenünk. Nézzük tehát *külön-külön, mi a misztériumvallásoknak és Pál hitének sajátos és lényeges tartalma?*

¹ I. m. 136. s köv. l.-i.

² I. m. 30. l.

A misztériumvallások központjában a meghaló és feltámadó istenségben való hit áll, épenúgy, mint Pál apostolnál. De milyen mélyreható differenciára bukkanunk, ha arra a különböző tartalomra figyelünk, amit e kifejezések takarnak! A misztériumvallások istenalakjai *természet-mítológiai istenalakok*. A természet elmúlását és újjászületését szemléltetik. A természet erőinek megszemélyesítői, a termékenységnek, a napimadásban a természet győzelmes erőinek perszonalifikációi,¹ a természetvallások légkörét árasztják. Ezeknek rajza főképen a természeti életösztönt hozza mozgásba. A tények, az adottságok világához tartoznak ezek az istenek, ezért a szemlélet tárgyai. Helyesen mutat rá azért *Barth* Károly arra, hogy ezek az istenek „existálnak“, „vannak“, egymással konkurrálnak, a dolgok világához tartoznak és nem teremtői azoknak.²

Sokan rávilágítottak már a hellenisztikus misztériumvallások szinkretisztikus jellegére. Azt jelenti ez, hogy különböző vallási elemek keverednek ezekben a vallásokban.³ Ha alapjában mégis egységes jelleműek, vannak momentumok, amelyekben nagyon szembeötlő a szinkretista karakter. Ez látszik meg e vallásoknál, főképen Istennek a világhoz való viszonya felfogása tekintetében. Az e korszak vallásosságának dokumentumaiból erősen bontakozik ki Isten személyességének karaktere. A személyes Istennek a világhoz való viszonya tekintetében főképen a Mithra-kultuszban a duálizmus a jellemző. Mithra az Ahuramazdáért küzdő harcoss istenség az ember érdekében közbelép s a transcendens világokban mozgó dualista küzdelmet eldönti az ember számára.⁴ E korszak vallásának fő dokumentumaiul azonban az u. n. hermeszi iratokat tartják⁵, amelyek a hellenisztikus

¹ *Vásárhelyi* i. m. 47. l. — *Brückner* i. m. 8—17. s köv. l-on.

² *L. Barth* Károly „Die Auferstehung der Toten.“ München, 1926. II. kiadás. 19. l.-t.

³ *L. Makkai* i. m. 163. s köv. l. A szinkretizmus abban is megnyilvánult, hogy a váltság után vágyakozó emberek egymás után avaták be magukat a különböző misztériumokba, abban is, hogy ugyanazon istent vélték nevezni egyiptomi, szir, perzsa vagy héber nevekkal. *L. Reitzenstein* i. m. 30—31. l.-t.

⁴ *Vásárhelyi* i. m. 48. l.

⁵ *Reitzenstein* „Poimandres“ c. munkája szerint Thót egyiptomi istenség, illetve e vallás elhellenizálódása után a görög *Hermes* a tanítója és kijelentője ennek a titkos bölcsességnek. L. a 2. l.-ot.

theológia irodalmi emlékei. Ezeknek az iratoknak vallásosságában görög és keleti elemek (főleg egyiptomi) keverednek, de úgy, hogy a görög szellem csak a nyelvet és a keleti vallásokból támadt ösztönzéseknek filozófiai értelmezését adja.¹ Ezek az iratok pedig Isten és a világ viszonya felfogása tekintetében a *pantheizmusnak* és a pantheista misztikának dokumentumai. *Reitzenstein* Poimandres c. munkájában egész seregét közli a pantheizmusra vonatkozó dokumentumoknak.² A sorozatba állított hermeszi iratok elsejében a következő imát találjuk: „Jójj hozzám mindenható, ki a négy szelekből való vagy, ki lelket leheltél az emberbe életre, kinek neve rejtett és kimondhatatlan az emberek között, akit nem lehet kimondani, kinek nevét a démonok ha hallják, megrémülnek, kinek szemei a nap és a hold, amelyek fáradhatatlanul fénylenek az emberek pupilláiban, a menny a fejed, a levegő a tested, a föld a lábad, körülötted az óceán vize. Te vagy az *Ἀγαθὸς δαίμων*, aki a jókat szülöd és a világmindenséget táplálad . . . A te csillagaid jó emanációi a démonok, psychék és moirák, akik által adódik a gazdagság, jó mérséklet, sokgyermekűség, jó sors, szép temetés. Te uralkodol az életben, a földön, a mennyen és a mindeneken, akik azokon vannak, akitől az igazságosság el nem mozdul, akinek dicső nevét a muzsák magasztalják, akit védenek a nyolc örök, ki bírod a csalhatatlan igazságot,

¹ *Reitzenstein* „Die Hell. M. R. 4—5. l.

² Poimandres eredetileg istenség, az uralkodó észnek (*τῆς ἀνθερτίας νοῦς*) az istene. Ennek az istennek a neve alá foglalták a fent említett hermeszi iratokat. Az iratokban foglalt tanításoknak a Kr. e.-i utolsó századból támadt alapgondolata az, hogy a világteremtésnek az alapja a fény világából kiinduló és az ősanyagba leszálló *ἄγιος Λόγος*. Ennek hatására az elemek rendeződni kezdenek, a tűz felfelé száll, a föld és a víz pedig mozgásnak indulnak, amiből élet támad. Az emberi élet pedig azáltal kezdődik, hogy a *Λόγος* belép az emberbe s ott a *νοῦς*-szal egyesül. Ez pedig azáltal lehetséges, hogy a *νοῦς* azonos lényegű a *Λόγος*-szal és a mennyei fény világával. Az egész folyamat mozgatója pedig a *Βουλή Θεοῦ*, amely által alkottatott a világ, vagy jobbanmondva lett maga azzá. A Poimandresben így „a *Λόγος Θεοῦ* mint isteni mag jelenik meg, amelyet a *Βουλή Θεοῦ* önmagában látható világgá formál, vagyis amely által látható világgá lesz. Ez csak úgy gondolható, ha a *Κοσμος* istenből való, vagy maga isteni. Csak így érthető a kezdet is, (t. i. a Poimandresé), hogy t. i. ami az emberben hall és lát, az a *Λόγος Θεοῦ* elválaszthatatlanul egybe van kapcsolva istennel, a *νοῦς*-szal s egyesülésük által, az élet s az egész világ meg van elevenedve. Ide lép harmadik személyképpen a *Βουλή Θεοῦ*, amelyik csak azért lehet egyuttal *φύσις* és *γένεσις*, mert Isten maga a világ.“ (L. Reitzenstein említett munkája 45—46. l.-t.)

kinek neved és lelked a jókon. Bejössz az én értelmembe és eszembe, hogy örökké éljek, mert mindent megteszel, amit akar az én lelkem, mert te vagy én és én vagyok te. Amit mondok, mindennek meg kell történnie. A te nevedet, mint védő paizsot bírom az én szívemben. Nem szégyenít meg engem semmi veszedelem, nem támadhat ellenem semmi démon, vagy más valaki a Hádes gonoszai közül, a te neved miatt, mit bírok az én keblemben. Kiáltlak téged, jőjj hozzám minden jóval örök jószág, adván nekem egészséget, megváltást, diadalmas *δόξα*-t, győzelmet, erőt, gyönyörűséget. Tartsd szemeidet az én ellenségeimen, adj nekem kegyelmet s minden én művemnek.“¹ A negyedik hermeszi iratban szintén a mindenségnek egységben való szemlélete a jellemző. Az ebben foglalt varázsima így hangzik: „Csak téged magadat hívlak, aki a világon egyedül parancsolsz az isteneknek és az embereknek, aki magadat szent formákba változtatod át, aki a nemlévőkből levőket csinálsz és a levőkből nemlevőket . . . Cselekedd, hogy legyen minden teremtmények nevében farkassá, kutyává, oroszlánná, tűzzé, fává, keselyűvé, fallá, vízzé, vagy amivé akarsz, miután te hatalmas vagy.“² *Barth* Károly: „Die Auferstehung der Toten“ c. munkájában a korinthusiak tévedésére, mint az ilyen pantheista vallásfelfogásra mutat rá. Ezért voltak hajlandók a korinthusiak a világban való történést egynek venni a Krisztusban való történéssel, az örökkévalóságot az idővel. Ezért keresték Isten jelenlétét a *σῶμα ψυχῶν*-ban.³

A pantheizmus vallásos világszemlélete mellett nem lehet más viszony Isten és az ember között, mint az *azonosság* viszonya. Az azonosságnak ez az elmélete az alapja a misztériumvallásoknak s a körülöttük alakult s már említett irodalomban található hellenisztikus misztikának. Az isteni immánenciája az alapja ezek szerint az iratok szerint a misztikus kegyességnek s a középkori misztikában is alig találunk textusokat, amelyekben ez a gondolat erőteljesebben érvényesülne, mint éppen ezekben.⁴

¹ *Reitzenstein* Poimadrés c. munkája 15–18. l.

² L. i. m. 22. l.-t.

³ *Barth* i. m. 100, 117. l.-ai.

⁴ *Reitzenstein* két csoportját különbözteti meg a keleti vallásoknak. Egyikben, a babiloni-zsidóban az Isten és az ember közötti kapcsolat külsőleges, a másikkban, az iráni és indus vallásoknál lényegazonosság alapul. L. *Reitzenstein* *Hell. M. R.* c. munkája 6–7. l.-t.

A legérdekesebb vallástörténeti problémák egyike annak a tisztázása, hogy *miképpen alakult ki az emberi lélek isteni mivoltában való hit*. Erre a kérdésre világít rá Rohde „Psyche“ c. a görög szellemről írott klasszikus rajzában. Mély meglátással mutat rá a kiváló szerző arra, hogy a görög szellem egységét, melynek olyan tökéletes kifejezője volt a klasszikus görög kultúra a szép és jó harmoniájának állításában, a Dionysos kultuszban jelentkező idegen szellem megbomlasztotta azáltal, hogy az öntudatos görög szellem világába általa a *μανία*, az őrjöngés eleme lépett. A misztériumvallásokra jellemző extázis az a momentum, amelyben a lehető legmélyebb szakadék által támadt ellentétbe kerül a test és a lélek. Efölött az extázis fölött, valamint az ebben bomlásnak indult Én fölött való szemlélődésben támad az Én kettősségének gondolata s ebben a testtől elvált lélek életében és erejében való hit. Mulandó az emberben a testi, a földi rész, halhatatlan az isteni, a láthatatlan, a lélek. Az Én kettősségének ez a gondolata a Mithra liturgiának az alapja, amely szerint kettős lény a myste, emberi vonás benne a psyché, isteni a pneüma.¹ S a misztériumvallások sok gondolata szerint a pneumatikus és psychikus ember között oly mély a szakadék, hogy az Én egysége és folytonossága teljesen eltűnni látszik.² Így támad a misztériumvallásokban az emberi lélek isteni erejében s ebben élete végtelenségében való hit.

Az Én kettősségének a gondolata azonban nem olyan tény, amely fölött nyugodtan szemlélődhetik az ember. Egész existenciáját a lehető legsúlyosabban meghatározó tény ez, mert a test, az anyag az, amitől függ az élet tisztátalansága, főképpen mulandósága s így az ember életsorsát a legmélyebben meghatározó tény az, hogy *miképpen szabadulhat meg* az anyag szennyétől és mulandóságától.³

Említettük, hogy a meghaló és a feltámadó istenekben való hit áll a misztériumvallások központjában s hogy a

¹ L. *Reitzenstein* i. m. 73. l-t. Az én kettősségének a gondolatából érthető meg a XIII. hermesi irat, amely szerint a lélek a mennyei világokban járni képes, ahol a gonosz minden hatalmától megszabadulhat. L. i. m. 51. l.

² L. *Boussset* i. m. 130. s köv. lapjait Pálra vonatkozólag a kor-szellemmel való összefüggésben.

³ *Jacoby* i. m. 13. l.

misztérium-istenekben való ez a hit a legszorosabb kapcsolatban van a hívő életsorsával s hogy ez az üdvösség a misztériumistenekkel való egyesülés által lesz a hívő sajátjává. „Oziris, Attis, Adonis egyideig emberek voltak, meghaltak s mint istenek feltámadtak. Ha mi velük valamiképpen egyesülünk, őket magunkra felöltjük vagy felvesszük, megvan a sziklaszilárd bizonyosságunk saját halhatatlanságunkról, istenségünkéről“ — közli *Reitzenstein*, mint a misztériumvallások legfőbb gondolatát.¹ E gondolat kapcsán egyszer azt kell leszögeznünk, hogy a misztériumvallásokban az Isten és az ember közötti viszony *misztikus viszony*. Az eschatologiai vallások mély és az ember által át nem hidalható szakadékot látnak Isten és emberek között. Isten és az ember kapcsolatát az Én és a Te viszony juttatja ezekben kifejezésre. A misztikus viszonyban az Isten és az ember közötti válaszfalak leomlanak. A két külön személy egybeolvad. Az Istennel misztikus egységre jutott myste így imádkozik: „. . . mert te vagy én, én vagyok te“, amely gondolat a leghivebben fejezi ki a misztikus viszonyt. Ezen a ponton kell újra megemlékeznünk az extázisnak a misztériumvallásokban való szerepéről. Az extázis u. i. nemcsak az Én kettősségének az alapja, hanem az Istennel való egyesülésnek is. Ez a lelkiállapot ugyanis az a momentum, amelyen Isten a megbomlott emberi életbe lép be s vele egységre jut. E ponton pedig azért omlanak le az Isten és az ember közötti határvonalak, mert abban az ember szellemiségének legértékesebb eleme, a dolgokat fixirozó és széttartani tudó képessége, az öntudat megszűnik működni. Ezeknél a gondolatoknál fogva kétségbe nem vonhatóan igaz a *Feine* állítása, aki a misztériumvallásokat élményvallásoknak minősíti.²

Ezeknek a gondolatoknak a megfigyelése során jutunk el a misztériumvallások leglényegesebb tanításához, a *meg-istenülés* gondolatához. Amíg a keresztyén vallás alapgondolata szerint Isten Isten, vele szemben az ember ember, úgy hogy az ember sohasem lehet Istenné, mert közöttük áthidal-

¹ L. i. m. 11—12. l-t. Ez az Istennel való egyesülés pedig R szerint a nemi egyesüléssel kapcsolatos, amelyben az ember az istenség legbensőbb lényegét, annak magvát veszi át magába. 35. l.

² I. m. 77. l.

hatalatlan szakadék van,¹ addig e vallások azt hirdetik, hogy vannak az emberben képességek, amelyek által Isten felé törhet. Tulajdonképpen az embernek egész szellemisége úgy van megalkotva, hogy általa Istent megragadhatja. Egy a misztériumvallások szellemét híven őrző hermeszi irat szerint a hívő így imádkozik: „Hálát adunk neked mindenható, mert te... megajándékoztál minket ésszel, lélekkel és ismerettel. Ésszel, hogy téged megismerhetünk, lélekkel, hogy sejtve megérezhetünk, ismerettel, hogy a te ismeretedben örülhetünk.“² A teljes megistenülésre pedig éppen az extázis a legfontosabb momentum, mert az emberi természetnek isteni része ebben veheti fel a teljes isteni létformát. *Reitzenstein* szerint az isteni életre való születést egy ünnepi lakoma szemlélteti s pl. az Isis misztériumba beavatott Apuleius az istennő képét felöltve megnevezhetetlen gyönyörök élvezőjévé lett.³ Minél teljesebben benne él pedig az ember Istenben, annál inkább felölti az *isteni öntudat* természetét is. A világfelettség öntudata bontakozik ki benne, a magában állás érzése, az autonomia gondolata, amit a keleti textusok szerint az „én vagyok“ kifejezés szemléltet. A heroikus, az individuális, az önkényes magatartás lesz így öncéllá ezekben a vallásokban.⁴ Lényegében ezeket az Istenhez való jutásban az emberi képességekben való különös bizalom jellemzi; az emberi felfokozása, kiterjeszkedése, az emberi önállítás teljessége a legfőbb cél itt.

Sohasem szabad azonban megfeledkeznünk a misztériumvallásokkal kapcsolatban arról a sajátos értékelésről, amelynek lényege a testnek, a látható valóságnak megvetése és csak a láthatatlannak, a szelleminek isteni realitásképpen való értékelése. Ámde ebben nem a nyugodt szemlélődés a misztériumvallások karaktere, hanem a lobogó vágy az üdvösség, a megistenülés után. Különösen jellemző azért a misztériumvallásokra az a törekvés, amely által *felkutatni vélük azokat az utakat*, amelyeken az ember a megistenülés boldogságához, élvezetéhez eljuthat. *Máthé* Elek fent idézett becses dol-

¹ L. *Mátyás* Ernő „A keresztyén vallás és theológia a lelkészképzésben“ c. dolgozatát. Theol. Szemle 1927. évf. 5–6. sz. 353. l.

² L. *Jacoby* i. m. 35. l-t.

³ *Reitzenstein* i. m. 43. l.

⁴ *Barth* i. m. 43. és 56. l. Lásd még *Reitzenstein* i. m. 33. l-t.

gozatában felsorolja mindazokat a mozzanatokat,¹ amelyek a misztériumba beavatandó mystét a megistenülés boldogságához eljuttatni hivatják. Bizonyos előkészület útján juthatott el a hívő a beavatáshoz. Ez a misztériumkultusközösséghez való csatlakozás útján volt lehetséges a titoktartás feltételével. Az előkészületnek pedig lényeges eleme volt az aszkézis, a bűnvallás egy bizonyos formája, a megtisztulás folyamata egy keresztséggel rokon és magikus, opus operatumképpen ható szertartással. Az előkészületet követte a tulajdonképpeni beavatás az istenséggel való misztikus egyesüléssel, melynek megszokásosabb formája az újjászületés volt, amelynek legfőbb szimbóluma a misztériumistennel való meghalás és feltámadás. Aki a beavatás szertartásán átesett, arra nézve a következő fokozat az istenséggel való teljes közösség (unio mystica) elnyerése volt, melynek formái az extázis, a misztériumistennel való együttssenvedés, a szakramentális étkezés.

Számontartva azt, hogy a keresztség és úrvacsora révén Pál apostol kegyességében is szerepe van a szakramentumoknak, ezen a ponton Pál és a misztériumvallások közötti egy pár lényeges különbségre kell rámutatni. A misztériumvallások szakramentális gyakorlatai opus operatumok, pusztá végrehajtásuk útján hatnak, mágikus orvosszerek² vagy narkotikumok. Ha mégis a lélekre is van hatásuk, ez nem áll egyébben, minthogy exaltáció, erotikus izgalom, részegség, zene által³ elkábítják azt.⁴ Pál apostol kegyessége még a keresztségben és az úrvacsorában való részvételnél is az öntudatos döntések vallása. *Bousset* fentemlített munkájában a keresztyén embernek a Krisztussal való meghalása és feltámadása gondolatával kapcsolatban arra is rámutat, hogy az szabad tett, küzdelem az ember erkölcsi feladata a test megöklése⁴ s nyilvánvaló, hogy az emberi szellem képességei sehol sem aktívabbak, mint éppen a szabad tettben, a döntés tényében. Amíg Pál apostol kegyességében az üdv lényegében eljövendő birtok volt, tehát reménységnek és

¹ L. i. m. 881—889. l.-t.

² I. m. 896. l.

³ *Makkaï* i. m. 164. l.

⁴ I. m. 131. lap.

várakozásnak tárgya, s éppen azért az emberi munka szempontjából is a legheroikusabb küzdelmet ébresztő, addig a misztériumvallásokban az istenséggel való közösség jelen birtoklás tárgya, nem előresodró, hanem inkább a boldogságban és a gyönyörben elernyesztő állapot, ilyen értelemben a megistenülés birtokába juttató.

Ilyen gondolatok légkörében juthatunk el a misztériumvallások legfőbb gondolatának, a *gnózisnak* a megértéséhez, mert valóban nincs gondolat, amelyik nagyobb horderejű volna e vallásokban a keletről származó gnózis e gondolatánál.¹ Egyik hermeszi iratban a gnózisról a következőket olvashatjuk: „Ne engedjétek magatokat tovaragadtatni az erős folyamtól (t. i. tudatlanságtól). Használjátok az ellenáramlatot, akik csak megtehetitek, érétek el az üdv kikötőjét. Keressetek vezetőt, aki titeket a gnózis kapuihoz elvezet, ahol van a sugárzó fény minden sötétségtől tisztán, ahol már senki sem részeg, ahol már szívökkel szemlélik azt, aki szemléltetni akar. Mert ő nem hallható, meg nem szerezhető, nem látható, csak a *νοῦ*-al és szívvel. Először azonban szét kell szakítanod öltözeted, a tudatlanság hálóját, amelyik le akar vonni, hogy ne tekinthess fel és ne láthasd az igazság szépségét és az abban levő jót, amelyik betakar az anyag takarójával, száználmas vágyakkal, hogy ne halld azt, amit hallanod kell és ne lásd azt, amit látnod kell.”² A gnózisnak e textusokban megnyilatkozott karakterét elemezve, megállapíthatjuk, hogy itt nem öntudatos ismerésről van szó, nem olyan ismerésről, amelynek hősies odaadásra ösztönző hatalma van. Az itt található gondolatoknak pszichológiai élmény az alapja,³ a Lélekben való megfürdés. A gnózis tehát közvetlen megélés és tapasztalás. Látás, ami Istenné tesz és a *σωτηρίαν*-t biztosítja. Ezt pedig azáltal teszi, hogy megvilágosítja (*ἁρτιζῶσι*) az embert és ezáltal lényegét átformálja.⁴ Ilyen értelemben a gnózis központjában Isten élvezetének a boldogsága áll. Azután mint e textusokban végig felismerhető gondolatot, meg kell említenünk azt is, hogy a gnózisban az emberi szellem pasz-

¹ A kérdés legbehatóbb elemzésére nézve l. *Norden* i. m.-t.

² *Jacoby* i. m. 33. l.

³ *Norden* i. m. 102. l.

⁴ *Reitzenstein* i. m. 66. l.

szív, a Lélek aktivitásának hatalma alatt áll. Nem támadhatna ilyen boldog gyönyört okozó ismeret az emberben, ha nem a Lélek inspirációjából támadna az. Mily közel áll e gondolat a Szentlélek bizonyágtétele tanításához és mégis egészen más! Itt nem az ember az engedelmes eszköze a Léleknek, hanem megfordítva: a Lélek az eszköze az embernek arra célra, hogy az a megistenülés birtokába juthasson.

Hogy ez valóban így van, azt bizonyítja a gnózisnak a *halhatatlanság* gondolatával való szoros kapcsolata. Mert a halálon túli reménység az, ami leginkább foglalkoztatja e vallások közösségébe tartozó hívőket. „E kultuszok központjában a meghaló és feltámadó istenség ünnepe állott — mondja *Brückner* — akivel való misztikus összeköttetésben a hívő a halált legyőzte és az örökéletet megnyerte.“¹ A halhatatlanságnak pedig a gnózis a legfőbb eszközlője. Egy Poimandres Isten által megragadott kegyes hívő megtanulva az üdvnek útját, ezeket mondja: „Én azonban hálákat adtam és magasztaltam a minden dolgok atyját és szabaddá lettem (az elragadtatástól) ő általa megerősítettem és megtanítottam a mindenség természete felől és a legmagasabb látás felől. És elkezdtem hirdetni az embereknek a kegyesség és az ismerés szépségeit: ó ti népek, ti porból született emberek, akik a részegségnek és az alvásnak adtatok át magatokat s az Isten nem ismerésének, legyetek éberek és rázzátok le az értelmetlen álom varázsából származó részegséget. Azok pedig, amint ezt hallották, egyértelműleg eljöttek. Én azonban mondám: miért adjátok át magatokat a halálnak, porból lett emberek, *akiknek mégis van hatalma a halhatatlanságban részesülni*. Változtassátok meg érzéseiteket, akik tévedésben vándoroltok s akiknek közösségek van a tudatlansággal. Forduljatok el a sötétségtől, vegyetek részt a halhatatlanságban. Szakadjatok el a pusztulástól.“² Kérdés azonban, hogy mi a halhatatlanság gondolatának a jelentése? *Barth* Károly „Die Auferstehung der Toten“ c. munkájában a feltámadás gondolatát vizsgálva, azt a halhatatlanság hitével való ellentétben nézi. Megállapítja, hogy a discontinuitással szemben, ami a feltámadás gondolatának jellemzője, a hal-

¹ I. m. 12. l. — *Máthé* Elek i. m. 888. l.

² *Jacoby* i. m. 31. l.

hatatlanságot a *continuitás* gondolata jellemzi.¹ E hit szerint a túlvilág nem egyéb, mint ennek az életnek a meghosszabbítása. E szerint a gondolat szerint a világ és az élet végtelen, a túlvilág nem egyéb, mint ennek az életnek a folytatása, „annak kifejezése, hogy nincs vége a végesnek, nincs elmúlása a mulandónak, nincs halála a halálnak“,² hogy „az *ἀφθαρσία* benne van a *φθορά*-ban, az örökkévalóság a mulandóságban.“³ Az alapgondolatoknak lehető teljessége szempontjából még csak arra kell rámutatni, hogy a misztériumvallásokban a halhatatlanság a lélek halhatatlanságát jelenti, mert amint láttuk, a misztériumvallások pogány gondolkodásmódját a látható valóság megvetése jellemzi, az a vélemény, hogy csak a láthatatlan világ az isteni világ.⁴ Ezek szerint a test kívül esik az isteni lét szféráján és pusztulásra van teremtve.

Ime így jut teljességre a lélek halhatatlanságának hitében az emberi lét, mert a misztériumvallásokban a pantheizmus, az azonosság-tan, a miszticizmus mellett a humánizmus gondolata a legfőbb gondolat. Az emberivel szemben való optimizmus, az a hit, hogy az embernek hatalma van arra, hogy magát megváltsa, az a bizonyosság, hogy a vallás nem is egyéb, mint az emberi szellem kifejlésének, diadalrajutásának eszköze.

5. Megrajzoltuk a misztériumvallások karakterisztikus vonásait, figyeljünk most rá Pál apostol evangéliumának a lényeges tartalmára. Az ő hitének a középpontjában is egy meghaló és feltámadó Isten áll: *a Krisztus*.⁵ Amióta a damaszkuszi fényözönben megjelent előtte és porbasújtotta, azóta minden más gondolatot és minden sötét hatalmat kiűzött lelkéből. Amint a teremtéskor világosságot támasztott Isten a földön, úgy gyújtott világosságot az ő lelkében az ő dicsőségének a Jézus Krisztus arcán való világoltatása által (II. Kor. 4:5.). Ennek a világosságnak birtokában eltűnik előle az egész világ és annak minden gazdagsága: „Amelyek egykor nekem nyereségek valának, azokat a Krisztusért kárnak

¹ *Barth* i. m. 121. l.

² I. m. 94. l.

³ I. m. 67. l.

⁴ I. m. 69. l.

⁵ *Makkai* S. i. m. 167. l.

ítéltem . . .” (Fil. 3 : 7.) „Nekem pedig ne legyen másban dicsekedésem, hanem a mi Urunk Jézus Krisztus keresztségében, aki által nekem megfeszítettett a világ és én is a világnak“ (Gal. 6 : 14.). És amikor a misszióban bizonyágtételre nyílik az ajka, semmi másról nem akar tudni, mint „Jézus Krisztusról, még pedig mint megfeszítettéről“ (I. Kor. 2 : 2.).

Mégis milyen más ez a Krisztus, mint a misztériumvallások meghaló és feltámadó istenei! Pál apostol nem a természet életének kivirágzása, majd elmulása fölött szemlélődött, nem a földi életszféra jelenségei felett tünődött reménykedő vagy rezignált hangulattal, *a természetfeletti világ az ő igazi világa*. Képzeletével, vágyaival egy földfeletti világra tapad, onnan várja a megváltást. Ebből a földfeletti világból jelent meg számára a damaszkuszi élményben a Krisztus, mint ennek a természetfeletti világnak az Ura.¹ De abban is különbözik ez a Krisztus a misztériumvallások istenétől, hogy ennek képébe *a történeti Krisztus vonásai* szövődtek bele. Nem a mithoszképző fantázia szülte alakját, nem is csak a hívő fantázia ékesítette fel mennyei dicsőséggel, reális történeti vonásokkal van át meg átszöve² a dicsőség királyának alakja. A legsúlyosabb realitástól, a kereszt dicsőségétől hatalmas alakja.

Pál apostol hitében pedig *Krisztus Isten mellett áll*, mint az ő tökéletes kijelentése. Isten és Krisztus pedig egészen más karakterűek, mint a pogány vallások istenei. Különösképpen kitűnik ez az apostolnak I. Korintusi levele 8 : 5—6. v-ből: „Mert ha vannak is úgynevezett istenek akár az égben, akár a földön, aminthogy van sok isten és sok úr, mindazonáltal nekünk egy Istenünk az Atya, akitől van a mindenség és mi is Óbenne és egy Urunk a Jézus Krisztus, aki által van a mindenség, mi is Ó általa.“ *Barth Károly*³ — amint már fentebb is volt szó erről — e textus alapján mélyreható módon elemzi Pál apostolnak istenhitét a pogány istenekkel való összehasonlításban. Utóbbiak a dolgok világában vannak, Isten az eredet, teremtője minden dolognak. Amazok existálnak, — a görög szöveg szerint *εἶσιν* — egymás-

¹ *Jacoby* i. m. 27. l. — *Mátyás E.* Pál apostol misztikája 34. l.

² *Kiss Jenő* i. m. 248. l.

³ l. m. 19. l.

sal konkurrálnak, a hívó lelkek mint szemlélői fölibük kerekednek. Az Atya nem existál — a görög szövegben hiányzik az ἑστίν szó. — Nem a szemlélet tárgya — a görög szövegbeli εἶς, εἷς, δὴς szócskák a mindenségnek s az embernek az Isten alá vettetését jelentik. — Nyilvánvaló, hogy itt más a magatartás Istennel szemben. Igen, mert Isten szuverén Úr, éppen azért exkluzív is olyan értelemben, hogy nem áll a pogány istenek mellett, mint konkurráló Isten. Egyedül Krisztus áll Isten mellett, mint az ő tökéletes kijelentője s mint ilyen eredet és teremtő is vele együtt.

Egy vallásnak a karakterét abból is meg lehet állapítani, hogy *milyen viszonyt állít Isten és a világ, Isten és az ember között*. A misztériumvallásoknál — amint láttuk — Isten és az ember, Isten és a világ lényegazonosságára s az ebből következő miszticizmus és pantheizmus volt a domináló gondolat. Barth Károly a Római levél kommentárja bevezetésében azt hirdeti, hogy Pál apostol Isten és az ember, Isten és a világ *kvalitatív differenciáját* állítja' s ezt az állítását az egész levél magyarázatában végigvezeti. S nem indokolatlanul, mert ezt a levél sok gondolata igazolni látszik. Isten örökkévaló (Róm. 1:23.), a „világ hiábavalóság alá vettetett“, „a rothadandóság rabságában áll“ (Róm. 8:20—21.). Istennek a lelke és a világnak a lelke. (I. Kor. 2:12.), Istennek a bölcsessége és a világnak a bölcsessége (I. Kor. 1:20, 3:19.) ellentétesek. Ez a szakadék pedig onnan származik, hogy a világ gonosz (I. Kor. 5:10.) s a bűn és a halál hatalmában van (Róm. 5:12.).² A bűn hatalma folytán tehát Isten és a világ között szakadék van. Viszonyuk az egymást kizáró ellentét viszonya. Semmi nyomával sem találkozunk Pálnál a misztériumvallások pantheizmusának. Az ő evangéliumának az eschatologia az alapkaraktere. Ebben a hitben az apostol a legélesebb ellentétbe kerül a pogány világgal. Hirdeti, hogy az egész világnak el kell pusztulnia, miután a bűn hatalma alatt áll. Nem benne vagy belőle, hanem csak romjain valósulhat meg Isten uralma. Semmi optimizmussal sem találkozunk Pálnak a világról

¹ Römerbrief München 1924. XIII. l. l. még Barth: Wort Gottes und die Theologie c. munka 85. l-t.

² *Weinel* i. m. 271. l.

vallott felfogásában. Látja az új világot, a mennyei Jeruzsálemet, azért ezzel a világgal szemben teljesen pesszimista. Ennek a világnak fejedelmei veszedendő fejedelmek (I. Kor. 2:6), mert ennek Istene a Sátán megvakította a hitetlenek elméit, hogy ne lássák a Krisztus dicsőséges evangéliumának világosságát. (II. Kor. 4:4.)¹

Isten és a világ viszonyának ebben a keretében szemléli Pál Istennek és az embernek a viszonyát. A közöttük való viszony tehát korántsem a lényegazonosság viszonya, Isten egészen más, mint az ember.² Egymással szemben idegenek. Az örökkévaló Istennel szemben az ember mulandó (Róm. 1:23), teste „a bűn teste“ (Róm. 6:6), a „halálnak teste“ (Róm. 7:24), „a halál alkalmával“ „romlandóságban“, „gyalázatosságban“, „erőtlenségben“ vettetik el (I. Kor. 15:42—43). A világ bölcsessége azért istenellenes, mert „emberi bölcsesség“ (I. Kor. 2:4—5). Gyűlölködésben és civakodásban élni annyi, mint „emberi módon“ élni.

A bűn és a halál hatalma alatt állott az apostol, azért érezte magát oly mély szakadék által elválasztva Istentől (Róm. 7:24), ámde lobogó életösztone az életet akarja. Ezért megkísérelte, hogy *emberi erővel* széttépje a halál bilincseit. Emberi képességekre támaszkodva akart eljutni Isten ismeretére, az üdvösség birtokába. Számára valóban egzisztenciális ügy volt Isten megismerése s olyan vallásos személyiség volt, aki minden esetben egész lényét kockára vetette célja kivívása érdekében. Miután atyáinak hagyományaira támaszkodva úgy képzelte, hogy a törvény az az út, amelynek cselekvése eljuttatja az élet birtokába, egész lényét, minden képességét kockára vetette annak betöltéséért. Döntésekben, tettekben élő személyiség volt Pál. Ámde minél hősiesebb erőfeszítéssel küzdött a törvény megtartásáért, annál inkább tapasztalta, hogy az nemhogy áthidalta volna a közötte és Isten között támadt szakadékot, hanem egyre inkább kimélyítette azt. A törvényért való heroikus viaskodásban ismerte meg az apostol emberi mivoltát, érzéki vágyait, egész ösztö-

¹ *Feine* helyesen mutat rá arra, hogy Pál apostol a misztériumok élményvallásával szemben a világperiódusok ellentétét hirdeti s Istennek a világ és az emberiség életébe való belenyulását. L. i. m. 77. l-t.

² *Bousset* is azt tanítja, hogy Pál apostolnál a hívő és a Krisztusa közötti szakadék mindvégig meg van őrizve. L. i. m. 151. l-t.

nös életét, amelyeket az nemhogy kiírtott volna, hanem még inkább tevékenységre indított. Egész lényét igénybevevő, ebben a harcban minden emberi képessége a lét legszélsőbb határáig feszült, de úgy, hogy meddőnek bizonyul a feladatára. Egyre mélyebben döbben rá tehetetlenségére s ebből a lelkiállapotából szakad fel ez a könyörgése: „Óh, én nyomorúlt ember, kicsoda szabadít meg engem e halálnak tesztéből“? (Róm. 7:25). Emberi képességeiben való bizakodásában egyre keservesebben tapasztalta, hogy azok nemhogy közel vinnének Istenhez, hanem még inkább eltávolítanak tőle. Barth szerint minden emberi képességünk csak arra való, hogy a jelenség és valóság, az idői és örökkévaló, ismerésünk és az igazság közötti feszültséget az elviselhetetlenségig kiélezzék.¹ Az apostol Isten iránti vágyakozása ezért lesz ezen az úton Isten ellenes gyűlöletté (Róm. 8:7). A legsötétebb kétségbeesés örvényébe jut² tehát az apostol emberi mivoltára való támaszkodása útján. Ha a misztériumvallásokat az emberrel szemben való optimizmus jellemzi, ha a keresztyén vallás értelmezésében is találkozunk ilyen természetű optimizmussal, a valóság az, hogy Pál apostol az emberi képességekkel s azok között elsősorban az *emberi erővel szemben teljes mértékben pesszimista*.

Miképpen szabadulhat meg az ember a kétségbeesésnek ebből az állapotából? Azáltal, hogy tehetetlen vergődésének ebben a kínjában tapasztalja meg Isten megváltó kegyelmét. Önállítása tökéletes kudarcában, akkor, amikor hiábavaló erőfeszítésében végsőt vonaglott, akkor ismeri fel a tevékenységbe lépő kegyelmes Isten erejét. Hogyha a misztériumvallások azt hirdetik, hogy az embertől vezetnek utak Istenhez, hogy különböző aszketikus gyakorlatok, szakramentumok útján el lehet jutni az ő színe elé, Pál apostol azt hirdeti, hogy *egyedül Istentől vezetnek utak* az emberhez³ Az a megváltás titka szerinte, hogy Isten a Jézus Krisztusban megjelent kijelentésben leszáll az emberhez. Az ember tehát nem lehet munkálója, csak elfogadója az üdvösségnek.

A megváltás azonban csak akkor lesz az ember sze-

¹ Barth: Auferstehung . . . 47. l.

² Weinel: i. m. 276. l.

³ Kiss Jenő i. m. 249 l.

mélyes életének javává, ha Istennek a Jézus Krisztusban megjelent kegyelmét elsajátítja. Ez történik egyszer *hit által*, és pedig a meghalt és feltámadott Krisztusban való hit által. Sajátos paradoxonnal találkozunk a hitnek természetében. A hitben az ember elveszettnek s mégis megigazultnak tudja magát. *Kálvin* a hit igazságát „*perieram nisi perissem*“ pregnáns szavaival fejezi ki. Nyilvánvaló, hogy ezek szerint a gondolatok szerint a hit nem a bizalomnak vagy a hűségnek pszichológiai állapota, hanem abban minden lelki birtoklás felett a lét határára van az ember állítva. A hitben az ember elvész emberi mivoltában s ebben tudja magát megigazultnak.¹ Pál apostolnál azonban a hit Jézus Krisztusban való hit. Ennek a hitnek a természetét és tartalmát a Filippi levél 3:8—11. verseiben szemlélhetjük a legtisztábban: „De amelyek nekem egykor nyereségek valának, azokat a Krisztusért kárnak ítéltém. Sőt annakfelette most is kárnak ítélek mindent az én Uram Jézus Krisztus ismeretének gazdagsága miatt, akiért mindent kárba veszni hagytam és szemétnek ítélek, hogy Krisztust megnyerjem. És találtassam Őbenne, mint akinek nincsen saját igazságom a törvényből, hanem van igazságom a Krisztusban való hit által, Istentől való igazságom a hit alapján. Hogy megismerjem Őt és az Ő feltámadásának erejét és az Ő szenvedéseiben való részesülésemet, hasonlóvá lévén az ő halálához. Ha valamiképpen eljuthatnék a halottak feltámadására.“ Ennek az igének az alapján azt kell egyszer leszögeznünk, hogy a szubjektivitásnak a határán, amelyen magunkat mint elveszettet ismerjük meg, ismerjük meg Krisztust és az ő feltámadásának erejét. Mert a Krisztus feltámadása erejébe való bevonatás által ítélünk szemétnek mindent a földi életszféra határain belül s ezáltal vonatunk bele magunk is a halálba.² De az apostol a halálon keresztül a feltámadásra akar eljutni, ezért szól így: „Ha valami módon eljuthatnék a halottak feltámadására.“ S akkor, amikor a feltámadás ereje véghez viszi minden emberi halálát bennünk, akkor lesz a feltámadás láthatóvá létünk határán. Így támad bennünk a feltámadás reménysége a Krisztus halálába való bevonatás által (Róm. 6:8)³ De

¹ *Barth*: „Erklärung des Philipperbriefes.“ München, 1928. 98—99. l.

² I. m. 101. l.

³ I. m. 102. l.

ezekből az is következik, hogy az új élet nem az emberinek a halál utáni folytatása, hanem azzal szemben minőségileg egészen más élet, mert isteni élet, krisztusi élet. Pál apostolnak minden vágyakozása, minden tusakodása csak ennek a krisztusi életnek a diadalára tör. A Filippi levél 1:20—21-ben forró módon tesz vallomást arról, hogy számára az élet Krisztus és a meghalás nyereség. Hogy akár halála, akár élete által Krisztus lesz naggyá az ő testében. — Nem emberi létünk fokozódik fel tehát a hitben egészen az isteni élet határáig, hanem a meghalt és feltámadott Jézus Krisztus iránt való hitben emberi mivoltunk romjain isteni életlehetőségek nyílnak; Krisztus növekedik és magasztaltatik mibennünk.¹ Végül még e gondolattal való összefüggésben azt is meg kell említenünk, hogy a hitnek ebben az állapotában az apostol véges végig mintegy kényszer alatt áll, Jézus Krisztus hatalmának kényszere alatt (3:12). Hogyha a misztériumvallásokban az ember önmaga erőire támaszkodva jut el az üdvösségre, itt Isten az, aki a hitben a halálnak és a feltámadásnak ebbe a folyamatába belevonja az apostolt.

A gnózis volt a kor divatos vallásának a legmagasabbrendű megnyilatkozása, az ismerés volt a végcélja az embernek. Ennek a nagyrabecsülése megéri az apostol lelkét is, de amint Pál apostol általában is a negációnak, a kritikának az álláspontjára helyezkedik a hellenisztikus misztériumvallásokkal szemben,² legfőbb eszményüket is kritika tárgyává teszi, az ismerést szembeállítja *a szeretettel*³ s ezt mint „kiváltképpen való utat“ mutatja fel úgy, hogy ezen az egy ponton való összehasonlítás is elég volna arra, hogy a két vallás különböző karaktere nyilvánvalóvá legyen. Hogyha az apostol felfogása szerint minden emberi képesség csak arra való, hogy az áthidalhatatlanságig elmélyítse azt a szakadékot, ami Isten és az ember között fennáll, a szeretetről azt tartja, hogy ez az egyetlen isteni lehetőség az emberi lehetőségek között, az egyetlen hid, amely képes áthidalni

¹ I. m. 29. l.

² *Máthé* Elek i. m. 871. l. Pál apostolnak az antik szellemmel, filozófiával, irodalommal és vallással való ellentétét élesen emeli ki *Wendland* is i. m. 130., 139. l.

³ A két magatartás közötti ellentétet *Reitzenstein* is látja Pál apostolnál. L. Hell. M. R. 384. s köv. l.

az Isten és az ember közötti szakadékot.¹ Mert minden emberi és rész szerinti az örökkévalóság határán megszűnik, egyedül a szeretet nyúlik át abba.² Honnan származik a szeretetnek ez a nagy hatalma? Onnan, hogy ez az az út, amelyen az ember emberi mivolta fölé kerekedhetik, amelyen az ember önmagából kilépve isteni lehetőségek útjára juthat el. *Barth* szerint a szeretet egyenlő a szubjektumnak az objektum iránt való odaadásával, egyenlő annak a súlypontnak, méltóságnak és igazságnak a komolyan vételével, amely nem az emberben, hanem Istenben van.³ A szeretet önkéntes, önzetlen odaadás a más iránt. Az egyeddé lett ember odaadása, ami által megszűnik egyednek lenni. Halál, amelyet emberi mivoltában szenved az ember, de feltámadás is, mert többé már nem külön egyed, hanem az Úr szolgálatában álló.⁴ Miért képes az ember erre az isteni életlehetőségre? Pál apostol a gnózis pogány gondolatával polemizálva ismételten (I. Kor. 8 : 3, 13 : 12.) kifejezésre juttatja azt, hogy nem az ember az, aki megismeri Istent, hanem Isten ismeri meg az embert, tehát nem az ember aktiv Istennel szemben, hanem megfordítva. Ezért *Barth* Károly *Descartes* filozófiájának az alapgondolatát így korrigálja: cogitor, ergo sum.⁵ Isten tehát a gondolkodó, az ismerő, az ember a megismert s ebben az Isten által való megragadottságban veszíti el az ember saját énjét, kerekedik föléje emberi mivoltának. Ebben bontakozik ki az ember isteni életlehetősége, a szeretet hatalma.

Pál apostol az I. Kor. 13-ban csodálatos szépségeket magában rejtő módon szól a szeretetről s a legnagyobbat akkor mondja el arról, amikor arra világít rá, hogy a szeretetben jön el a teljesség.⁶ Ebben nincs többé lépésről-lépésre való előretörés, nincs többé ismerés vagy prófétálás, mert itt adatik a színről-szinre való látás; s amikor feljön a nap, akkor kialusznak a gyertyák. Mi egyébért történik minden, mint ezért a teljességért, amelyben minden emberi

¹ *Barth* : Auferstehung 46. l.

² I. m. 39. l.

³ I. m. 23. l.

⁴ I. m. 49. l.

⁵ I. m. 23. l.

⁶ I. m. 45. l.

megszűnik, amikor teljesen az isteni szférában él az ember. Az apostol fejtegetéseinek végén a szeretet jelentőségét mérlegelve a hit és reménység fölé emeli azt. „Most azért megmarad a hit, remény, a szeretet, e három, ezek között pedig legnagyobb a szeretet.“ (I. Kor. 13:13.) Azért a legnagyobbak ezek, mert egyedül képesek hidat képezni a földi élet-szférából a mennyeibe s egyedül képesek eszközölni az ember megváltását. Ámde az a szeretet, amelyről az apostol az I. Kor. 13-ban beszél, nem a földi, az ó-ember szeretete, az új, a feltámadott ember szeretete az.¹ A színről-szinre látásra képesítő szeretet csak a reménység tárgya lehet. Ezért a hit és a szeretet által megindított megváltás *csakis a reménységben juthat teljességre*² és *pedig a feltámadás felőli reménységben*. Innen van az, hogy Pál apostol reménység-karakterü hitének központjában a feltámadás gondolata áll s evangéliumának ez a lényeges tartalma. „Mert ha a halottak fel nem támadnak, a Krisztus sem támadott fel, ha pedig a Krisztus fel nem támadott, hiábavaló a ti hitetek, még bűneitekben vagytok“ (I. Kor. 15:16—17.). Az apostol egész lényét betöltő gondolat volt a feltámadás gondolata, személyes vágyakozásának is ez volt a legfőbb tárgya: „Mert szorongattatom a kettő között — t. i. az élet és halál között — kívánván elköltözni és a Krisztussal lenni, mert ez sokkal inkább jobb.“ (Fil. 1:23.). „Azért is sóhajtozunk ebben — t. i. a földi sátorházban — óhajtván felöltözni erre a mi mennyei hajlékunkat.“ (II. Kor. 5:2.) „... ha valami módon eljuthatnék a halottak feltámadására!“ (Fil. 3:11.).

Pál apostol hitében és életében tehát központi jelentősége van a feltámadás gondolatának. De mi hát a feltámadás jelentése? Ha egész horderejében akarjuk megérteni, a világszemlélet széles perspektívájába kell azt beleállítanunk. A modern ember világszemléletében a világ fokozatosan fejlődő valóság. Fejlődése a végtelenbe, az örökkévalóságba nyulik át. Ebben a szemléletben tehát nincsen ennek a világnak vége. *Kant* az ő híressé vált antinomiáiban arra mutat rá, hogy a világra a véges és végtelen ellentétes állítmányai egyaránt alkalmazhatók. *Barth* Károly „Die Auferstehung

¹ I. m. 49. l.

² I. m. 62. l.

der Toten“ c. munkájában tág horizonton foglalkozva e kérdéssel, hangsúlyozza, hogy a végső dolgokról csak akkor szólhatunk, ha tekinteni tudunk a dolgok végére. Hogy végső történésekről csak az tehet bizonyosságot, aki a történet végéről, az idő végéről tud beszélni.¹ Az örökkévalóság gondolata tehát nem a világ örökkévalóságát jelenti, mert a túlvilág nem ennek a világnak a folytatása. Nem lehet tehát szólani a világnak, az időnek az örökkévalóságáról, mert amikor Istennek örökkévalóságáról szólnak, ez magában foglalja a világnak a végességét is.² A világban való történés így nem azonos a Krisztusban való történéssel, mert a kettő nem esik egybe. Isten és a világ, Krisztus és a világ ellentétben, feszültségben vannak egymással.³ Aki azonban ilyen szemlélettel szemlélni tudja a világot arra nézve a vég alap is, kezdet is egyben — semmi sincsen ugyanis, ami serkentőbb volna életünkre, mint a vég. A világ vége tehát így minden időnek és időben való történésnek alapja is, a végső történet őstörténet is. Az idő vége az idő kezdete, az utolsó dolgok elsők. A túlvilág gondolatában nem egy második lét-ről, egy magasabbrendű élet birtoklásáról van szó, hanem minden létezés eredetéről és igazságáról.⁴

A világszemléletnek ilyen keretében kell tekintenünk a feltámadás gondolatát. *Platon* filozófiai gondolatától kezdődőleg mindig szívesen azonosították a jövő élet gondolatát a halhatatlanság gondolatával. Gondoljunk csak az újkor nagy filozófusára, *Kant* Immánuelre! A halhatatlanság gondolata — amint láttuk — a földi és túlvilági lét azonosításán alapszik. Eszerint a gondolat szerint a földi és a túlvilági lét között kontinuitás van. Azt jelenti ez, hogy a túlvilági élet ebből a földiből nő ki, hogy Isten országa nem esik kívül a hús- és vér szféráján, hogy a *ἀφθαρσία* benne van a *φθορά*-ban, az örökkévalóság a mulandóságban.⁵ Pál apostol nem beszél a halhatatlanságról. Az ő hitének központjában a feltámadás gondolata áll. A földi és túlvilági lét viszonyát pedig

¹ I. m. 59. l.

² I. m. 60. l.

³ I. m. 100. l.

⁴ I. m. 59., 62. l.

⁵ I. m. 67. l.

nem az azonosság, a kontinuitás kategóriájában szemléli, hanem az ellentétében. Az ellentét kategóriája mindig igen alkalmas volt a valóság kifejezésére. Az ellentét tartja szét a kvalitatíve össze nem férő dolgokat, az isteni és az emberi ellentétbe állítása által érthető meg a feltámadás gondolata is. Az apostol e tanítását nem lehet megérteni az érzéki test és a lelki test ellentéte nélkül. A lelki test pedig valami egészen más, mint a *σώμα ψυχαιωμα*. (I. Kor. 15 : 37.)¹ Egyikből nem vezet út a másikba. Semmi sincsen ebben a földi életben, amit átvihetnénk a másvilágra. „Testünk elvettetik romlandóságban, feltámasztatik romolhatatlanságban, elvettetik gyalázatosságban, feltámasztatik dicsőségben, elvettetik erőtelenségben, feltámasztatik erőben.“ (I. Kor. 15 : 42—43.) Az ellentétek sorozatában még egy különös ellentétre kell rámutatnunk. Amíg a pogány gondolkozásmódban a lélek halhatatlansága hite áll a szemlélődés központjában, addig a Pál apostolnál *a test feltámadásának hite*. A pogány fel fogás szerint csak a láthatatlan valóság isteni,² a test bűnös, pusztulásra szánva, Pál szerint a test is hozzátartozik Isten világához s a feltámadásban ez is felvétetik az ő birodalmába. Pál apostol tehát nem a test és lélek dualizmusának gondolatát hirdeti általában, hanem csak az érzéki test és a lélek dualizmusáét. Nem is egyéb a feltámadás hite az apostolnál, mint a testnek új predikátumokkal való ellátása s így ebben az állítmányok változása.³ „Elvettetik romlandóságban, feltámasztatik romolhatatlanságban...“ stb. S itt azt a gondolatot kell külön kiemelni, hogy az ellentétben álló állítmányok alanya azonos, hogy az én hordozója a különböző állítmányoknak. Amiképpen a búzamag megelevenítése azt jelenti, hogy a vetés és a növény azonosak, a halottak feltámadása gondolata is azt jelenti, hogy abban az „ami nem vagyunk“ azonosíttatik azzal „ami vagyunk“. Benne tehát ellentétes tények — mert hiszen nem azonosítható az az élet, amit most élünk, azzal, amelyről csak azt mondhatjuk, hogy nem éljük — azonosulása megy végbe és pedig a reménység által.⁴

¹ I. m. 116. l.

² I. m. 71. l.

³ I. m. 114—115. l.

⁴ I. m. 62., 112. l.

Ez a változás azonban semmi emberi erőfeszítés vagy bölcsesség által nem érhető, semmi emberi okoskodás által nem magyarázható, mert *μυστήριον*, abszolút isteni csoda az. Semmi emberi út nem vezet át az isteni életszférába, mert a bűn létünkkel adatott s csak ennek létevel győzhető le.¹ Nincsen a világon belüli ínmánens legyőzése a bűnnek. „De mondhatná valaki, hogy mi módon támadnak fel a halottak és minemű testtel jönnek ki. Balgatag, amit te elvetsz, nem elevenedik meg, hanem ha megrothadánd.“ (I. Kor. 15:35—36). Meg kell rothadnia minden földinek, emberinek, mert csak annak romjain támadhat fel az isteni élet. Hogyha a hitben és szeretetben megindul az emberinek ez az alászállása és az isteninek a növekedése, akkor ez a folyamat teljességre a reménységben és pedig a feltámadás reménységében jut, mert ezen a ponton omlik össze végérvényesen minden emberi, hogy helyet biztosítson az isteninek a feltámadásban.

A megistenülés gondolata a lényeges gondolata a misztériumvallásoknak. Ezt a megistenülést eszközlik a különféle szakramentális vallási gyakorlatok, a misztérium. A megistenülés pedig e tanítások szerint *tényleges birtoklást* jelent, meglevő valóságot. A misztériumba beavatott hívő valóban *comprehensor*. Pál apostol felfogása szerint Isten nem áll ilyen viszonyban a világgal. Ő még nem minden mindenkiben (I. Kor. 15:23—26), de annak kell lennie. A keresztyén monizmus nem jelenlevő, de eljövendő. A valóságban a keresztyénség mint duálizmus fogandó fel, mint feszültség, ígéret és teljesség „a még nem“ és „egykor“ között.² Más Krisztus, mint amik mi vagyunk. Isten kijelentését a Krisztusban elismerni annyit jelent, mint az *ígéret állapotában* lenni.³ Az Isten által teremtett ember ebben Krisztus és Ádám között áll, mindkettőhöz hozzátartozik, éppen azért a leg-heroikusabb küzdelem kellős közepébe van állítva.⁴ „Nem mondom, hogy már elértem, vagy hogy már tökéletes volnék“, írja az apostol, „hanem igyekszem, hogy el is érjem,

¹ Barth : I. m. 93. Rómerbrief 171. s köv. l.

² Barth : Auferstehung 101. l.

³ I. m. 99. l.

⁴ I. m. 122., *Feine* i. m. 79. l.

amiért meg is ragadott engem a Krisztus Jézus.“ Éppen azért a keresztyén ember *viator*, futása pedig *progressus infinitus*, végtelen előretörés.¹ Ánde előretörésének mégsem önmagában van a motivuma. Nem a mi akarásunk szerint birtokolható az üdvösség.² „Mert akiket Isten lelke vezérel, azok az Isten fiai (Róm. 8:14)“ . . . igyekszem, hogy el is érjem, amiért meg is ragadott engem a Krisztus.“ (Fil. 3:12) A döntésben él a keresztyén ember, de *a döntésre kényszerítették*.³ Ha pedig így rendelkezik az apostol: „Félelemmel és rettegéssel vigyétek véghez a ti üdvösségeteket“ (Fil. 2:12), ha azért a legheroikusabb tusakodást is kell kifejtienie, mégis a Krisztus kezében van letéve az üdvösség. Ő az „aki elváltoztatja a mi nyomorúságos testünket, hogy hasonló legyen az ő dicsőséges testéhez“ . . . (Fil. 3:21.) „Életünk el van rejtve Krisztussal együtt Istenben. Mikor a Krisztus, a mi életünk megjelen, akkor majd ti is Ővele együtt megjelentek dicsőségben.“ (Kol. 3:3—4.) Ezért a legelszántabb viaskodás mellett is az ember legfőbb feladata *várni!* . . . „Mert a mi országunk a mennyekben van,⁴ ahonnet a megtartó Úr Jézus Krisztust várjuk“ (Fil. 3:20). Tehát még nem meglevő ország. Nincs „itt és most“. Várni kell tehát, amíg az eljövendővel szembenézhetünk. Mind e várásnak, versenyfutásnak, mindent felejtő tusakodásnak célja nem egyéb, mint az emberinek megsemmisülése a *σῶμα ταπεινώσεως*-nak elváltozása, hogy annak romjain felragyogjon az isteni; bekövetkezzék a legfőbb valóság: a halottak feltámadása. Nem a halhatatlanság gondolata, hanem a feltámadás felőli reménység az apostol fejtegetéseinek legfőbb pozitívuma.

Végére értünk fejtegetésünk e részének is. Ezekből egészen világosan megállapítható, hogy Pál apostol kegyessége egészen más természetű, mint a misztériumvallásoké. Amannak lényege az eschatologia, emezeké a misztika. Emezek célja az emberi lét felfokozása, a Pálé az emberi alászállása, az isteni felmagasztalása.

6. Kiss Jenő Pál apostol theológiájának eredetéről írott

¹ Barth : Philipperbrief 105. l.

² I. m. 113. l.

³ I. m. 106. l.

⁴ I. m. 113. l.

tanulmányában rámutat arra, hogy a vallások ugyanazon formája sokszor ellentétes tartalmat rejt magában. Tagadhatatlan, hogy Pál apostolnál és a misztériumvallásoknál található ellentétes vallási tartalomnak sok közös formája van.¹ A vallástörténeti iskola túlzásaival szemben joggal szokták hangoztatni azt, hogy az analogiák nem mindig jelentenek függést. Kétségtelenül megállapítható azonban az, hogy *Pál apostol evangéliumának formája tekintetében függ a misztériumvallásoktól.*

Reitzenstein a hellenisztikus misztériumvallásokról frott kiváló munkájában csaknem általánosan elismerten vallja azt, hogy Pál apostol terminológiájában függ e vallásoktól.² Pál apostol és a misztériumvallások közötti közös gondolatok tekintetében is kétségtelenül a függés viszonya áll fenn.³ A misztériumvallások nyomán halad Pál a propagandában az egyes lelkekhez fordulva és az egész világot bevonva missziójának körébe.

De a Krisztusról való felfogását is nagy mértékben befolyásolták a korabeli divatos vallások. A zsidó Messiás ember, Krisztus mint Úr, Megváltó, Isten. Ez a gondolat a hellenisztikus vallásokból való.⁴ Az is közelekvő, hogy a meghaló és feltámadó istenség gondolata mint készenlevő alkalmaztatott Jézusra. Krisztusnak, mint Isten Fiának, mint világteremtő és világléleknek, mint mennyei embernek, felfogása tekintetében az apostol szintén hellenista hatások alatt áll.⁵

A keresztségnek és az úrvacsorának az értelmezése tekintetében a kutatók egész serege állítja a rokonságot Pál apostol és a misztériumvallások között. S bár magunk is valljuk *Máthé* Elekkel, hogy ezek⁶ a Krisztushoz való szellemi hozzátartozás zálogai és pecsétai, mégis abban a meggyőződésben vagyunk, hogy Pál apostol szakramentum tana semmi-

¹ I. m. 248. l.

² I. m. 417. l.

³ L. e dolgozat 3. fejezetét.

⁴ *Vásárhelyi* i. m. 113. l.

⁵ *J. Weisz*: Christus. Tübingen, 1909. 19. s köv. l.-i.

⁶ A úrvacsoráról azt mondja *Máthé*, hogy az a *Χριστῶν συνεισθημα* legbensőbb vallásos élményének látható formában való kiábrázolása. l. m. 899. l.

képen sem érthető meg a misztériumvallások hatása nélkül.¹ Végül tagadhatatlan, hogy megérintette az apostolt a misztériumvallások miszticizmusa,² antropologiai duálizmusa is. Annak a lelki harcnak leírása, amelyet a Római levél 7. fejezetében találunk, kétségtelenül a személyes élet forrásaiból táplálkozik, mégis rokon a már fent említett textusokban is megnyilvánuló lelki harcok leírásával. De megérintette az apostolt a misztériumvallások kozmologiai duálizmusa és aszketikus felfogása is. A lelki funkciók és vallásos folyamatok hiposztázálásának hajlama, az emeletekben egymásra rakott világ képe, saját mennyei utazásának az élménye Pálnál mind ennek a kozmologiai duálizmusnak a jele.³

Nem csoda, hogyha ezek után komoly tudósok komoly érvekkel mutatnak rá olyan *tartalmi hatásokra*, amelyek Pál apostol vallásosságát a misztériumvallások részéről meghatározták. *Jacoby* azt mondja, hogy Pál apostolban két világ harcol egymással: a zsidó, amelyik inkább történeti és ethikai, és a hellenista, amelyik inkább pszichologiai és természetes irányu, s hogy ez utóbbi egyre nagyobb hatalmat nyer az apostol gondolatainak formálására, de úgy, hogy az erős férfi akarata által mégis fékeztetik.⁴ *Wendland* Pál is, aki egyébként egész világosan látja, hogy Pál apostol lényegében ellentétbe helyezkedik a pogány világgal, azt állítja, hogy a görögül beszélő, görög bibliát olvasó római polgár Pál előbb elorientálizálódik és amint nyugatra fordul, elhellenizálódik.⁵ Azután *Reitzenstein* is azt vallja, hogy Pál apostol attól a pillanattól kezdve, amelyben elhatározta, hogy prédikációjával a hellénekhez fordul, azon kör nyelv- és szemléletvilágát

¹ Az Úr nevében való keresztelés gondolata (I. Kor. 6:11.) a keresztségben a Krisztussal való meghalás és feltámadás gondolata (Róm. 6:4—6.) — az úrvacsorában a Jézus emlékezetére való cselekvés, az ő halála hirdetésének gondolata (I. Kor. 11:23—26.) semmiképpen sem érthetők meg a hellenisztikus misztériumvallások hatása nélkül. *L. Mátyás* E.: Pál apostol misztikája c. munkája 80—87. l.-t.

² A számos felhozható kifejezés közül említsük itt meg a Róm. levél 6:6-ban található *συνικτυοι γενναειν* kifejezést, ami kétségtelenül a misztériumvallások terminológiájából származik. L. i. m. 83. l.-t. *Máthé* Elek is elismer misztikus elemet Pál apostolnál, azt primir misztikának nevezi s hangsúlyozza, hogy ez a kor misztikus nyelvébe öltözött. L. i. m. 890. l.-t.

³ L. *Wendland* i. m. 178. l.

⁴ L. i. m. 19. l.

⁵ I. m. 143., 178. l.

egyre inkább megismeri, azoknál formákat talál, amelyekben gondolatait közli. Ámde azt mondja, hogy semmi sem változik nehezebben, mint az alapképzetek s hogy ezek az érzéseket és gondolatokat befolyásoló formák új képzeteket ébresztenek, új fogalomalkotásra vezetnek, tehát tartalmilag is meghatározzák annak a lelki életét, aki azokat elfogadja.¹

Nem is lehetett ez másképpen. Nem lehetett volna Pál a keresztyénségnek legnagyobb misszionáriusa, propagálója, apologetája, ha nem tudott volna beleilleszkedni korának gondolkodása és vallási formáiba. Az antik világ utolsó képviselőit, a misztériumvallásokat is csak úgy volt képes legyőzni, ha maga is teremtő erejével és hitének gazdag tartalmával *azok köntösébe bujt.*² A köntössel együtt pedig valamit azok tartalmából is átvett. Igaza van *Jacobynek*, hogy Pál apostol evangéliuma némi tekintetben pszichológiai és naturális karaktert öltött magára. Ám a döntést nem az azonos természetű, hanem az értékesebb elem hozta meg. Nem a spekuláció és vallásfilozófia, sem nem a sakramentálizmus és rituálizmus, hanem az eschatológiai és etikai tartalom.³ Ezeket az elemeket pedig az apostol nem kölcsönözte sehonnan sem, hanem a kijelentés útján nyerte. Atyáinak eschatológiai hagyományaiban táplálkozó személyisége, heroizmusra teremt lelki strukturája voltak tisztán az előfeltételei annak, hogy a Jézus evangéliumának éppen a fent említett lényeges gondolatai szerint formálódjék lelke. Ezekből a gondolatokból pedig éppen arra nyert ösztönzést az apostol, hogy harcoljon ezek ellen a pogány vallások ellen s egyedül csak az ezektől kölcsönzött formáknak a birtokában volt képes amazokat legyőzni és a Jézus evangéliumának a tartalmát diadalra juttatni. *Lényegében tehát csak formákat kölcsönzött az apostol a misztériumvallásoktól, hogy ezekkel azok fölébe kerekedjék.*

Kérdés, hogy hogyan választotta az apostol ezeket a formákat a misztériumkultuszokból. *Reitzenstein* szerint irodalmi formákból merítette evangéliuma számára az új

¹ I. m. 420. l.

² *Jacoby* i. m. 24. l.

³ I. m. 24. l.

köntöst.¹ *Feine* kétségtelenül meggyőzően cáfolja e felfogást, mert az irodalmi függés nehezen mutatható ki.² Mi itt helyénvalónak tartjuk *Bousset*-nek a felfogását, amely szerint Pál apostol a hellenisztikus vallások atmoszférájától nyerte a hatásokat.³ Az is tisztázandó kérdés még, hogy öntudatosan vagy öntudatlanul vette az apostol igénybe ezeket a formákat propagandája céljára. Mi úgy ítéljük, hogy semmi sincsen, amit észrevétlenebbül s éppen ezért kevesebb öntudatossággal venne át az ember, mint a gondolkozásnak a formája. Ezért *Wendlanddal* úgy ítéljük, hogy a kölcsönzés nem képzelhető el másképpen, mint öntudatlan és akaratlan átformálódás útján, a keleti vallások atmoszférája által erősen megragadott öntudat talaján.⁴

A kölcsönzés gondolata ellen azonban ismételten feltámadnak az ellenvetések. *Feine* egyik komoly érv gyanánt említi azt, hogy az apostol életében sehol sem lehet kimutatni azt, hogy ezekkel a misztériumvallásokkal érintkezett volna. S ez valóban nehezen tisztázható kérdés. Régebben Tarsust, Pál apostol szülővárosát, tekintették egyedüli olyan talajnak, ahol mint kelet és nyugat kapujában, az apostolnak bő alkalma volt megismerkedni a hellenisztikus kor kulturájával és vallásával. Azonban a gyermekkor éveinek ezekből a hatásaiból nehezen volna magyarázható az apostol férfikorának a misztériumvallások köntösében végzett missziója. Helyesen mutatnak rá azért arra, hogy Pál apostol még zsidó közvetítés útján is sokat meríthetett a keleti vallások gondolatvilágából.⁵ De más gondolatokra is rámutathatunk. *Máthé* Elek igen helyesen világít rá arra, hogy Pálnak a környező hellenisztikus kulturával való érintkezését illetően nem szabad megfeledkeznünk arról a 10 esztendőről, amit a megtért Pál Tarsusban, ill. annak környékén és Antióchiában a jeruzsálemi első látogatás és a konvent között eltöltött.⁶

¹ L. i. m. 71. s köv. l.-t. Munkájának legújabb kiadásában kevés nyomatékkel érvényesíti ezt az álláspontját.

² I. m. 71. köv. l.-t.

³ I. m. XIII. o.

⁴ *Wendland* i. m. 178. l. Ugyanigy gondolkozik *Jacoby* is. L. i. m. 24. l.-t.

⁵ *Brückner* helyesen mutat rá arra, hogy a zsidó és az orientálista kultuszok között a vonatkozások nagyon régiek. L. i. m. 39. s köv. l.-t.

⁶ L. i. m. 881. l.-t.

Végül hivatkozhatunk itt *Barnikol* Ernőnek nem régen megjelent munkájára, amelyben egészen új megvilágítást adja Pál ifjúkorának. Szerinte az apostol megtérése előtt a körülmetélkedés hirdetője volt, missziói munkájának pedig Damaszkus volt a bázisa, s hogy ez a város, amelyben igen sokat tartózkodott az apostol, s amely a hellenisztikus kulturának és vallási fejlődésének egyik legjelentékenyebb fókusza volt, nagyobb hatást gyakorolt az apostolra, mint Tarsus.¹ Ime, az újabb kutatások mindig szélesebb területeken mutatnak rá Pál apostolnak a misztériumvallásokkal való érintkezésére. De még ha nehezen is volna kimutatható, hogy mikor és hol nyerte Pál apostol a hatásokat a misztériumvallások részéről, igazat kellene adnunk *Weinel*nek, aki szerint a kapcsolatok bizonyításának kétségessége még nem elég azok tagadására.²

¹ L. Die vorchristliche und frühchristliche Zeit des Paulus. Vorschungen zur Entstehung des Uhrchristentums des N. T.-s und der Kirche. Kiel, 1929. 89. s köv. l.-t.

² I. m. 435. l.

Dr. GULYÁS JÓZSEF
főgimn. tanár:

COMENIUS ÉS A LATIN NYELV.

— Januája megjelenésének 300-adik évfordulójára. —

A pataki főiskola most ünnepli alapításának 400 éves jubileumát. A századok suhanása nyomot hagyott a főiskola külső és belső életén. A magyar művelődés eszményeinek lelkes számbavevője, Kornis Gyula, kellő megvilágításba helyezi a pataki iskola szerepét a magyar művelődés előbbrevitelében. Mi most e kérdéssel nem foglalkozunk. Azt azonban helyénvalónak tartjuk, hogy a nagy évfordulóra a múlt értékeit számba vegyék a főiskola illetékes emberei. Ilyen érték Comenius Amos János is, a pataki Alma Mater legnagyobb tanára, aki 1650-től 1654-ig volt a főiskola tanulmányi, vagy nevelésügyi felügyelője. Tudjuk, hogy a szemléltető oktatás első mestere volt, akit természetes tan módszeréért III. Rákóczi Zsigmond ösztönzésére Lorántfy Zsuzsanna elhívott Patakra, hogy „a pataki főiskolát jobb karba állítsa.“

Az ő szerepéről az idők folyamán ellentétes nézetek csaptak össze. Pl. Henninius egyik munkájában ezt írja róla: „Ez a kóbor élősdi Magyarországon legjobban kedvelte a jó pecsenyét, a jó kenyeret, meg a jó bort.“ Szombathi János, a pataki főiskola nagy tanára és könyvtárnoka, Henninius e megjegyzésére ezt írta (Biogr. prof.): „Adjon Isten nekünk sok ilyen kóbor élősdit, kik a tudománynak oly apostolai voltak, mint Comenius.“ Németországban (Berlinben) a nevé-ről tudományos társaság alakult. Lipcsében Comenius-alapítvány és könyvtár van. Az utóbbi időben Neményi Imre támadta meg Comeniust (Apáczai 167) és ellenében Rácz Lajos szállt síkra Comenius védelmére.¹

Annyi bizonyos, hogy az ellentétes megítélések dacára is ez a morva származású tudós nagy ember volt, akinek művei bejárták a világot és (pl. a Schola laudus, Orbis pictus) sok kiadást értek el. Mikor a csehek kiállítását rendeztek a

¹ Prof. Tanügyi Szemle 1927 29. I. — Sp. R. L. 1925., 1928. — Theol. Szeml. 1926. II.

műveiből, a pataki iskolától is elkérték e kiállításra Comenius 4 könyvét. Ez még 1914 júl. 16-án volt. Ki is adta a könyvtár e 4 könyvet. Kitört a világháború. Hiába kérte, sürgette, követelte aztán a könyvtár e könyveket, jószántokból nem adták vissza. Úgyhogy diplomáciai úton kellett visszakérni. Végre Korláth Endre prágai képviselő közbenjárására visszakaptuk őket 1926 szept. 15-én. Mégsem lehetett tehát ez a tudós olyan ember, akire ne lehetnénk büszkék, ha már könyveihez ilyen görcsösen ragaszkodtak cseh szomszédaink.

Comenius műveiből néhány már le van fordítva magyarra. Nem volt azonban még nyelvünkre lefordítva a beköszönő beszéde. Pedig ez több szempontból is nevezetes. Mindjárt a legelső szempontból azért, hogy hogyan nézi egy idegenből jött ember akkor a magyar életet, a magyar földet, a magyar művelődést. Ilyenre már több példánk volt a múltban, van a jelenben is. Elég csak Tollius Jakab hollandi tudósra hivatkoznunk, aki magasztalólag emlékszik meg Zrinyi Miklósról, az ő könyvtáráról és gyűjteményeiről. A közel múltban is jöttek hozzánk idegenek, hittestvéreink, akik bizony, mikor visszamentek hazájukba, nem mindig hízelgően nyilatkoztak kulturánkról. Vajjon hogyan találta, milyennek látta akkor, 1650-ben, Comenius népünket, városunkat, művelődésünket, iskoláinkat? Elmondja (*De cult. ing. De eleg. studio.*) Állítsuk csak a Comeniusé mellé egy magyar embernek, Kármánnak a nyilatkozatát, aki „A nemzet csinosodásáról“ c. munkájában magyar szemüvegen át nézi hazai viszonyainkat. Azt mondja Kármán, hogy hizelegnek a magyarnak, ezért nem látja be hibáit. Van erő, van tehetség a mi klimánk alatt is és talán magasabb, elevenebb, mint akárhol, de a mi klimánk ellensége a tudományoknak. A külföldi főiskolát járt ifjak, ha világi pályán működnek, hazajövén vadászattal kezdenek foglalkozni; ha egyháziak, a paróchiákon elparlagiasodnak, elpotrohosodnak. A tudományok fejlődését meggátolja a nagy-nagy szegénység, a magunk szeretete, a magahitség, a féltudósság, az olvasás iránti hidegség. Pedig itt is igyekezni kell arra, hogy a negédes külföld is ránk fordítsa a szemét.“

Ezeket Kármán mondja a XVIII. század végén. Csaknem ugyanezt tapasztalta Comenius a XVII. század közepén.

Mennyire megegyezik, még a szempontokban is, a két tapasztalás! Comenius a magyarságot sok eszközzel akarta ebből a lethargiájából felrázni. A *De cultura ingeniorum*-ban felsorolja ez eszközöket. A *De eleganti elegantiarum* studioban is szomorúan konstatálja, hogy a nemes ifjak nem szívesen tartózkodnak az iskolákban, elhagyják a tanulást, eldobják a könyveket, külföldre nem igen mennek, megelégszenek a latinság morzsájával s a magyarul írni-olvasni tudással. Ebből ő a latin segítségével akarja kiemelni a nemzetet.

Ebben különbözik Comenius a humanistáktól. Mert a humanisták előtte a nyelvet tanították inkább, de csak azért, hogy annak segélyével a klasszikus auctorokból ismereteket szerezzenek. Comenius pedig a latin nyelvet csak eszköznek tekintette arra, hogy segítségével az európai nemzetek közt a kapcsolatot meg lehessen teremteni. *De reperta via c.* művében ezt írja: „*veluti commercii inter gentes vinculum communisque Mercurius seu interpretes*“, a *De cultura ingeniorum* egyik helyén így szól: Mert vannak iskoláitok s nem hiányoznak az iskolákból a tanítók és tanulók (sokszor nagy számban is vannak), ahonnan a latinul beszélők annyian mennek ki, hogy Sturm ama mondása: „Egy nemzethez sem mehetsz, ahol nem találnál latin vendégbarátot, aki az utazónak az utat megmutatja, nálatok talán igazabb, mint bárhol másutt, még a legműveltebb nemzeteknél is“. Itt tehát sok reménye van arra, hogy ha ezt gyakorlati módszer szerint tanítja, példából hozván le a szabályt, eredményt fog elérni. Azt a latin nyelvet azonban, amelyet itt talált, nem nagyon sokra értékeli. Ugyancsak az említett *De cultura ingeniorum c.* művében így szól a magyarországi akkori latin nyelvről: „A tehetségek művelése nálatok még nem érte el a csúcspontot, a középtájon megrekedt. Ezt mutatja iskoláitok durva, sovány, darabos latinsága, ezt mutatja az azokból eddig kizárt több tisztességes tudomány.“ Comeniusnak éles szeme volt. Ezt bizonyítják ama sorai, amelyekben a magyar föld termékenységét, népének szellemi fejlettségét, az isteni tiszteletekre való tódulását írja le. Nagy oktatástanának XI. fejezetében is azt írja, hogy a hibás módszer miatt nem tudják a latint elsajátítani 15—20 év alatt sem, míg a kereskedők a munkájuk mellett 2—3 hónap alatt is tudnak beszélni az

idegenek nyelvén. Bizonyára a latin nyelv dolgában is jó megfigyelései voltak. Valószínű, hogy e megállapításai nem éppen csak a pataki főiskolára vonatkoznak. Bár feltűnő, hogy az előbbi évtizedek magas színvonaláról ily hamar lehanyaglott itt a latin tanítás. Szombathi János, a kollégium történetében pl. ezt írja erről: Nem hallgathatom el, hogy a latin költészet ebben a korban, t. i. az 1621. év körül, nagy virágzásban volt a sárospataki iskolában. Bizonyítják ezt azok a latin költemények, melyekkel a sárospataki iskola növendékei Károlyi Zsuzsánna, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem felesége halálát sirátták el az 1622-ik esztendőben, melyek között nem keveset talál olyanokat, „melyek úgy tehetség és elmesség, mint különös csinjak által ajánlják magukat, ami kétségkívül Filiczki János akkori tanárnak, a császári koronás költő buzgóságának köszönhető“ (181. l.). Nagyon le kellett hanyatlani a pataki iskolában e magas fokról a latin-tanításnak, ha Comenius ilyen megrovásban részesítette általában a magyar iskolákat, de azok közt a sárospatakit is. Igaz azonban az is, hogy a tanárok száma csak Comenius idejében kezdett emelkedni. 4 tanár, 2 collaborator (amely tiszt körülbelül a publicus praeceptorének felelt meg) s ezekhez jött a paedagogiarcha (igazgató); ennyi volt Patakon a tanerők létszáma Comenius alatt. Természetesen a tanulók létszáma igen nagy volt, amint azt Comenius mondja is a *De cultura inferiorum*-ban.

Ezt a hiányt pótolni kellett. Comenius vállalkozott e kényes feladatra. Lássuk, hogyan csinálta a hiány pótlását a nagy mester!

Először is az említett *Beköszönő* beszédjében 8 pontot sorol fel a műveltség emelésére. Legelső helyre teszi a nevelő tényezők közt a szülőket és a dajkákat. Ennek megfelelőleg azt az utasítást adja: „Az anyaiskola oktató könyvét, saját nyelvedre lefordítva, ajánlod a tieidnek s rábeszéled őket, hogy annak intéseit tartsák meg.“ Ez az első utasítása. Azután jön a 4-ik: „Ha betöltöd az országot jó és bölcs, nemcsak latin, hanem hazai nyelvű könyvekkel is.“ Régebben még egy másik nyilatkozatot is tulajdonítottak neki, amelyről újabban bebizonyult, hogy nem mondta Comenius, bár illetett gondolkozásába.

Ezt Stromp László vitte be az irodalmi köztudatba,

állítólag a búcsúbeszédje alapján. Azonban e szavak nem találhatók meg abban. (Prot. T. Szemle 1927. 29, 48. 1.)

Ez tehát a hazai nyelv érdekében tett javaslat volt, s mint ilyen, kirekeszthető a latin tanítás érdekét szolgáló intézkedései közül. Bármily dicséretet is érdemel nemzeti nyelvünk szempontjából (hiszen ő maga is írt német és lengyel nyelvű könyvet: *Die Mutterschule*), itt most mellőzni kell. Ez nem szolgált a latin tanítás emelésére. Tankönyveiben levő magyar értelmezések már inkább elősegítik a latin tanulását. (Ezek Tolnai D. János igazgatótól, Szőlősi János bölcsészeti és theol. tanártól s néhány akadémiai hallgatótól valók, Kaposi, Helembai, Szántai publ. praeceptoroktól, az egészet Szilágyi Benjamin István nézte át (Op. III. 114.)

Bennünket Comeniusnak elsősorban a nyelv, főleg a latin nyelv oktatásának érdekében kifejtett munkássága érdekel. Hogy mit tett ő a latin nyelv oktatása érdekében, maga elmondja a búcsúbeszédében. A szép, tiszta latinság megtanulásával az időt három évre osztotta be. Az első évben kell tanítani a latinság alapját, a másodikban egész rendszerét, a harmadikban minden ékességét. Evégből 3 könyvet írt: a latin nyelv tornácát, ajtaját és pitvarát. Mindenik 3 részből áll: az elsőben a szavak betűrendben vannak, mint a szótárakban. A másodikban a dolgok rendje szerint, a harmadikban a nyelv szavai nyelvtani rendben szabályok alá vannak rendezve. Ugyanígy van a három januális könyvben. Megelégedéssel konstatálja, hogy ilyen szótár még nem létezett addig s nyelvtana is bővebb, mint az eddigiek, de rövidebb és kellemesebb, mint addig volt. Ugyanígy volt az *Atrium* 3 könyve is. Ennyit tett a latin nyelv érdekében három év alatt. De a latinon kívül ezekben tekintettel volt a többi tudományokra is. Távozásában még *lucidatoriumot* is hágy a latin tanítására s útasításokat ad tanártársainak erre vonatkozólag; itt hagyja a latin *lexicont* is, mely segítségükre lesz az ékes írók tanításában. De inti őket, hogy ez nem cél, csak eszköz. E könyvek sorrendjét meghatározza a *De reperta via c. értekezésében*.

Az ékes latin stílus tanítása szempontjából minket főleg az *Atrium c. könyve* érdekel. Ennek az első része nyelvtani anyagot ad, de ennél sokkal bővebb, mert rethorikai, poétikai anyagot is ölel fel. A második része a *Janua választé-*

kosabb nyelven kidolgozott szövegét adja. A harmadik rész elmaradt. Ennek az osztálynak a megnyitásakor egy fordultatos beszédet mondott Comenius, melyben a tanítók amaz ellenvetéseit igyekezett megcáfolni, hogy Cicero nyelvének tanítása nehéz. Ennek a címe *De eleganti elegantiarum studio*. Ebben Orpheusra és Arionra hivatkozva méltatja a beszéd az ékesszólás hatását. (Orpheus saxa movere, arbores, ferasque cicurare idoneus et.) Hivatkozik Aristotelesre, aki az ékesszólás első szabályául a *ἐπιτηδευσις* fogalmát adta, s Cicero, aki nem tudja szónoklásra tanítani azt, aki nem tud beszélni. Érdekes erre vonatkozólag a Fortius redivivus XXIV. törvénye is, mely szerint akit rajtakapnak, hogy rossz latinsággal beszél, hibáját azzal teheti jóvá, hogy néhány szót, mondatot vagy elbeszélést latin nyelven könyv nélkül megtanul. (S. Ref. L. 1926. 23.)

Nevezetes értekezése a *De reperta via* című, amelyben megjelöli a latin iskola célját s az abban tanítandó auctorokat. Itt említi a többek között a Cicero beszédeit, mint a magus stílus mintaképeit s ösztönző példáit, a IV. osztály második időszakában; a harmadikban Ovidius, Vergilius, Horatius veendő fel, végül Seneca s Tacitus. E beszéd végén azt kívánja, hogy Pannoniában latin Athen legyen! ✓

Nagyon érdekes mégis, hogy Comenius nagy oktatás-tanában a latin-görög auctorokat kizárja az iskolából. Ugyanis így nyilatkozik: „Ha azt akarjuk, hogy iskoláink valódi keresztyén iskolák legyenek, a pogány tudósok seregét el kell azokból távolítani.“ Azt látja ugyanis, hogy a legkiválóbb keresztyén iskolák csak névleg vallják a Krisztust, egyébként pedig csak Terentiusban, Plautusban, Ciceróban, Ovidiusban, Tibullusban, Catullusban, a Muzsákban és Vénusban gyönyörködnek. Igen sok tudós előtt Krisztus csak álarc, Aristoteles és egy sereg pogány tudós teszik a húst és vért. Hosszasan indokolja a 25. fejezetben, miért kell kilökní a pogány írókat az iskolákból: (a tréfás Plautust, a pajkos Catullust, az aljas Ovidiust, az Istent is kigúnyoló Lucianust s a trágár Martialist), s másokat bevinni. Bár ne volnának a reformált egyházban olyanok, akiket Cicero, Plautus, Ovidius munkái tévútra vezetnek! Mert sok téves hit van Ciceróban, ki az erény fogalmát az önszeretetből származtatja. Sok az önteltség Plátóban. Még a stilus kedvéért sem kell az ifjaknak Teren-

tiust, Plautust és egyebeket olvasni, mert szennyes helyre vezetik az ifjakat. Pogány isteneket hirdetnek Ciceró, Horatius, Vergilius. Pedig Olympus, Helicon, Parnassus helyett kedvesebbek a Sion, Hermon, Tábor, Olajfák hegye; Homer, Virgil lantja helyett a Dávid hárfája. Azonkívül az ifjakra rátukmált Terentius, Cicero, Vergilius nehezek. A férfi több hasznot merit Cicero egyetlen mondatából, mint a gyermek az egészből. Nem szükséges a mi gyermekeinknek Aristoteles vagy Plato faiskolájából való csemetéknek lenni. Cicero és Vergilius eclogái nem valók a gyermekeknek. (Op. II. 73—4.)

A Didactica magnanak e helye ellentétben van Comenius eddigi nyilatkozataival. De ellentétbe jön önnönmagával is. Hogyan akarja ő a latin nyelvet megtanítani auctorok tanítása, olvastatása nélkül? Igaz, hogy a latin nyelv tanításának céljából az iskolai drámákat is behozta, de ez még nem pótolja a klasszikusok olvastatását. Hiszen a *De elegantiarum studio c.* beszédében védelmére kél a Ciceroi latinságnak az azt támadókkal szemben. De magában e munkában is, a Nagy Oktatástanában, egész csomó idézetet olvasunk a görög—római klasszikusokból. Így a II. fejezetben Festus, az V-ikben Cicero, Aristoteles, Seneca, Lactantius, a VI.-ban Plato, a IX.-ben Juvenalis, a X.-ben Pythagoras, a XI.-ben Vergilius, Plato, a XII.-ben Archimedes, Cato, Pluturchos, a XIV.-ben Hippokrates, a XVII.-ben Isocrates, Quintilianus, a XX.-ban Plautus, Horatius, a XXI.-ben Terentius, a XXIV.-ben Socrates, Plato, Seneca, Epictetus, a XXXI.-ben Gellius fordulnak elő. És az ezekből vett bizonyítékokat állításainak erősítésére hozza fel. Pl. a VI. fejezetben ezt mondja: igaz hát, amit Plato mond. Az V. fejezetben: „Plato így szól: S ez az állítás annyira igaz, hogy stb.“ A IX. fejezetben ezt olvassuk: „Senki ne hivatkozzék hát az apostolra vagy Juvenalis 6. szatirájára“ (egyenrangúnak vévén a két forrást). A XII. fejezetben Catora is, mint állítását erősítő íróra, hivatkozik. A XX. fejezetben Plautust és Horatiust szintén, mint bizonyító erejű íróhoz hozza fel. Az erkölcsi képzés módszeréről szólva, a XXIII. fejezetben kétszer is idézi Senecat: „itt helyén lesz idézni Seneca eme mondását . . .“ bevezetéssel. Mégis, az ilyen előzmények után a XXV. fejezetben egyszerre kizárja a keresztyén iskolákból a klasszikusokat. A XXXI. fejezetben is, mint okos és tanító

előképre hivatkozik Gelliusra, így szólván; „Nem tudom, nem lenne-e igen előnyös Gallius gyűjteményének mintájára közös vizsgálódásokat rendezni. Műve utolsó fejezetében helyesléssel említi Chrysippus nyilatkozatát. Ime, csak ez egy munkája is azt mutatja, hogy Comenius kitűnően ismerte, méltányolta és felhasználta a klasszikus írókat, állításaikat bizonyító erejű érvek gyanánt állította be műveibe, s mégis ki akarja zárni őket a keresztyén iskolákból! Ha még a többi műveit nézzük, azokban is azt látjuk, hogy nagy mennyiségben merít belőlük érveket. Így például a *De libris* című művében magasztalva emlékezik meg Cato könyvszeretetről s Pliniusról, (ki szerint nincs oly rossz könyv, hogy valami jót ne tartalmazna), Gelliusról, Senecaról. Szinte többször említi a klasszikus, mint az egyházi írókat e beszédében. A *De cultura iuueniorum*ban is számtalanszor hivatkozik pogány írókra, éspedig az esetek legnagyobb részében érveiket támogatásul használva fel, ritkán cáfolva. Így Horatiusra (*verum tamen et quod Horatius cecinit*), Ovidiusra (*ut Ovidius habet*), Hippocratesre (*ut Hippocrates addidit*), Hannibalra, Nagy Sándorra éppúgy, mint a belgák és veleneciek fiaira; Cicerora (*Quorum auribus utinam vel Ciceronis illa sapiens insonet vox*), Platorra (*Platonis illa notam magis, quam hactenus observata aurea sententia*) éppúgy, mint az Irás, egyes helyeire. Hires párhuzama az, melyben Plato államából vett hasonlattal ösztönzi a magyarokat arra, hogy saját kútjukból merítsenek vizet, ne idegen kútból. Ovidiusra és Horatiusra hivatkozik akkor is, mikor a muzsák tartózkodási helyét méltatja. *Hic Rhodus, hic saltate!* biztatja az iskolákat javítani szándékozókat. Nagy Sándor példájára úgy köszönti a tanuló ifjúságot, mint a haza jövő hivatalnokait. Ezekből látjuk, mennyire át van itatva a classikusokkal Comenius és nem értjük, miért akarja mégis őket kilökní az iskolákból.

Mithologiai utalás is bőven van nála (pl. *Daedalus*, *Minos*, *Theseus*, a *Methodi verae encomiában*).

Ezek elmondása után tehát igaznak tartjuk, hogy Comenius jól tudott latinul. Lépten-nyomon találkozunk írásaiban olyan citatumokkal, amelyek eredő helyét nem nevezi meg, vagy csak nagy általánosságban. Ahol pedig szónoki lendületbe jön, ott csak úgy árad tollából a cicerói bőségű szó.

Pl. a De cultura ingeniorum ama helyén, amikor a magyarokat földjük erősebb művelésére s lelki tehetségeik intenzívebb kifejtésére buzdítja. Olykor Vergiliusból jut eszébe egy sor, anélkül, hogy a szerzőt megnevezné. A Laborum scholasticorum continntatioban Phaedrusból is merit, bár szintén nem nevezi meg (de studiis, ut canis de Nilo gustant et fugiunt.). Hor. Ep. I. 1. 39: Senki sem annyira vad stb. Azonban tudja azt is, hogy a klasszikusok óta sok víz lefolyt a Dunán, s a latin nyelvet, ha céljának meg akar felelni, t. i. hogy közös kapocs legyen Európa művelt nemzetei közt, fejleszteni kell. Ebből a célból sok új szót csinál, vagy ritkán használt szókat alkalmaz. Nagyon érdekes erre nézve a De cultura ingeniorum c. beszédjének az a helye, melyben a természeti ajándékok feldolgozásának szükségességét fejtegeti. (Ez a rész csekély változtatással belekerült a Nagy oktatástana VI. fejezetébe is.) Itt csak úgy ontja a ritkán használt szavak sokaságát. Egyes ritka, régiségtni vonatkozású helyei ma már sok utánjárással fordíthatók le; pl. a Corycaeus szóra a Molnár Albert szótár 1708-i kiadása ad helyes értelmezést. Ilyenek daduchi, Galaxias, aucupium és más szók is. Az ilyeneknél Molnár Albert nélkülözhetetlen.

Sokszor szójátékkal eleveníti előadását, melyeket olykor nehéz éppúgy fordítani. Pl. ingenium—ingenia vis; praesint—prosint; Marti—arti; explicandi—applicandi; formatur—firmatur; luctas et luctus; primos et imos; doctae linguae—ductu indocti, etc.

Ellentéteivel fordulatosságra törekszik pl. pinguescere ventre, macrere tamen animo; valere corpore, aegrotare mente; nitere cute—squalere conscientia, etc.

Szereti a tagadva állítást pl. nem tudok nemnevetni; non inmodestus — szerény; non displicuerat; non intellegere non possunt; ignavoss non reddere non possene; haud incommode; non ineleganter; impossibile non tangere, non innotescere.

Bőséggel használ görög eredetű szót, pl. sphalma = hiba, sysetesis = közvizsga; olykor a késői görögségből. Nagyon ritka szó is fordul elő néha: (proma conda = éléstár). Praegnans értelemben is használja olykor a szavakat, pl.: ad tempus = egyidőre, natus = természeténél fogva. (Fináczy ezt egyhelyen: születésénél fogva, Dezső u. o.: természet szerint

= tel fordítja.) Szereti a szenvedő alakot s az autem, mox, ipse szót s a prae-val való összetételeket. Érdekes még a „vernacala“ szó értelme is. Német fordításban Volkshule-val van visszaadva. Dezső a Nagy oktatástan fordításában négy-félekép is fordítja: magyarnyelvre, nemzeti nyelv, magyar nemzeti, népiskolai. Fináczy szerint C. vagy 8000 olyan szóval tömni meg a Januáját, amely az irodalomban nem fordul elő s igért meséi szintelen, vértelen, száraz tómondatokká lesznek.

Ez is egyik oka volt annak, hogy kortársai (s talán kartársai is) elítélték. Azzal vádolták, hogy a konyhalatinságot terjeszti nálunk. Tény, hogy egy holtnyelvben az új fogalmakra új szókat kell képezni. Dezső Lajos róla írt művében azt mondja, hogy bármennyire is vádolja beköszönő beszédjében a magyarok nyers, darabos latinságát, az ő nyelvezete sem áll, különösen a nyelvkönyvében magas fokon. Neményi Apáczairól írva felemlíti, hogy Comenius közepes latinságú volt (1925:168). Mentségéül hozhatjuk fel azonban, hogy ő a latin könyvek írására csak kényszerűségből vállalkozott. Többre becsülte a nemzeti nyelven való munkálkodást. El kell azonban ismerni róla, hogy lendületesen, olykor szónoki erővel tud írni. Viszont elegen voltak akkor is Magyarországon, akik nem akartak Cicerók lenni s azért elleneztek törekvéseit.

És mint igazi paedagogus, amikor földre ver, ugyanakkor felemel, biztat, növelni igyekszik önbizalmukat. Latiumot a Tiberis mellől a Bodroghoz akarta áthozni. Isten segítségét várja ehhez s hiszi, hogy ha az akarás meglesz, a dolog nem tud előre nem haladni. Elérhető itt az, mondja, hogy több valami legyen, mint Latium, ahol nemcsak a latint latinul, azaz tisztán hangoztatni, hanem arra is megfogják tanítani e Latium minden polgárát, hogy mindent bölcsen gondoljanak, beszéljenek és tegyenek. Ehhez meg is jelölte az utat egyik értekezésében, amelyet saját fordításomban legyen szabad bemutatni. E fordítás szerény tagja kíván lenni Comenius művei fordításorozatának, amelyből eddig tőlem De cultura ingeniorum, Agenda Patakina, De eleganti elegantiarum studio és a De schola Latina van készen.

TERVEZET

a latin szerzők olvasásához és világosan való értéséhez megtalált könnyű, rövid és kellemes útról, vagyis a három osztályra osztott latin iskoláról.

A nagyságos és méltóságos Rákóczi Zsigmond úrhoz, a bölcsesség és a nyelvek tanulásának buzgó előmozdítójához.

Nagyságos Pártfogóm!

Elhatároztam, hogy ezt a telet nyilvánosan a már magasabb tanulmányokra előkészítendő tanulók hasznára (tartott) nyilvános előadásokra, magánosan pedig, amilyent felállítani óhajtassz, a műveltség egész tömegét felölelő 7 osztályú iskoláról való magános elmélkedésre fogom fordítani. Mivel azonban a latin nyelv tanulásának a jobb módszer szabályaihoz minél gyorsabban való visszavezetése iránt sürgetnek (legfőként a nemesség, mely nehezebben tűri, hogy övéi elhanyagoltassanak, vagy késedelmet szenvedjenek), úgy látom, azon kell igyekeznünk, hogy a latin osztályokat, azaz a Te 7 osztályú iskolád 3 elsőjét és alsóját, minél hamarabb megnyissuk. Mivel úgy látom, hogy ez Méltóságodnak is tetszik s jól esnék tudni, hogy az újjáalakítás e része körül mit lehet remélni s mily gyorsan, im itt küldöm a 3 osztályra osztott latin iskola tervezetét, mely szerint (meg fogja adni az Isten), a latin tanítás itt rövid idő alatt át fog alakulni. Mert már foglalkozunk a magyar—latin könyvek elkészítésével, melyek az ifjúságotok számára a tiszta latinság tölcse-reivé lesznek. T. i. Tolnai János, az iskola igazgatója, Szőlősi János a hittan és bölcsészet tanára, a tanulók tömegéből néhány serényebbel együtt, akiből az osztálytanítókat fogják választani; szintúgy a nagytiszteletű s ez iskolában már azelőtt dicsérettel forgolódott Szilágyi Benjámint Istvánnal együtt, aki az ő simító munkáját tőlünk nem tagadja meg. Mindezek velem együtt magukat és munkájukat és ezt az egész, fenséges anyád, a fejedelemasszony által szentséges lélekkel felvállalt és a te nagy buzgóságodra már rábízott ügyet Méltóságodok állandó kegyébe ajánlják. Tudni fogja egykor Pannonia, hogy ami munkát a nyelvek e legújabb módszerének a magyar ifjúság hasznára való alkalmazására felvállaltunk és amit itt (bárcsak olyan jól, mint akarnánk)

elértünk, az egészen, mint Isten után töletek kiindult dolog, az Isten és a ti tiszteleteteknek van szentelve. Ezalatt Téged, méltóságos anyáddal és testvéreddel, legkegyelmesebb urainkkal együtt őrizzen meg és a mi látásunknak, mint óhajtottat, adjon vissza a mi Istenünk kegyelme. Dolgozó szobából 1651. jan. 28.

I. fejezet.

Feltünteti a 3 részre osztott latin iskola célját.

1. A latin nyelvet méltán becsüli nagyra az európai keresztyén világ, mert mindenekelőtt ékes, tudós, szent és a népek számára, mint a nemzetek közös tolmácsa, szükséges nyelv.

2. Ékessége a kellemes hangzásban, az igék szerkezetének összhangjában, mindenféle alak változatosságában áll. Mindez okozza, hogy az azt értő emberek szívesen beszélnek rajta, s a lélek gondolatait legalkalmasabban fejezik ki vele.

3. Tudós és tudóssá tesz, mert az isteni és emberi bölcsesség rábizott és magába rejtett kincseit hordozván, ezeket az őt értők előtt feltárja és őket majdnem mindentudókká teszi (ha valaki az e nyelven írt könyveket használni tudja).

4. Szent, mert Krisztus keresztyének címén, a göröggel és héberrel együtt, melyek Isten igéjét fejezik ki, szentté lett és az egyház különféle emlékeivel úgy meggazdagodott és megnemesedett, hogy amint a zsidó a prófétai, a görög az apostoli, úgy a latin az egyházi nyelv jogán méltán viseli e címet és ezért magánál e névnél fogva is még tiszteletre-méltóbb lesz előttünk.

5. És mert ugyanez a rómaiak nyelve, ugyanazok uralma által az egész világon elterjedtté, annyi nemzet előtt ismertté és házhoz tartozóvá lett, mint alig más nyelv, különösen Európánkban, ezért történt, hogy ezt már mintegy a nemzetek közti közlekedés kötelékének, mint valami közös Mercuriusnak tartják és senki semmiféle, különösen közdolgot, alkalmasan elvégezni nem lesz képes, ha ennek ismeretét és használatát nélkülözi.

6. Óhajtható tehát, hogy ezt a finom, tudós, és a népek számára vendégbaráti nyelvet minden nemzet ápolja, mert ép ennek segítségével mi magunk is hozzászokunk mindnyájan ékesszavúak, tudósok, jámborak és vendégszeretők

lenni, és ezáltal a műveletlenség, a tudatlanság, az istentelenség, az erkölcsök egész vadsága így könnyebben űzhető el mindenünnen.

7. De mindazáltal, mert a latin nemzetet ért csapás után a latin nyelv megszűnt otthon nemzeti nyelv lenni, és más-hová, ahol nemzeti lenne, nem költözött (sőt otthon is önmagából a barbár nemzetekkel, t. i. a vandalokkal és gótokkal való keveredés által más nyelvet nemzett, t. i. az italiait) történt, hogy többé nem használat és szokás útján, mint egykor, és eddig a többieket, hanem ahol megmaradt, könyvekből kell megtanulni.

8. Es mert könyvekből megtanulni bizonyos vezetés nélkül nem lehet, evégből állították és állítják az iskolákat, hogy ott tanítók vezetése alatt együttesen szokjon hozzá az ifjúság latinul érteni, beszélni, írni. Az ifjúság, mondom, és együttesen, mert a nyelv tanulására legalkalmasabb az első életkor ideje; és (mindenben) jobban gyakoroltatik az ifjúság együttesen, mint elkülönítve, az egymással való kölcsönös versenyzés és egymás buzdításának különféle alkalmi miatt.

9. Ezért a latin iskolák lehető legnagyobb számban való állítása (ugyan az anyanyelvek hasznát nem vonjuk kétségbe) avégett óhajtandó, hogy arra, hogy a latin nyelv ismeretével a lehető legtöbbet beoltsunk, sehol sem hiányozzék az alkalom. De kívánjuk azoknak a lehető legjobban való megszervezését, hogy a céltől, amelyre e latin irodalommal célzunk, senkinek sem szabad visszatartatódni, nemhogy kicsapódni.

10. A latin nyelvnek pedig és az arra fordítandó tanulmánynak hármias célt tűzünk ki. Először, hogy az a tehetségeknek bizonyos különös módszerű gyönyörúsége legyen és ezáltal a további tanulmányra csalétek. Másodsor, hogy a reális műveltség szállítója és a különböző dolgok ismeretének legbiztosabb becsepegtetője legyen. Végül az élet bölcsen és cselekvőleg való leélésének igazgatója és így ékes előjátéka.

11. E cél elérése nem fog sikerülni, ha nem a tiszta, ékes, a dolgokkal összekötött latinságot tanítjuk és pedig rövid és kellemes úton.

12. Tiszta latinságot kívánunk a szellemi tehetségek csábítására és gyönyörködtetésére, mivel a különféle nemzetek sokféle tisztátalan idegenszerűségével és éktelenségével be-

mocskolt latinság, amilyen ama tisztátalan *vulgaris* nyelv, kegyben semmikép nem lehet, inkább émelygés és undor, még az ékesszavú szerzőkhöz ama nem díszes úton át vitek számára is. Teljesen azon kell tehát munkálkodni, hogy bármely latin iskola tisztán adja át a tiszta latinságot.

13. A reális műveltség szállító eszköze pedig a tiszta latinság úgy lesz, ha a latin szavak a tanulók számára nemcsak így-úgy hajlítandó szavak lesznek, hanem mintegy a dolgok jegyei és ezért a dolgok előzetes ismereteivel jöjjenek elő, a polyvával együtt egyszersmind a magot, a héjjal együtt a diót, a hordóval együtt az értékes italt az emlékezet kincstárába szállítván és ott elraktározván. Szóval előbb meg kell mutatni a dolgot, azután megnevezni, hogy előbb az ész tétessék bölccsé, azután a nyelv bölcsen ékes-szólóvá.

14. Kívánjuk, hogy a nyelvet rövid és kellemes úton, a bölcseséggel összekötve tanítsák, mert azt akarjuk, hogy a mieink ne az iskolának, hanem az életnek tanuljanak. És ne öregedjenek meg a szavak körül, de minél előbb hatoljanak bele a dolgok velejébe s azután az élet dolgának okaiba. És ez bosszúság és unalom nélkül legyen, inkább sok kellemességgel, hogy az életnek ez előkészületeiben forgolódni gyönyörűség legyen és a lélek a további tanulásra ne csak mintegy gyönyörűség által csalassék, de annál szerényebbé is tétessék.

15. Különb^{en}, mivel a latin tanulása magában véve (valami) nagy dolog, sok időt kíván és épúgy az értelem, mint az emlékezet, kéz és nyelv sokféleképpen ismételt ténykedéseit, legjobb lesz azt meghatározott időközökre és a latin iskolát meghatározott osztályokra elkülöníteni.

16. Nagy tudománynak mondtam, mert mintegy 70.000 szót kell megtanulni, ha valaki minden latin könyvet olvasni és érteni akar. Egyúttal a dolgok egész változatosságát vizsgálóra kell vennünk, hogy mindeme szavak alkalmazására mód legyen, ha nem akarunk a céltől eltévedni, és a tudós nyelv vezetésével mégis tudatlanul kijutni. Hogy tehát e tanulás hosszúsága vagy kétségbeeést ne okozzon, vagy nehezen legyőzhető akadályokat ne támasszon, vagy kevésbé kellemesen és gyümölcsözően haladjon előre, meghatározott időközökre kell egészen elkülöníteni. Mint ahogy az, akinek

hosszú az út, magának fel szokta azt osztani állomások vagy szállások szerint, és végül ezzel az okoskodással, bár időnként fáradtan, mégis lelkében erőt gyűjtve és az egymásután jövő nehézségeket legyőzve, végre eléri az óhajtott célt.

17. De a latin tanításának ez időközeit nem tetszés szerint találjuk ki, hanem úgy, amint maga a dolog kívánja és saját magának megszabja a mesgyéket. De hogyan? Hát, mert a tanulás munkája nagyon hasonló az építő munkához, annak időközeitől lehet majd nagyon alkalmasan kölcsönözni itt a formát és fokozatokat.

18. Építés közben pedig 3 felismerhető időköz van. Az első az anyag összehordásának s az alapok lerakásának ideje. A második a falaknak egész a tetőig való felhúzásáé. A harmadik a háznak a szükséges bútorokkal s diszitményekkel való felszereléséé, mikor végre lakásra alkalmasnak és kellemesnek vélik.

19. Ugyane módon a tiszta latinság épülete is 3 részből áll. Az első, amelyben az egész nyelvnek eléggé bő és erős, az egész alkotmányt könnyen és erősen tartó alapja helyeztetik le: ezek részint a helyesen írás és olvasás tudománya, részint az egyes, főleg őseredetű szavak értelmének és azok egyenként való helyes alkotásának rövidre fogott ismerete. Azután az egész nyelv egész szerkezete (módszere) felállítandó, ami meglesz, ha valaki a képezett és összetett szavak minden módjában és abban, hogy azokat a dolgokhoz eredeti értelemben alkalmazza és önmagával kölcsönösen megegyeztesse, ügyességet ér el. Végül jönni fognak a nyelv ékességei s amiket t. i. a szükséges kifejezéseken túl bír a bővelkedő ékességű latin nyelv (pedig sokat bír) a beszéd világossá, kellemessé, erőteljessé tételére.

20. Az előhaladás e 3 foka szerint alakítjuk meg a latin iskola 3 osztályát, úgy elkülönítve, hogy ezeken fokozatosan keresztül haladva, akadály nélkül, biztosan és kellemesen történjék a haladás egészen addig, ahová elérni szükséges: azaz az egész nyelvnek és amely felé hasonlóképen tartunk, a műveltségnek a csúcspontjához. Csak, ha e csúchhoz a lépcsőfokokat alkalmasan szerkesztjük, helyesen megerősítjük s a tántorgással és a szédüléssel és így a lezuhanástól való félelemmel szemben mellvédekkel megerősítjük. Ezekről most fogok beszélni.

A II. fejezet

mutatja a latin tanulás lépcsőit, az új módszerű könyveskéket.

1. Bármely munka végzésében eszközök nélkül semmi sem történik, jó szerszámok nélkül pedig jól semmi sem történik.

2. Ugyan az iskoláknak (így a latin iskoláknak sem) hiányoztak eddig a dolgok végzésére a különböző alakú és különféle hasznú eszközei, most azonban mégis már a más-ként kitűzött célokhoz más rendszerű szerek kellenek.

3. T. i. mert a tiszta latinság tanítói nem mások és nem is lehetnek mások, mint régi szerzők, (műveiket amaz arany korból, melyben a latin nyelv ereje virágjában volt, hozzánk áthagyományozva), és mert az általuk átadott dolgokat és az általuk használt formájú beszédet a gyermekek felfogni nem tudják, meg kell csinálni azt, amit a magasba nézőkkel és a maguktól oda felemelkedni nem tudókkal szoktunk. Csináljuk meg t. i. szükségképen azok számára a lépcsőket, úgy az értelemét és emlékezetét, mint a nyelvét, hogy fokonként vezetettve eljussanak oda, ahol a szerzőknek mind szavait, mind dolgait már maguktól meg tudják érteni.

4. Mondom, csinálni kell kisebb, ama nagyobbakat megelőző könyveket, melyeknek segítségével megtanulják amaz alapfogalmakat, melyeken épül fel a szerzők minden műve amaz egyszerű (dolgokat), amelyekből szerkesztődött azok minden beszéde, és azon színeket, melyekkel azoknak minden (műve) díszítve van.

5. Ha ezt megtehetjük, az fog történni, hogy az alapvető szabályokat és a beszédek egyszerű szerkezeteit felfogván és megértvén, a beszéd sokoldalúlag való ékesítésének változatoságát, az írókat magukat könnyű lesz megérteni, és az olvasni kezdő gyermek a betűk elemének megértése és azok szótagokká való összerakása után bármely adott szöveget könnyen olvas.

6. Tehát a nyelvek legújabb módszerének titka egészen abban van, hogy bizonyos, művészileg megszerkesztett könyvek segítségével által magukhoz az írókhoz biztos, rövid kellemes út táruljon fel, amely t. i. a tanítókat és tanulókat az óhajtott cél felé biztosan, gyorsan és kellemesen vezesse.

7. Hogy hány ilyen lépcsőfokot kell emelni (azaz hány [amaz írókat megelőző] alsóbb könyvecske írandó), afelől nem kell kételkedni, miután a latin iskola osztályait már háromban állapítottuk meg. Mert mindenik osztálynak anyaga egy könyvecskébe foglalva úgy jelölendő ki, hogy ezek közül az első az egész nyelv alapjait rakja le, a második az egész nyelv rendszerét egyszerűen és természetesen adja elő, a harmadik a nyelv testéhez a díszet és az erőt adja hozzá. Ezért az első az első latinság kisedet korát szolgálja, a második az erőre emelkedett gyermekkorot segítse, a harmadik az ő virágzó ifjúságát képezze.

8. Ugyanezen könyvecskéket pedig saját neveikkel kell egymástól kölcsönösen elhatárolni és meghatározott részekkel (amelyekből szükségkép szerkesztetnek) világosan elkülöníteni, hogy amiből, a lelkekbe világosságnak kell sugározni, az saját magában is világos legyen. És pedig miféle nevekkal és hogyan?

9. Nagyon alkalmasan mondjuk (az építészettől vévén a szóképeket), az elsőt a latinság alapjának, a II-at a latinság épületének, a III-at a latinság ékességeinek.

10. Szintúgy igen ékes kifejezéssel (a kert és a nyelv művelésének hasonlósága miatt) a kert neveitől kölcsönzött nevekkal: az I. Plántáló hely, ahol csak az erdőből a kerteskébe áthozott élőgyökereket (dugványokat) szokták elhelyezni; II. Seminarium, ahol a gyökerekbe oltóágakat oltanak be, hogy majd parancsra fává fejlődjenek; III. Liget, ahol már zöldel minden és ahonnan a szerzők kellemes kertjébe igen közeli az átmenet.¹

11. Mégis úgy tetszett, hogy a már megkezdett Vestibulum, Janua, Atrium elnevezések használatát tartsuk meg, hogy szükség nélkül semmit se újítsunk. Első sorban pedig azért, hogy intelmül legyen, hogy nem más célból bocsátjuk

¹ És mert az ilyen fokokra osztott latin-tanulás az észnek és nyelvnek bizonyos mozgása, a magukat nagyobbakra fokozatosan előmozdítóké, az első latin osztály összehasonlítható az ő eszközeivel, a lábegyenestővel, mely a gyermek első lépéseit alakítja; a második a szekérrel vagy a lovaeskával, mely (ugyan csak a földön és sík úton) szabadabb futást enged; a harmadik a daedali szárnyakkal, mely már bizonyos igen szabad repülést ad (fel vagy le, magasabban vagy alacsonyabban, jobbra vagy balra, előre vagy hátra). A könyvecskék elnevezése így is felosztható: a latinság lábegyenestői, szekeréi, daedali szárnyai.

előre e könyvecskéket, minthogy a szerzőkhöz feltárják az utat, amint a vestibulum, a janua, az atrium nem ok nélkül valók, de azért, hogy a bemenőket oda engedjék és a ház belső részébe vezessék. Ime e könyvecskéknek kezdőbetűl (VIA) e módszernek vagy útnak tisztét mutatják, t. i. hogy

Vestibulum	}	= út legyenek a szerzőkhöz.
Janua		
Atvium		

12. Mert a Vestibulumnak az a célja, hogy a latinul olvasni nemtudóknak I. a dolgok legfőbb sarkait természetes rendben megmutassa; II. a nyelv alsó gyökereit, az egyszerű szavakat megtanítsa; III. a beszéd változatainak első alapjait lerakja, minden hasonlót pontosan declinálva és coniugálva. Ezáltal előkészítjük a lelket a nyelv szerkezetének könnyebben való felfogásához, azaz hogy hozzájárulhatásunk legyen a Januához.

13. A Janua célja: I. A dolgok teljesebb rendjét természetes arcával felfedni. II. Az egész nyelv közösen használt szavainak seregét elővezetni, mindeniknek eredeti jelentésével, természetes szerkezeteinek sorával, hogy egy szót se találjunk kapocs nélkül összekötve a másikkal, amellyel ne valamely mondattani szabály által függene össze. III. Minden hajlításnak, melyet a latin beszéd megkíván (mégis az alaki fokon innen) természetes osztályait, alakjait, használatát megmutatni. És így a lelket előkészíteni már az ékesség egész felszerelésének könnyű felfogására, azaz az Atriumba vezető utat felnyitni.

14. Az Atvium célja lesz végül: I. A dolgok u. a. osztályait megmutatni, kölcsönzött külsővel, t. i. különféle elváltoztatott névvel. II. A szavak, kifejezések, gondolatok különféle átalakítását számbavenni. III. A nyelv ékességeiről a szabályokat előadni és a latin nyelv rejtett szellemét felfedni. És így már a szerzőkhöz közvetlenül való eljutásnak és a mindent akadálytalanul való bejárásnak az útját feltárni.

15. Röviden, a Vestibulum be fogja mutatni a nyelv vázát, a Janua a testét, az Atrium az életét és színét; és a Vestibulum a szem elé fogja állítani a nyelv elemzését, a feloldott és külön vizsgált szavakat, a Janua az összetételét, az egymással összekötött szavakat, az Atrium az egybevetését,

t. i. a dolgoknak, szavaknak, kifejezéseknek összehasonlítását, viszont ugyanazok különféle kifejezéseinek felmutatásával.

16. Látod-e, hogy az egyes könyvek háromfelé oszthatók. Így szükséges ez, mert mindeniknek meg kell a maga tárgyi, a maga alak, a maga kötő, amaz előbbiekkal való összefüggést eszközlő részének lenni.

17. A tárgyi rész lehet bármely, a dolgokat a célhoz alkalmazott szavakkal, kifejezésekkel és gondolatokkal előadó szöveg, a formai a beszédről így alakított és alakítandó szabályok, vagyis a nyelvtani szabályok, ama kapcsoló pedig az alkalmazott szótár, mely a dolgok és szavak jelentését foglalja magában.¹

18. (Op. 19.) Egyalakú tehát és mindenben önmagához hasonló a Vestibulum, Janua és Atrium szerkezete. Mert az itt tanulók mindig szem előtt fogják tartani a szöveget, mely a dolgot szavakba foglalja és a szótárt, mely a szavak értelmét adja és a nyelvtant, mely az igék szerkezetét, hogyan lesznek, fejti ki.²

19. (Op. 20.) E háromból szövődik a latin-tanulás ama művészi fokozata. Ennek mindig 2 oldala van: a dolgok és a szavak; amazok inkább a szövegben, mint a dolgok megnevezőjében, ezek inkább a nyelvtanban, mint a szavak alakítójában szemléltetve. A közbeeső lépcsőfokok pedig, melyek az oldalakat kötik össze, a szavak megjelölései, melyek a szótár segítségével által a szavakat az észhez kapcsolják.

20. (Op. 21.) Hátra van még, hogy e könyvecskék felteteleiről általában szóljunk, mielőtt azok egyenként teljességre vitetnének. Az első az, hogy amennyire lehet, rövidiek legyenek, hogy minket főcélunktól, a szerzők olvasásától, sokáig ne tartsanak vissza, és ezért ne mellékútnak, hanem teljesen egyenes ösvénynek képét és hasznát mutassák.

21. (Op. 22.) Különösen pedig az szükséges, hogy a Vestibulum a lehető legrövidebb, csak a Januában való rövid bevezetés legyen; az Atrium se legyen szétáradó (bár ter-

¹ Op. Omnia: Mat. illud Lexicon est, formula illud Grammatica est, copala illa textus est.

² Op. did: lexicon, grammatica, textus, mely a világ dolgait értelmesen mondja el.

jeszkedhet), csak a változatos irány világos példatára legyen. Ez a fokozat, a terjedelmet illetőleg, külsőleg is a tanulók szeme elé állítható: hogyha a vestibulumi könyvecske csak jegyzőkönyvnyi lesz, 12-edrét papíron, a ianualis 8-adrétnyi külsejű fog lenni, az atrialis, mint mondják, negyedréttű, vagy legalább hatodréttű. De ez kicsike legyen és közömbös (indifferens).¹

22. (Op. 23.) Harmadsorban pontosan legyenek írva; tartalmazzák a dolgok igaz képét, a beszédnek pedig (bármely fokozatban) válogatott formáit, csalhatatlan szabályait és végül a szorgalom állandó irányítóit.

23. (Op. 24.) Negyedik feltétel lesz az, hogy előkészítő könyveink tartsák meg az egymás közt helyesen megállapított határokat, és sem azokat, sem azután magukat, sem a tanulókat ne zavarják meg. Ez akkor lesz, ha a Vestibulum csak az alapokat rakja le, a rendszer felé nem siet; a Janua csak épít, a diszítésekhez nem szalad; az Atrium csak a beszéd ékességeit mutatja, magát a dolgokról való beszédet a szerzőknek hagyja.

24. Ötödször, hogy mégis ugyanazt a módszert mindenikben egykép meg kell tartani, hogy úgy, (amint már mondtuk) bármelyikében meg legyen a dolgok elmondása (azaz a szöveg) azután a lexicon, végül a nyelvtan. E tanácsnak az az oka, hogy a nyelvek észszerű tanulásában előljár a dolgok megértése (jöjjön az akár maguknak a dolgoknak vagy képeknek szemléléséből, akár pontos leírásából, amely a szemek elé festi a dolgokat). És mert az ész az, ami először a dolgokba hatol és behatolva magának képeket csinál, az észnek a tolmácsa pedig a beszéd, a nem értett beszédnek pedig az értelem előtt (vagy fordítva) való tolmácsa a szótár, ép ez lesz a szöveg legközelebbi és elválaszthatatlan kísérője. Végül következzen a grammatika, mintegy mindkettőnek számtartója, azok minden részének megvilágosítója, végrehajtója, megpecsételője.

25. (Op. 25.) Hatodszor (ötödször) mindezt népszerű modorban kell megírni, mint bizonyos történeti elbeszélést,

¹ Op. did: És azért a magyar kiadásokban nem tartották (meg?), de mégis a beosztás ésszerűsége tanácsolja, hogy meg kell tartani, egyébként az Atrium nem fér el alkalmasan egy kötetben, az atrialis szótár terjedelme miatt.

mindenütt az elbeszélés oly világos rendjével, oly érthető szavakkal, hogy még a gyermekek is mind vágyva olvashassák s a figyelemmel elolvasottakat meg nem érteni ne tudják, mert végül így lehet haszonnal olvasni azokat.

26. Végül úgy kell megírni, hogy a tanuló saját gyakorlására is alkalmas legyen, mert bizonyos, hogy az embereket a gyakorlás képezi és a gyakorlat mindenki számára a legjobb mester. A tanulók saját gyakorlására pedig a könyvecskek akkor fognak szolgálni, (először, ha a Vestibulum és a Janua magyar-latin, az Atrium pedig latin-magyar nyelvű lesz, hogy maguk a dolgok, melyek először az ész előtt ismert és ezért értett beszéddel vannak előadva, amint ugyancsak latinul és azután még latinabbul és leglatinabbul adatnak elő, a megismerés vágyát keltsék. Azután) ha ugyan csak gyakrabban való ismétlésének és az ismétlés által jobban való leigázásának alkalmait mindenütt elhintjük. Erről a következő fejezetben (szólok).

28. (Op. 27.) Ami a magyar fordításokat illeti, hasznosabb lesz azokat a latin szöveghez nem úgy hozzátenni, hogy egyszerre legyenek a szem előtt, hanem elkülönítve, végül adni. Mert úgy tapasztaltuk, hogy a szorgalom lustul, ha a tanulók szorgalmának felébresztésére semmit sem hagyunk és így a gyakorlatban csak tettetés lesz, ha, míg azt parancsoljuk nekik, hogy a latin szavakat emlékezetből magyarázzák, csakhamar előttük van a magyar és fordítva. Legyen elég tehát kész fordításokat adni (a Vestibulumban és a Januaban szószerint, az Atriumban értelem szerint). Hogy ezek vezetésével a latin szavakat vissza tudják adni, tanulják meg kikeresni és felváltva betekinteni, az áttételt addig próbálni, míg emlékezetből a latint magyarra, a magyart latinra áttenni nem tudják.

(Op. 27.) Csak még azt kell hozzátenni, hogy a lexiconok írásában legfőként okosságra kell törekedni, hogy hányás nélkül átmehessenek rajta a tanulók. Ez akkor történik, ha a szavakat nemcsak, amint természetes rendben következnek, úgy helyeztük el kölcsönösen, a megtaláló kényelméért, hanem bizonyos mondatocskákba is fűzzük, melyek valamely kellemes értelmet tartalmaznak. Mert a külön maradt szók, mindegyik önmagában, csak mész nélküli homok, sem az értelemben nem tapadnak össze, sem az emlékezetbe nem

vésődnek bele; összeköttetésbe hozva pedig csakhamar magukról bizonyos fényt szórnak, a dolgokra vágyó lelkeket pedig bizonyos kellemes érzéssel látják.

Ezt példával világosítsuk meg. Ez a négy szó: lélek, létel, dolog, rend, habár már értik, kit illetnek meg? De megkapnak, ha ezeket összekötve mondjuk: Rend a dolog lelke. És így mindenütt. Mi ezért az egész janualis lexicont összeköttetésbe hozva, úgy reméljük, hogy az ifjúságnak hasznos munkát csinálunk. Ugyanezt fogjuk tenni (már most) a vestibularis lexiconban is, hogy a gyermek tanulásától mindenfelől elvegyük a nehézséget, inkább minden csalétekkel legyen az tele.

28. Az Atrium felé haladók számára kettős út lesz a latin nyelvbe való behatolásra, akár még most a magyar nyelvből, akár már magából a latin nyelvből. A magyar nyelvből, ha ez maga is (ennek vagy ama nemzetnek saját nyelvén) a szók virágaival, alakzatokkal, képekkel, közmondásokkal és más ékességekkel annyira bővelkedik, hogy virágot virággal, drágakövet drágakővel lehet mindenütt szembeállítani. A latinból ha latin—latin lexicont, latin—latin grammatikát szerkesztünk, amelynek segítségével a dolgok minden egyszerű és természetes kifejezéseit, melyek a Janueből már ismeretesek, a lehető legnagyobb változatosságban lehet választékosakra cserélni. A lélek számára (ha tudva csináljuk), nagyon kellemes játék ez, a csalogatás kimeríthetetlen anyaga. Mi az utóbbi módon fogjuk rendezni a dolgot, hogy a latinság Atriuma a nemzeteknek közhasznára szolgáljon: átengedvén bármely nemzet szorgalmának az Atrium saját nyelvére való tetszésszerű alkalmazását.

29. (30.) És végül így (a már teljesebb fénnel besugárzott és a nagyobbak kívánására feltüzelt elmékkal, és mindennel szemben — már amennyire a gyermeki kor engedi — szabályozott itélettel) jöhetünk magukhoz az írókhoz, s a dolgok bővebb ismeretének merítéséhez, az írók gyakorlásának erősítéséhez. Ennek módjáról saját helyén többet.

III. fejezet,

amely leírja az új didaktikai könyvek használatának kellemes módját.

1. Még a legjobb eszközökkel sem mehet előre, vagy csak nyomoruságosan mehet előre a munka, ha nincs meg azok használatában a szorgalom. Tehát hogy ne legyen hiába az új didaktikai eszközök készüléke, meg kell tanulni azok használatának a módját. Ezért halljatok néhány intést e könyvecskék könnyű és hathatós használatáról. Három részre osztom, mert elkülönítve fogom előadni, hogy:

I. mi módon kell mindezt a jó használatra előkészíteni;

II. mit kell a használatban szem előtt tartani, hogy az akadály nélkül való előhaladásban óráról-órára látható haladást vegyünk észre;

III. hogyan kell a haladást erősíteni, hogy semmi, amit egyszer megértettünk, ne enyvéssék el s hasznát ne veszítse el.

2. Először is attól kell óvakodni, hogy valaki azt képzelje, hogy e módszerrel taníthat; csak az, aki tanult, vagy legalább tanulékony. Aki t. i. jobbat tud vagy maga látni és másoknak átadni, vagy a mások tanításával valóban saját magát óhajtja elsősorban és legfőként tanítani. Lomha és rest tanító a tanulókat sem tudja nem restekké tenni.

3. Azután a tanulókat is ki kell válogatni, nehogy némely tanulékonyokat, azaz koruk és tehetségük folytán tanításra alkalmasakat visszautasítsanak. Ha valaki tuskókat és fajankókat vesz képzésre, t. i. nem, vagy még nem alkalmas anyagot, annak kárbevész a munkája s dicséret helyett gúnyt arat.

4. Harmadszor, mivel a tanulók versengése a szorgalom közsörüköve, e közsörükő hiányát mindjárt kezdettől fogva ne tűrje meg sem magánál, sem az övéinél a serény tanító, azaz inkább többet, mint egyet, vagy keveset kívánjon magának képzésre. Hogy a tanulók e többsége vagy akár sokasága is semmit ne ártson, de neki és azoknak maguknak is inkább hasznukra legyen, három dolgot tartson szem előtt.

1. Ne az év bármely szakában vegyen tanulókat vagy bocásáson el, de mindeniket egyszerre, ugyanazon időben, egyszer egy évben, hogy mindnyájan mindig egyszerre kezdhessék

el a munkát, mindig együtt gyakoroltathassanak és mindig együtt érhessenek a célhoz. 2. Mindeniket formálja, ne egyeseket, azaz sohasem csak egy valakit oktasson a tanulók közül, de mindet egy csapatban, hogy amit egynek mond, bármely alkalommal mindenkinek hasznára legyen, és ha valamely hibában kijavíttatik egy, mindnyájan javíttassanak ki. 3. Hogy ez megtörténjék, szükséges lesz ahhoz érteni, hogy mindnyájan figyeljenek rá: hogy bármit csinál (előre megmutatván, kifejtván, alkalmazván, tanítván, vagy arról leszoktatván) biztos legyen affelől, hogy mindenki hallja, érti, velejévé, vérévé teszi azt. E dolog elérésének módját nem sokára meg fogjuk tanítani.

5. Mivel pedig senki, ha nem tudományra vágyó, jól nem tanítható (az undorodóra hiába halmozunk akármit), a tanító már a munka kezdetétől fogva azt keresse, hogy a tanítványokat mind a felvállalt dolog, mind a végzendő munka iránt a legvágyóbbakká tegye. És pedig mind magát a tudományt, (e helyen a latin nyelvet) mind ennek könnyű tanulási módját felette dicsérve, hogy mindent csak játéknak fognak tapasztalni, ha serények és buzgók lesznek. Hogy azokat ilyen rábeszéléssel betöltse s a jó siker felől saját maga is bizalmat mutasson, arra a lehető legjobban igyekezzék; biztos, hogy olyanok lesznek a tanítványai, amilyenek ő fogja magát azok előtt mutatni: serények, ha ő is serénynek, lusták, ha ő is lustának fog mutatkozni.

6. És mert eszközök nélkül semmiféle cselekvés nem végezhető, lássa a tanító, hogy a munkához kezdeni akarók mindnyájan fel legyenek szerszámaikkal szerelve, azaz az osztályuk számára való eszközök a kezükben legyenek mindnek egyaránt.

7. Mivel pedig a munkaeszköznek biztosnak és nem csalónak kell lenni, gondoskodjék az osztálytanító mindjárt kezdetben arról, hogy a sajtóhibákat a tanulók minden könyvükből (ha a kiadványokba egy-kettő belecsúszott) eltüntessék, azaz az ő szemeláttára kijavítsák. E dolognak nemcsak a jelenre lesz meg az a haszna, hogy mindent csakis kijavított példányból tanulnak, hanem a jövőre is, hogy az okosság más könyvekben való utánzása okát-módját is megtanulják.

8. És mert a gyorsaság útja az, hogy egyenes uton tör-

jünk a cél felé, az útvesztőket és a kisédelmeket elkerüljük, mi pedig új didaktikai könyveinket (hitünk szerint) úgy szerkesztettük meg, hogy azok egyenesen a célhoz vezessenek: helyesen fogja csinálni a tanító, ha mindjárt a munkához való hozzákezdéskor figyelmezteti őket, hogy csak e kezökbe adott könyveket forgassák, a többieket ezalatt dobják el, ha magukat összezavarni és a céltől visszatartani nem akarják.

9. Így előkészítvén a lelkeket és azokat is, amik kívánatosak, előkészítvén, hozzá kell fogni a munkához és állhatatosan és mégis okosan kell folytatni egész végig. Ez okosság törvényei általánosak és különösek: itt rendre ki kell fejteni, de röviden.

10. Mindenekelőtt, mert fokenként haladni = bölcsen haladni, könyveink pedig nem mások, mint a szellemi tehetőség fokokra osztott lépcsői, óvakodni kell az ugrástól, de amint minden el van rendezve, úgy kell keresztül menni mindenben a Vestibukomon a Janua előtt, a Januán az Atrium előtt, az Atriumon az írók előtt. És bármely könyvünkben viszont minden úgy van, amint egymásután következnek: előbb a dolgok leírása, azután a lexicon, végül a szabályok, azaz a grammatika!¹ Éspedig a dolgok elmondásán kell a dolog miatt átmenni annyiban, vagy legalább elsősorban, hogy ezeket mindenki helyesen fogja fel; a szavak körül való különbségeket, a szótári és nyelvtani megjegyzéseket nyugodtan mellőzvéen és más időre halasztván. Azt akarni, hogy itt, a szöveg első megkezdésekor tárgyaljunk valami szótári vagy nyelvtani dolgot, a céltól való eltérés és a tanulók feltartóztatása lesz. Azután, ha a dolgokon átmentek és (amennyire a kor képes) azokat teljesen megértették, akkor térjünk át a szótárra, hogy ebből pontosabban megtanulják a szavak jelentéseit. Ez új dologra a latin szavaknak mind a jelentett dolgokhoz, mind a magyar szavakhoz való alkalmazásai, végül a származtatása, kellemesen fognak szolgálni. A véget a hasonló szorgalommal áttanult nyelvtan fogja rátenni, de erősíteni fogja a dolgoknak végül újra összefoglalt és új szorgalommal végigtanult története (leírása). T. i. ennek a latin szövege már szótárilag és nyelvtanilag feldolgozandó. Ekkor a szótárban és nyelvtanban összefoglalt

¹ Összes műveiben fordítva mondja: lexicon, grammatica, a dolgok leírása.

összes dolgok ismétlésére oly sok alkalom lesz, hogy lehetetlen lesz az, hogy a beszéd összes fogásai mindenki számára, akit ez úton tanítunk, ismeretessé ne legyenek.

11. Azután, mivel a beszéd, amely körül forog a nyelvek tanulása, okoskodást és cselekvést foglal magában, mint a „Nyelvek legújabb módszere“ tanította: hogy a latin nyelv tanulójában mindig egyszerre kell alakítani 3 dolgot, az ész, a kez, a nyelvet, arról emlékezzék meg a jó tanító. Az elmét, hogy amit tanul, azt először megérteni, azután eldönteni, végül emlékezetbe vésni tanulja. A kez, hogy amit megért, azt írásban is, azaz előre megfontoltan, ki tudja fejezni. A nyelvet, hogy amit megért és amire emlékszik, és tollal kifejezni tud, azt szájjal is ki tudja rögtön fejezni. Mindig így kell haladni, e fokokat sohasem szabad összezavarni. Mert érteni igen könnyű azért, mert azt az ész egy cselekedete, a figyelem hajtja végre. Nehezebb kézzel utánozni azért, mert az elmélethez a gyakorlatot adja az hozzá. Mégis könnyebb, mint szájjal beszélni, mert a megfontolásra időt ad és a szótár s nyelvtan megkérdezésére haladékot. Nyelvvel a dolgot világosan kifejezni a legszebb, mert a teljes képességig sok gyakorlást kíván.

12. Harmadszor, mert az igazi didactica a tanulóra munkát, a tanítóra pedig irányítást hárít, itt semmi ne legyen másként, mint hogy a tanulók mindig mindent maguk csináljanak, a tanítók pedig mindig a tanulóknak engedjék át mindennek a megcsinálását (előre megmutatván azokat), a dolgozókra csak figyeljenek, a megcsinálni nem tudókat irányítsak, a tévedőket javítsák ki. Így mindkettőjüknek meglesz, amit kellemesen csináljanak: az állandó irányítás mellett könnyen haladnak a tanulók és a helyesen előhaladó tanulók serénységétől és jó előmenetelétől kedvet kapnak a tanítók. Azt akarjuk tehát, hogy a mi egész latin iskolánk égjen az előre való megmutatások és leírások, az előre való kijelentések és kihirdetések, végül az ismétlések és felmondások gyakorlataitól. Ha állandóan így megy előre a dolog, magával a gyakorlattal foglyul ejtjük a kóbor elméket, hogy nem tudják ezt nem tenni (és pedig unalom nélkül). Ha ezt elérjük, lehetetlen lesz az, hogy a tanulók elméjét a dolgok ismerete ne járja át, a kezét pedig, a nyelvét és emlékezetét a kész használatra ne csiszolja ki.

13. Negyedszer, mert a dolgok kezdete körül kell leginkább figyelni, az okosságnak nagy része lesz az arra való vigyázásban, hogy valamely dolog kezdeténél valami vétség ne történjék. Nem azért, mert itt vétkezni rútabb lenne, mint azután, de mert ártalmasabb a követőkre, mert a kezdetben kicsi tévedés előrehaladás közben nő, s magából többet szül. Tehát kezdetben mindig lassan, nem sokat, de sokszor. És ha valami hiba vegyül be, javítsuk ki nyomban, épp a tévedés ismeretében, nehogy gyökeret eresszen. Mert nem nagyobb munka az első dolgokat helyesen megtanulni, mint rosszul megtanulni; és mégis annak oly nagy a haszna, ennek meg oly nagy a kára. Ezért vigyázni kell, hogy az első alapokat rosszul ne rakjuk le, a következők romlására.

14. Ötödször, mert a tudomány örök vezérei és legerősebb alapjai az érzékek, tehát mindig figyelésben kell azokat tartani és hogy megtarthassuk, saját csalátkeivel kell állandóan kecsegtetni. Hogyan pedig? Bizony ez az egész módszer az érzékek ingerlője, mert egészen gyakorlati, mert amit valaki maga csinál, arra nem tud nemfigyelni. Mit csináljunk hát, hogy már a csinálás előtt is odafigyeljenek; t. i. míg a tanító a példát megmutatja, a szabályokkal megvilágosítja s utánzásra tanít? Ezt felelem: Az érzékek foglyulejtésének e művészete egészen abban van, hogy a tanító ne egynek mondjon vagy mutasson meg valamit, mindig mindenkinek egyszerre. Tehát megállva a cathedraban, vagy emelkedettebb helyen, mindig:¹ 1. hordozza körül szemeit s ne engedjen senkit mást csinálni, mint szemeit viszont órászegezni. 2. A figyelést minden lehető módon elősegíti, t. i. beszéddel, taglejtéssel, táblán való írással, és ezért soha se engedje, hogy a kréta hiánnyozzék. A tábla pedig a cathedra falán függjön mindig. 3. Bármit csinál majd, parancsolja meg, hogy a tanulók figyeljék mind, időnként munkaközben beszédét félbeszakítván s azt mondván: Te, vagy te, mit is mondtam csak? Ismételd e szót, egy kifejezést vagy gondolatot! Te meg mondd meg, micsoda ajkalkomból jutottunk ide. És hasonlókat az egyosztályok előmeneteléhez képest. Ha valakit azon kap rajta, hogy nem figyelt, nyomban szidja össze; így a figyelem buzgósága általában élesedik. 4. Hasonlóképp, ha egyet meg-

¹ V. Didaltika Magna XVIII. 46., XIX. 18. III. 20, 3, 5.

kérdeztél és az fennakad, a másodikhoz, harmadikhoz, tizedik-hez, harmincadikhoz ugorj és sűrgesd a feleletet, a kérdést egyáltalán nem ismételve s mindez avégből, hogy amit egynek mondassz, szokja meg mind azt figyelni, meghallani, megragadni. 5. Az is megtörténhetik, hogy ha egyik-másik nem tud elmondani valamit, az egész tömeget kell kérdezni. És akkor, aki elsőnek vagy legjobban megfelel, azt mindannyiok előtt dicsérjed meg a versengés felkeltésére. 6. Mialatt a könyvből olvasnak fel valamit, vagy fordítanak le, parancsold meg, hogy mindenki nézze a magáét; hogyha az olvasást vagy a magyarázatot megszakítani ákarod, vagy azt parancsold, hogy folytassák, ez és az nyomban képes legyen rá. Ahányszor pedig írást vagy helyesírást, vagy valami hasonló tanitassz, minden sorrend nélkül, ennek vagy annak parancsold meg, hogy a táblához járulva és mindenki szeme előtt próbálja utánad csinálni, hogy ki-ki féljen s ezért mindnyájan figyeljenek. A figyelem ilyen naponkénti (kezdetől fogva lassú, mindig beható) gyakorlása nem tudja rá nem vezetni az érzékeket arra a képességre, hogy folyton az akkor tárgyalt dolgokra irányuijanak, ami az egész életre nagyon hasznos dolog.

15. Voltak általános, tanítók és tanulók által naponta bármely dologban megtartandó intések; azonfelül vannak bizonyos különös intelmek arról, hogy mit kell tenni és hogyan: 1. míg a dolgot vagy a dolgok mintáját megmutatjuk és megmagyarázzuk; 2. míg a dolgokról vagy a szavakról a szabályt vagy a felvilágosítást az elmékbe vessük; 3. míg az utánczást és a gyakorlást sűrgetjük.

✓ 16. Azt mondtam előbb, hogy az ész előbb formálandó, mint a kéz és a nyelv, és a lehető leghangosabban ismétlem, hogy meghallják az ifjúság tanítói és azt a szerfelett elterjedt, de szerfelett veszélyes vétekben (az ifjúság nyelvének vagy a kezének ész nélküli alakításában) való vétkezést felejtsek el. Előbb szükséges ésszel bölcsnek lenni, ha azt akarjuk, hogy a nyelv a bölcs ékesszólásra alakíttassék, a régiek amaz ismeretes igéje szerint: „senkisémet lehet abban bölcs, amiről nem tud és amit kevésbé ismer, azt senki tanítani nem képes“, szintűgy: „a szavak az előrelátott dolgot készséggel követik.“ Cicero azt mondta, hogy ő nem képes azt szónoklásra megtanítani, aki nem tud beszélni. Mi azt mondjuk,

hogy nem vagyunk képesek azt az igazi módszerrel megtanítani a beszédre, aki nem tudja azt a dolgot érteni, amiről beszélni kell. Mert nem papagályokat, harkályokat és seregéyeket,¹ azaz ész nélkül is hangot adni tudó madárkákat szándékozunk formálni, de eszes teremtményt, akinek saját-sága mindent érteni a jobb kiválasztása végett, a jobbakat meg kiválasztani a gyakorlat végett, végül mindazokat elmondani a dolgok igaz megértése, kiválasztása és cselekvése hasznának terjesztésére. Azonkívül a beszéd a tanulmány egy bizonyos neme, mert valamely dologról, mely az előtt, akinek beszélnek, ismeretlen, felvilágosít akárki, de arról tanítani, amit valaki kevésbé ismer, senki sem tud. Tehát előbb kell megtanítani mindent tudni azt, aki, hogy mindenről tudjon beszélni, az egész nyelvet tanulja. Előbb lássa a dolgokat pontosan, hogy a szavak önként és pontosan kövessék, akinek valamikor a dolgokról beszélni kell. Másutt elmondtam, hogy a nagyszerű módszer egyik része az, hogy a dolgokat előbb szemléljük, mint megnevezzük, vagy azokról beszélünk; így hagyatott meg az emberi bölcsesség első iskolájában, amelyet a paradicsomban nyitott az Isten (Gen. 2). Ez eszmétől sohasem akarunk eltérni; bármi is az, amelyről való beszédre tanítjuk a mieinket, azt előbb a szemük vagy más érzékük elé állítjuk, hogy világos, igaz, és a dolgokhoz hasonló felfogásuk legyen, végül a nyelv helyesen fejtsse meg és fejezze ki azt, amit az ész helyesen megértett.² Amit akarok, az, hogy a dolgok megnevezését saját szemlélet által tanítsuk, azaz maguknak a dolgoknak szem elé való állításával. Pl. úgy, hogy mikor a napot, a holdat, a bolygókat, az álló csillagokat és a tejutat, a világ sarkait nevükkel megkülönböztetni tanítjuk, az ég nézésére kivezetve, nekik azokat a dolgokat mutassuk meg. Mikor a növénytant tárgyaljuk, hasonlóképpen ki kell őket vezetni a kertekbe, mezőkre, rétekre és így tovább. Ha nem lehetséges bizonyos dolgokat nálunk szemlélnünk, állítsuk a tanulók elé szemlélésre azok képeit, akár kemény anyagból kivésve, akár csak festve, mint a földgömb, Palesztina fekvése, az elefánt stb. Amikor pedig a tapasztalásról beszélünk, nem egyedül

¹ V. ö. De eleg. studio II.

² Expromat et exprimat (szójáték).

a látás érzékéről kell ezt érteni, a többi érzékszerveket hasonlóképpen kell foglalkoztatni az ő tárgyaikkal: a hallást a hangokkal, a szaglást az illatokkal, az ízlést az ízekkel, hasonlóképpen a tapintást is azokkal, amik illetni szokták.¹ Hogy így kitünjék: a dolgok egész kiterjedése sugarait az emberre, mint központra irányítja vissza és az embert minden bölcsességre tanítja. A titkok titka tárul fel itt, mely a bölcsesség ujoncait rövideden, azaz bölcsességre vezet. És nem más a módszere azoknak, amiket (akár kézzel, akár nyelvvel való utánzásra) a tanulóknak előadunk, ha csak nem az, hogy azok számára mindenben előbb játszunk: a szem és más érzékszerv elé való állítással, hogy minden egyes dolgot hogyan kell írni, olvasni, kimondani, alakítani, összetenni, megkülönböztetni stb., miközben azt a tanulók figyelmesen nézik és hallgatják. Mert valóban bármely dolog jó gyakorlatát jól látni: egyben annak a megtanulása lesz.

17. A szabályokról ezeket kell szükségkép megjegyezni. Hiába, sőt károsan alkalmazzák ezeket elvontan, mielőtt maguk a dolgok, melyekről megfigyeléseket teszünk, jórészt előbb nem ismereteseek. Mert amint a kalászkok levágása előtt nem tudok kévét kötni és a testre ruhát nem tudok adni addig, amig posztóm nincs, vagy a könyveket a könyvtár szekrényeibe szétrakni, míg őket meg nem szerzem magamnak: úgy a beszédcsinálás szabályait sem tudom megcsinálni, míg magának a beszédnek az anyagát össze nem hordom. Tehát mi, a legcélszerűbb okoskodással, a nyelvtani szabályokat a könyvecskék végére tesszük, hogy azt: mi módon alakult és utánzással hogyan alakíttassék, ne tanulják előbb a tanítványaink, míg nem látták a megalakítottnak mindennemű példáját. Mert csak akkor fogják könnyen, világosan, állandó haszonnal felfogni a szabályok és utasítások értelmét és hasznát. Különösen ha a munka és tévedés közben gyakran kiált így a mester: nem így parancsolja a szabály; ismételd; nosza így; figyeljetek; ime ez következik a szabályból. Lehetetlen lesz, hogy ilyen előhaladás mellett, ha a gyakorlat által a szabályok értelmét így bevessük, minden ne világosodjék meg, ne lássék játéknak.

¹ Op. Didact. XX. 6. XVII. 8.

18. Most az utánzás könnyűségét is könnyen meg tudja a tanulókkal barátkoztatni a tanár, ha a teendőket mindig cselekvéssel tanítja, azaz maga mindenhol előljár (ahol azt akarja, hogy akár kézzel, akár nyelvvel való előadásban azok bármit helyesen adjanak elő), miközben azok figyelmesen nézik, hallgatják, és ha valamit még nem világosan értenek meg, kérdezik, majd pedig ugyanazt megpróbálják és pedig addig, míg nem tévedő érzékkel felfogva, helyesen nem utánoznak bármit. Itt nagy művészet és mind kiváló okosság, mind a teendők iránti szeretet bizonyossága az, hogy tud és akar mindenütt leszállni a gyengékhez, a hebegőkkel tud együtt dadogni, a bizonytalankodókkal együtt bizonytalan-kodni, míg a nehézségeket azok le nem győzik.

A római fővezérek nem szégyelték katonáikat, hogy mindenre serényebbek legyenek, bajtársaiknak hivei és dolgaikról velük, mint társaikkal tárgyalni, miért lenne szégyen a tudományok tanítóinak a tudományok tanulóival, mint játszótársukkal együtt játszani. Mert tudott dolog, hogy gyermek a gyermektől, tanuló a tanuló társától könnyebben elsajátít bármit, mint másoktól; ez valószínűleg mind a semmi félelemtől nem szorongatott lélek jelenlétéből történik, mind azért, mert semmi nehézséget nem gyanítanak abban, amiről látják, hogy a másik, hozzájuk hasonló, tudja is, bírja is megtenni. Viszont egy verekedő Orbilius nádpálcája alatt csak butulnak a gyerekek, mert félelemtől rettegnek, nem tudván, mit és hogyan csináljanak. Tehát a jó tanító mindenütt a tanulókhöz leszállva fogja először világosan megmutatni, hogy mit kell csinálni, azután mintegy azért nyugtalankodva, hogy mi módon kell a dologhoz hozzáfogni, bátorítani fogja magát és azokat. Azután azok előtt fogja megpróbálni azt, majd tévedve és a tévedést nyomban kijavítva, majd helyesen megcsinálva és mint egy jól sikerült dolog felett ujjongva, hogy a tanuló teljesen lássa, hogy minden egyes dolog hogyan kezdődik, halad előre s végződik. Végül azt parancsolja meg, hogy ők maguk is utánozzák és ha tévednek, magukat javítsák, ha még nem tudnák, mutassa meg a tanító, t. i. mind a hibát, mind a hiba kijavításának módját. Ha végre helyes, tapsoljon, s gyakrabban ismételtesse, míg a gyakori ismétlésből képesség és cselekvési gyorsaság nem jön. Így fogják lerakni a nyelvnek

igaz elemekből megismert alapjait, úgy, hogy azután játéknak látszik minden, ami kezdetben nehéz munkának látszott.

19. Eddig a latin nyelvnek az adott könyvekből való tanítási módjáról; következik az, hogyan erősítendő meg az ilyen módon szerzett nyelvtudás. Éspedig először az emlékezet kincstárán belül, hogy abból semmi, amit egyszer megszereztünk, ki ne fogyjék (erre a dologra a gyakori ismétlések és vizsgálatok szolgálnak majd), azután a toll használatában (miben a stílygyakárlatok adnak támogatást); végül a nyelv rögtöni használatában (amelyet a folytonos beszélgetések fejeznek be).

20. Nem ok nélkül mondták: csak azt tudjuk, amit az emlékezetünkben megtartunk, úgy hogy nagyon szükségesnek látszik a latinsággal e módszer szarint foglalkozván, pontosan megtanulni és mintegy vasírónnal az észbe vésní mindent, amit könyveink adnak, mert kiválasztottuk, rendezzük, szilárd alap formájára hozzuk, mely fenn fogja tartani, amit fölėje építünk. És azért mégis azok közül semmit erőszakkal vagy rohanó sietéssel az emlékezetbe tömve, mindent csak lassan becsepegtetve, azaz gyakori olvasgatással és újra való elolvasással, írással és leírással, fordítással és visszafordítással, általában ismétléssel és újraismétléssel, a vázolásnál a szem elé helyezett tárgyat úgy és oly sokáig tartva, amíg a könyvbe való nézést megunván, azt maguk eldobják és inkább akarnak emlékezetből dolgozni, vagy idézni. Nem fogunk megszünni e dolog alkalmait és módjait (egyenként) megmutatni bármely könyvünk külön tárgyalása közben. E helyen ezt az általános intést figyeljük meg: minden napnak utolsó óráján ismételjük el versenyezve mindazt, amit aznap csináltunk és minden héten az utolsó órákon mindazt, amit az egész héten csináltunk. Így egyedül ugyanazon dolgok gyakori és kellemes ismétlése által minden a leghivebben vésődik a lélekbe és az emlékezet napról-napra fogékonyabb lesz és minden rábizottat felidézni alkalmasabb. És még sem lesz szükség arra, hogy a visszaadásban a szavak vagy mondatok rendjére aggódva vigyázzunk, hiszen alig fog megtörténni az, hogy abban a rendben jöjjenek elő valaha a gyakorlati életben, amelyben ama könyvekben vannak leírva. Elég lesz majd, ha mindent egyenként értenek.

21. Hozzá kell csatolni az ismétlésekhez a vizsgálatokat,

hogy ezek megmutassák, vajjon van-e magukban az ismétlésekben is tettetés. Mert van, mikor a gyermek valami olyant tud felmondani, amelynek sem az értelmét, sem a hasznát nem érti. Hogyan ismerhető tehát ez fel? Igen könnyen. Akarod tudni, hogy vajjon megtanult-e valamit? Mondasd fel, mindjárt látni fogod. Akarod tudni, megértette-e? Különféle elemző kérdésekkel fogd vallatóra, (olykor magának a kérdésnek a formáját, rendjét, módját változtatva) ki fog derülni. Akarod tudni, hogy vajjon, amiket megtanult, azokat tudja-e használni? Ezt az azonnali gyakorlati próba (ha parancsolod) meg fogja mutatni.

22. A stflusgyakorlatoknak pedig ez a módja lesz könnyű. Először az, hogy semmit se adjunk fel kidolgozás végett (akár az egyik nyelvből a másikra való fordítás, akár ugyanabban való variálás, vagy kibővítés, vagy összevonás végett) olyat, amelynek már nem az előbb tárgyaltaiból volna mind a kész anyaga (a szavak, a kifejezések, a mondatok) mind ismert formája (a szabályok és utasítások), úgyhogy kitűnjék, hogy csak az elméletből a gyakorlatba való átvitel kivántatik, értsd: azoknak észszerű, pontos, kész utánzása, amiket tudnak. Ezért a munka kezdetén nem kell egy osztályt stflusgyakorlattal megterhelni, csak a szöveg, a szótár, a nyelvtan valódi elvégzése után, azaz az osztály vége felé, egy-két hónapban.¹ Mert (így) végül mind nagyon könnyű, mind mindenben hasznos lesz e stflgyakorlat. A másik itteni intelem e gyakorlatok felülvizsgálásának és kijavításának módjára vonatkozik, hogy nagy haszonnal járjon. Tudniillik, hogy a felülvizsgálat és a javítás nyilvánosan történjék, ily módon. Olvassa fel kiki a saját fogalmazványát, vagy mutassa meg, miközben hallgatják és nézik a tanítóval együtt összes tanulóársai.² Legyen szabad, akinek majd valami nem helyesen csinálnak látszik, közbeszólni, figyelmeztetni, kérdezni. Ha senki sem veszi észre a hibát, a tanító megállást parancsol mindenkinek és figyelést, hogy vajjon ezt vagy azt így helyesen alkalmazottnak gondolják-e. A felelés első szerepe ekkor azé lesz, akit bírálnak, hogy ő maga javítsa ki magát, ha tudja. Ha nem tudja, valamelyik szomszédja, vagy bárki,

¹ Ezt jól megjegyeztetni akarjuk.

² V. ö. Didact. Magna XIX. I. 48.

aki tudja, az egész tömegeből. Ha senki, akkor a tanító nemcsak a hibát fogja megmutatni, hanem a tévedés okát, vagy az alkalmat, amely miatt ide csúszását észrevette, felfedi majd. Végül ez lesz: úgy kijavítani, hogy hiba könnyen ne térhessen vissza.

24. Mégis a nyelv és a száj gyakorlására fordítandó a legnagyobb gond; mert, mint a kántor a gyakori énekléssel, a festő a festéssel, a takács a szövéssel lesz a legjobb, úgy a szónok a beszéléssel. Ebből gyökeresedett meg némelyeknek az a véleménye, hogy a nyelvet pusztán a gyakorlás által, szabályok nélkül, lehet a legkönnyebben megtanulni. És néhányan azt kívánták, hogy valamely fejedelem bölcsességéből várost, vagy legalább zárdát kell alapítani, ahol az összes bentlakók csak a tisztaságos latint beszélnek,* azt gondolván, hogy emódon épp olyan könnyen megtanulható a legtisztább latinság, amint látjuk, hogy bármilyen anyanyelv akár egy év alatt is megtanulható. Nem tévednek a naponkénti gyakorlásból eredendő beszédkészséget illetőleg. De mert ilyenféle latin állam nincs, és eddig hiába óhajtották, s nem is könnyen remélhető: mi gátolja azt, hogy a mi észszerűen berendezett iskolánkat e részről is úgy formáljuk meg, hogy Latiumnak bizonyos igaz képét nyújtsa? Mert lehetséges lesz: a dolgok teljesen rendezett szójegyzékével és a beszélés úgy összehalmozott és rendezett alakzataival, hogy azok minden használatra rendelkezésre álljanak. És pedig a második osztályban a lélek minden fogalmának szükséges kifejezésére, a harmadikban pedig még ékes kifejezésekre is. Itt semmi nehézség nem lehet majd, még kevésbé lehetetlenség, ha a dolog helyesen van szerkesztve. T. i. ha:

1. a tanítók maguk állandó példával járnak elől és sem egymás közt (amikor a tanulók hallják), sem az egész osztályhoz, vagy külön valakihez másként, mint latinul, nem beszélnek.

2. Azután, ha hasonlóképen megakadályozzák azt, hogy a tanulók mind egymás közt kölcsönösen, mind a tanítókhoz másként, mint latinul, ne beszéljenek; akár rosszul, akár jól, mégis igyekezzenek dadogni az ujoncok, míg beszédjük a bizonytalanságot, az idegenszerűséget, a hibásságot leküzdve, a latin beszéd képét nem ölti fel.

* De Latio ad Bodrogum transferendo!

3. És mert a pusztá tilalom őket az anyanyelven való beszélgetéstől (legkevésbé a titokban valótól) elvonní nem képes, fel kell találni (behozni) a latinság őreit, bizonyos fából vagy papírból való jeleket, amelyeket nyomban átadjanak a kötelesség megsértőinek. És akinél volt, kényszerítessék elmondani az asztalnál valami rendkívüli dolgot és akinél meghált, az kétszerannyit. És mivel egy ilyen ór az egész népes társaságnak nem elég, annyit kell állítanunk, ahány szoba van, hogy sehonnán ne hiányozzék a nyelv őrzője. Mihelyt erről kiderül, hogy a tiszta latinság kéme, hívják azt a kijavítás jelének vagy Priscianus-ostornak. Ezt én tiszta papírból összefűzött könyvecskének óhajtanám, a melyre mindig fel kell írni annak a nevét, akinek átadják és az elkövetett hibát, amiért átadják. Így fog nőni a hibák jegyzéke (akár idegenszerűség, akár nyelvtani hiba, akár szokatlanság volt), amelyet gyakrabban átvizsgálván és megfontolván, hogy a nyelv leginkább hol botlik, meg fogják tanulni, hogy ne botolják. Főleg, ha a büntetésnek a fokait megállapítják, t. i., hogy valamely szabály ellen először vétőnek enyhébb legyen a büntetése, az ugyanez ellen újból vétőnek súlyosabb, az ugyanazon köbe harmadszor is belebótlónak legsúlyosabb; mert jeléül lesz ez bizonyos végső hátrahajlásnak, hogy többször ütve, még sem tér észre. Az, hogy ilyenek tervezzük a Priscianus-korbácsot, nagyon hasznos lesz arra, hogy az ugyanazon hibák ismétlésétől való óvakodást készségesebben fogja megtanulni az iskola egész népe, leginkább pedig a magyarosság, a lengyelesség, a németesség és más nemzetek sajtáságainak könnyebben való leküzdésében, amelyek valóban megrontják a latinságot. Így a Prisciano-mastix nem annyira az elkövetett hiba büntetése lesz, mint az el nem követendő ellen orvosság. Mert azt megszerezve alig tudja valaki magát visszatartani attól, hogy át ne fussa, át ne vizsgálja, amikor a saját és mások hibáinak megvizsgálásából óvatosságot fog tanulni. Ez annak az elérésére fog vezetni, hogy iskolánk nemcsak latin szavaktól lesz hangos mindenütt, hanem egyre jobban rendezí magát a tiszta latinos formájára.

(Következtetés.) Íme itt van, muzsák legbölcsebb pártfogója, a latin iskolának (amilyenek felállítását óhajtod, és amit mi most Isten nevében meg fogunk kezdeni)

a tervezete, amennyi a célokat, az eszközökkel való élés könnyű és kényelmes módjait illeti, amelyekkel azt keressük, hogy a tanítók és a tanulók előbb ne érezzék a munkától való unalmat, mint a legyőzött munkának gyümölcsét és örömét. 2. Hogy vajjon már végre el fogjuk-e érni a kívánságokat, a közel jövőben meg fogja mutatni maga a gyakorlat, (amelyhez hogy jelenlétemben eljutotunk, örülök). 3. Kissé másként beszéltem ezekről előbb, a nyelvek új módszerében, itt mégis, ha nem csal meg minden, jobban, mert rövidebben és a gyakorlathoz alkalmazandóbban. T. i. az otthon megpróbált gyakorlat megtanított minket arra, hogy mi ismét némely dolgokban jobban előrelássunk. Mert így van: az emberek tanítva tanulnak és gyakorolva haladnak előre. Rosszul állnánk a tudományok tanításával, ha nem mennénk előre maguk által a hibák által és nem tanulnánk meg a tévedésekkel a nem tévedést.

4. Elismerem most, hogy a szerfeletti szorgalom nem hasznos s időnként, mialatt buzgón iparkodunk mindent kibonyolítani, maga által a hosszúság által még inkább belebonyolítjuk, ha nem magukat a dolgokat, de a mi érzéseinket, amelyek undorodnak a tüskék közt sokáig való forgolódástól.

5. Tudom, hogy a feltalálás dicséretei közt a könnyűséget dicsérik, (mert a nehezeket lehetetlennek, vagy legalább haszontalanoknak tartják), ezért aztán módszerjavítási törekvéseimnek azt a célt tűztem ki, hogy minden önként folyjon, az önkény távol legyen a dolgoktól és ép művecskéim homlokára* tűztem, mégis tapasztaltam, hogy e célt ama minapi munkámban egyedül a hozzákészülés hosszúsága által nem értem el. Most remélem, hogy el fogom érni, hogy végre a latin iskolákban mindez minél előbb rövidebbnek, egyszerűbbnek, világosabbnak s ezért folyamatosabbnak s bizonyos gépezethez hasonlónak tartható legyen.

6. Vajjon mégis történetesen ama módszer utáni forró vágy (amelyet legujabbnak, azaz már változhatatlannak és mozdíthatatlannak óhajtottam), megese-e még most is valahogy, azt a gyakorlat fogja csakhamar megmutatni. Én valami biztosat óhajtok adni és az utókorra hagyni, de a dolgok

* Jeligéül (L. Rákóczi Zsigmond életében 137, 139. l.)

biztossága próba nélkül semmivé lehet, a tapasztalat sem lehet a dolgoknak így vagy úgy megpróbált gyakorlása nélkül. A pusztá elmélet könnyen bizonyos gyanánt árulja ezt és azt, de hivebben ajánljuk majd azt, aminek megcsináljuk majd a próbáját. Bátrabban megyünk majd arra, amerre már megcsinálták lábunknak az utat, mint amerre szemeinknek. Minden gépészmesterség a kísérletektől kéri és kapja meg az ő tökéletesítését, mialatt sok ember sokat, gyakran és különféleképp megcsinál és újra kidolgoz, elvét és kijavít, az elsőket felcseréli az utolsókkal és a rosszra olykor-olykor rájövén, a helyeset teszi helyébe.

7. Bevégzem ez értekezésemet, de még valamit szólok a szerzőkről. Mivel ugyanis annyiszor bizonyítottuk, hogy könyvecskéinket és iskolánkat úgy rendezzük be, hogy a latin szerzőkhöz út legyenek; ha csak nem a latin nyelv e Vestibulumán, e Januáján, ez Atriumán át bocsájtjuk azokat a szerzők palotájába, akiknek vezetését felvállaltuk, ép olyan nevetségeseknek fogunk feltűnni, mint azok, akik noha valamely városba fáradságosan keresték, megtalálták s megtették az utat, még sem lépnek be. Nem szeretném, hogy valaki minket olyan balgáknak véljen, akik vagy arról fogunk álmodozni, hogy ezekből és az ilyenféle könyvekből bevégeződnek az ékesszólás tanulmánya, vagy az ifjuságnak valami ilyennek képzelésére ürügyet akarnánk adni. Sietünk bizonyítani, hogy ez csak vezetés a szerzőkhöz, a dolgok kincseinek innen való összeszedéséhez, amelyek mély megértése nélkül soha nem fog maga magával igazán megéyezni az ékesszólás.

8. Mi lesz most már a tehetségekkel, ha e mi utainkon átvezettük őket? Ezt felelem. Kettős az út. Mert vagy magukra kell hagyni őket, hogy úszóöv nélkül próbáljanak úszni, (mert bizonyára már nem merülhetnek el) miután bizonyos jó könyveken már átvergődtek, vagy vissza kell még tartani őket az iskolában, ahol új irányítás alatt új munkához kezdjenek, t. i. hogy mint a méhkasból kibocsájtott méhecskék, tanulják meg berepülni a mezők rétjeit, megszédni, az útjukba eső összes virágocskákat, mindenikből összeszedvén a mézet, összehordani a kivonatokat és az emlékezet kaptaiba és a bölcseség lépesmézét csinálni, amíg azt magát is szépen nem értik. Tehát legalább a negyedik osztály

adassék hozzá, amelyben az első harmadban a mindennapi alacsony, vagy a lassan emelkedő közepes stíl alakításához is szokjanak hozzá. A másodikban amaz igen válogatott beszédeket, melyek kötetben együttesen vannak kiadva, néhány cicerói beszéddel együtt (amelyből az áradó és magas irály példáit és ösztönzőit veszik ama kicsike Ciceróink.) A harmadikban végig mehetnek néhány latin költőn (Ovidiuson, Vergiliuson, Horatiuson) a kötött stíl kedvéért. Végül a szűkszavú írókon, főleg Senecan, Tacituson. Mert csak ekkor dicsekedhetik azzal, hogy látta Latiumot, a Parmassust, Helicont az, aki ezen átment. És lenne alkalom még arra, hogy a levélírás, a beszédszerkesztés, a költeményírás és (ha valakinek a természete arra irányulna) a laconizmusok ügyes utánzásának a szabályait is elmondjuk.

9. De bár nagyságos gondolataid magasabbra törnek s azt akarod, hogy ez a te nemes pataki iskolád hét egész osztályú legyen, amelyeken átmenőbe az azoknál magasabb dolgok ismeretét is belecsepegtessék, mint amilyeneket ama régi írók s a latin beszéd művészei (ez a bár nemes, de az igaz istenben és az igaz bölcsességben nem részes tömeg) a szellemnek inni adhatnak, úgy látszik, hogy semmi szükség nem sürget bennünket a filológiai osztályok emelésére. Tudniillik azért, mert mind káros lenne, a reális tudományoknak a stílus végett való elhalasztása által, feltartani a lelkeket, mind, ami a stíl tökéletesítésére még alkalmasan kívánhatónak látszanék, az maguknak a dolgoknak tanulmányába úgy beleszöhető, hogy egymásután következő, vagy legalább délutáni órákon gyakoroltassék. Tehát az auctorok okosan elosztandó olvasásáról való tervet szabad legyen addig elhalasztani.

10. Egyelőre, míg ezek meglesznek, a 3 osztályú latin iskola tervezetét úgy adom át neked, pártfogóra, hogy egyuttal ajánljam, hogy ez a te nagyszerű felbuzdulásod (az ifjúság hasznának e részben való előbbrevitelében) és a mi tisztünk, (amelyet azok közül a te akaratodból felvállaltunk) hiábavaló ne legyen. A jó tanácsok, ha senki sem engedelmeskedik nekik, haszon nélkül valók. Senki sem engedelmeskedik könnyen. Mihelyt vaiami szokatlant sejt, mert a rosszat jobb által felcserélni nem engedi a 3 betűs zsarnok: a „mos“ (szokás).

11. Tehát az új bor számára új tömlőt kell keresni, az új út számára új vezéreket, akik a jobbat vagy maguktól lássák, vagy ne bosszankodjanak, hogy megmutatják nekik s a legjobb út nyomait megpillantván, serényen arra lépjenek. Bárhol legyenek ilyenek, ajándékokkal kell idecsalni őket, buzdítással serkenteni és gyakori utánezéssel sürgetni, hogy minden törvény szerint legyen.

12. Bezárom és lepecsételem beszédemet. Ugyan miféle óhajjal? Athén egykor Görögország Muzeumának nevezték. Azt kívánom, hogy ez a Te iskolád, mely szódra fejét már magasabbra emeli, a pannoniai latin Athén hírében álljon. Szerezzen neked az utókor előtt hírt, az utókornak általad gyönyörűséget, a hazának a díszén kívül végtelen hasznót. Úgy legyen! Te pedig légy egészséges, élj, virulj, urak virága!

Dr. JAKOB KÁROLY
gimnáziumi tanár :

ADALÉKOK
A VERBÁSZI NÉMET (RAJNAI FRANK)
NYELVJÁRÁS SZÓKÉPZÉSTANÁHOZ.

(Verbász község Bács-Bodrog megyében, jelenleg — fájdalom —
elszakított területen fekszik.)

A szóképzéstan a német nyelvjáráskutatásnak nem eléggé művelt ága, pedig ennek vizsgálata nélkül a nyelv szelleméről hű és teljes képet nem alkothatunk magunknak. A szóképzés sajátosságainak tanulmányozása épen ezért nemcsak a nyelvjárás, hanem az irodalmi nyelv szempontjából is elsőrendű tudományos fontosságú.

Magánál a szóképzés tárgyalásánál a jelentés szempontját legalább is olyan fontosnak kell tartanunk, mint az alaki szempontot. „Morphologie und Funktionslehre müssen zusammen verarbeitet werden“ — így szól ez az először *H. Paul* által hangsúlyozott követelmény.¹ Szem előtt kell továbbá tartanunk *O. Behaghel* következő figyelmeztetését is: „Die alte Meinung, dass einer bestimmten Bildungssilbe eine ganz bestimmt umgrenzte Bedeutung zukomme, ist seit geraumer Zeit überwunden“.² Bár ezek a megállapítások igen régi keletűek, hangsúlyozásuk még ma sem látszik feleslegesnek.

Hogy pedig továbbmenőleg valamely képzésmódnál a különböző jelentéseket vagy jelentésárnyalatokat megállapíthassuk és vizsgálhassuk azt, hogy egy-egy képzési sajátosság vagy jelentéscsoport mennyiben életképes még, szükség van az összes egyformán képzett szavak áttekintésére. Jogos tehát az a szintén régi követelmény, hogy a szóképzéstan feldolgozását meg kell előznie a szókincs összeállításának. Mivel pedig nyelvjárásunkban ilyenre nem építhettem, első teendőm volt e hiány pótlása. Hosszabb időn át végzett ez irányú munkám eredményeképen sikerült nyj.-unk szókincsének meglehetősen gazdag gyűjteményét (természetesen csak kéziratban) összeállítanom s ezáltal biztos alapot nyernem a szóképzéstan feldolgozásához.

¹ *H. Paul*: Ueber die Aufgaben der Wortbildungslehre. (Sitzungsber. d. philos.-philol. Klasse d. bayer. Akad. d. Wiss. 1896. 692 skk.)

² *O. Behaghel*: Zeitwörter, die von Hauptwörtern abgeleitet sind. ZfdW. I (1901), 1—3. l.

Alább ez utóbbi munkámnak eddig meg nem jelent fejezeteiből mutatok be egyes kiszakított részleteket.¹

1. Főnevekből származó igék.

Egyik jellemző sajátága a német nyelvnek, hogy névszóból minden képző nélkül is alkothat igéket, pusztán csak azáltal, hogy egyszerűen átteszi e névszókat (nyj.-unkban az idegen eredetűeket sem kivéve) az igék kategóriájába, azaz igék módjára ragozza őket. A képzésnek itt külön jele nem lévén, az ige jelentése nagymértékben függ az alapul szolgáló névszó, jelen esetben főnév, jelentésétől.

Behaghel az ilyen igéknek változatos jelentésű csoportjait különbözteti meg,² itt azonban — már pusztán helykímélés szempontjából is — csak azoknak a képzéseknek közlésére szorítkozunk, amelyek az úfn.-tól való eltérésük vagy valamely sajátágos használatuk folytán nyelvjárásunkban különösen figyelemre méltók.

a) A „schälen a. m. die Schale wegnehmen“ típusú, *eltávolítást* jelentő igék csoportjába tartozik nyj.-unkban ez az ige: *plāḏa* „blatten“, entblättern, leveleitől megfosztani: *ix han tə tselərī kəplāt* ich habe den Sellerie „geblatt(e)t“.

b) Az ige által kifejezett cselekvés *az emberi testnek az alapszóban megnevezett részére kellemetlen hatással van*:

Pl. *ōrə* „ohren“³ a. m. quälend murren, dohogni, dünynyögni: *ēr ōrə narə tə kantšə tāk un losə ēm khē rū* Ihr ohrt nur den ganzen Tag und lasset einem keine Ruhe

¹ Idevágó dolgozataim közül eddig a következők jelentek meg: *Bildung des Zeitwortes ... (Bildungselement „I“)*. Zfd Mdaa. XVIII. 1—9.; *Bildung des Hauptwortes ... Teuthonista*. III. 11—33.; *Bildung des Eigenschaftswortes ... Teuthonista*, III. 172—181.; *Személyt jelentő főnevek képzése tulajdonnevek segítségével ... A sárospataki ref. főiskola Évkönyve*. I. (1922), 115—117. l.

² I. m.

³ Ezt a szót némelyek a latin *orare* igéből, mások a zsidóból származtatják. (V. ö. *H. Platz*: Beiträge zur sogen. Volksetymologie, bes. aus dem Gebiete des Rhfr. 30. l.; *Zfd Mdaa*. I, 175. l.) Fenti származtatásom azonban valószínűbbnek és természetesebbnek látszik; támogatja ezt az is, hogy e szó jelentése a rokon nyj.-okban sokszor igen távol esik a latin vagy zsidó szó jelentésétől. Így a Pfalzban: *insgeheim verabreden (Autenrieth, 103)*; *lärmen, plaudern (Kühn, 246)*; *Nassauban: leise brummeln (Kehrein, 298)*; *Elszászban: leise sprechen, flüstern (Martin-Lienhart, I. 63)*. Figyelemre méltó ez az aacheni szó: *ohranke (= Ohr † raunen) ständig dudeln. (Müller—Weitz: Die Aachener Mda., 170. l.)*

(összetételben is: *ōrmeister* „Ohrmeister“, arról mondják, aki nagyon ért ehhez a „mesterséghez“. — *krepə* „kröpfen“ torkát (Kropf!) fojtogatni (mikor egyes ételek — pl. friss kenyér — a nyelősőhöz tapadnak). Átvitt értelemben is: α) fűdni az oldalát, ha alig tud az ember valamit elhallgatni: *tes hotiχ viđr kəkrept, hošts misə raussvatlə* dies hat dich wieder „gekröpft“, hast es müssen herauschwätzen; β) megkeserülni: *tər vət siχ šun krepə!* der wird sich schon „kröpfen“. — *fleišə* „fleischen“, auf das „Fleisch“ hauen, elpáholni: (Die Kinder haben keine Unordnung machen dürfen,) *šunšt hots kfleist* sonst hat es „gefleischt“.

c) Egyes tárgyakkal végzett ténykedéseinkkel, *átvitt értelemben*, egyéb cselekvéseinket példázhatjuk:

(jemand) *runrhovlə* „herunterhobeln“, lehordani, lerántani valakit. — (jemand) *ledrə, tarχledrə* „ledern, durchledern,“ elnadrágolni (eredetileg bizonyára csak szíjjal, ma már akármivel). — *ōnkheilə* „ankeilen“ (Keil : ék) 1. pénzt kicsikarni valakitől, megválni valakit; 2. erőszakoskodni: *avr tər tūt ōnkheilə!* aber dieser tut ankeilen (Gewalt anwenden); 3. refl.: agyonzabálni magát, hasát tömni: *tū hoštiχ viđr ōnkəkheilt!* du hast dich wieder „angekeilt“. — *ōnkķartə* „ankarten“ (ein Gespräch): beszélgetést kezdeni, beszédbe ereszkedni. — *mintšə* „münzen“ 1. már nem: pénzt verni, hanem bármilyen tárgyról: készíteni, pl. *tes prēt haniχ kəmintst* dieses Brett habe ich „gemünzt“ (fabriziert); 2. für etwas: szánni vmire (nemcsak pénzt, hanem bármit). — (jemand) *insaltšə* „einsalzen“ befeketíteni: *iχ hanə inksaltst, tər hot khē vət mē tart* ich habe ihn „eingesalzt“, der hat keinen Wert mehr dort. — *santsə* „schanzen“ jól megdolgozni vmiért (mint mikor sáncot ástak). — (jemand) *tresə* „dreschen“ elpáholni, elcsépelni: *iχ hanə mōl tarχkətrešt,¹ kūt!* ich habe ihn mal „durchgedroschen“, (aber) gut! — *ulakrə* „ulackern“ (< *ulakr*² masc.: Zulegmesser, bugyli-bicska) = aufschneiden, lódítani.

d) *Az állatvilágból* is példákat vehetünk az emberi cselekvések számára (v. ö. úfn. büffeln = magolni):

ezle „eseln“ nehéz munkát végezni, nagyobb eredmény

¹ Ez az ige nyj.-unkban gyenge ragozású.

² Lásd később: 5 Bc.

nélkül: *ix mus miχ nox tsu tōt ēzla* ich muss mich noch zu tot „eseln“; — *mauzə* refl. „sich mausen“ élni az alkalommal, megszédni magát.

e) *Egyes emberek* másoknak (jó vagy rossz értelemben) példaképpül szolgálhatnak:

fukrə „fuggern“ nyereszkedni, csereberélni (azaz a *Fugger*-család példáját követni; ez u. i. egy XV—XVI. sz.-ban fénykorát élt augsburgi kereskedő-családnak volt a neve, amely dúsgazdagságáról és az egész földre kiterjedt kereskedelméről volt híres. V. ö. a magyar „fukar“ szóval is) — *rumkhasprə* „herumkasparn“ (wie ein Kaspar oder Kasperle), bolondosan viselkedni, bohócoskodni: *tū khaspərst tō rum, vī ə helr nar* du „kasperst“ da herum wie ein heller (reiner) Narr; v. ö. *narəkhaspər* „Narren-Kaspar“, Bohó Misi.

f) Ha a személynevek *köznevek*, akkor a belőlük származó igék azt jelentik, hogy valaki úgy viselkedik vagy számítódik, mint valamely osztály képviselője:

prokrādrə „procuratoren“ (< lat. procurator = prókátor), civakodni, kritizálni: *tū prokrādrst narə imr tə kantsə tāk* du kritisierst nur immer den ganzen Tag; — *fartsüstrə* „fortschustern“ furfanggal, rábeszéléssel távozásra bírni vkit.¹ — *teivlə* „teufeln“ türelmetlenül sürgetni, állandó sürgető beszéddel ösztökélni: *van ix net sō kəteivlt het, vərs nox net kšūt* wenn ich nicht so getrieben hätte, wäre es noch nicht geschehen; *tō haniχ misə teivlə, asər ufktšī is* da habe ich müssen „teufeln“, dass er aufgestanden („aufgestiegen“) ist. — *toktrə* „doktoren“ kúrálni, sokféle szert és módot használni egy betegség gyógyítására: *na, an mēr is sun vas kətoktrt vōr* na, an mir ist schon etwas „gedoktort“ worden (akkor is, ha „doktor“ nélkül történik a gyógyítás). — *rumtsikeinrə* „herum-zigeunern“ határozatlanul, sok huza-vona után, némileg tekintélyének rovására is, végezni vmit: *tsikeinər narə net so laη rum; van tə vilt, khāf, van net, losəs štēn* „zigeuner“ nur nicht so lange herum; wenn du willst, kaufe, wenn nicht, lasse es stehen; *ix pak im ərštə ōve nō mus mr net hunərtmōl tō rumtsikeinrə un*

¹ Talán a szuzteroknak kell olykor ily módon eltávolítaniok türelmetlenkedő feleiket, ha nem készültek el az ígért munkával, vagy talán fordítva: a pénztelen feleknek kell ily módszerhez folyamodniok, amikor a becsületes varga a számla kiegyenlítését sürgeti.

nōfrōa ich backe im ersten Ofen, dann muss man nicht hundertmal da „herumzigeunern“ und nachfragen (ob es nämlich einen zweiten geben werde).

g) Az *elvont főnevekből* származó igék közül, amelyek az alapszóval jelölt fogalom létrejöttét jelentik, csak két idegen eredetű igét említek meg:

priampla „präämbeln“ érthetetlenül, kellemetlenül fe-
csegni, mormogni: *vas priamplstn?* was „präämbelst“ du
denn? A katolikus pap szertartási beszédéről is — mivel
értelmét nem veheti ki — azt mondja a nép: *ēr priamplt*
er „präämbelt“ (< lat. praeambulum: előszó, előjáték, körül-
ményesség.) — *rovrtā* „roboten“ robotolni, közmunkát vé-
gezni (< *rovrt* fem.: robot).

2. Határozószó és indulatszó igei használata.

Mindkettőre egy-egy érdekes példát említhetek.

a) Sajátságos igei használata van a „her“-szócskának a következő szólásban: *hērštā jets!* „herst du“ es jetzt, vagy: *hēršt jets hēr!* „herst du“ jetzt her a. m. gibst du (es) jetzt her. Ez utóbbi példában mintha az igei használatú határozószóhoz önmaga társult volna — a nyomaték kedvéért — igekötőnek. Hogy a nép e szót igének érezhette, az talán a következő használatból indult ki: *hēr amōl, hēr!* her einmal, her (ide csak, ide), ahol *kep amōl hēr* (gib einmal her) mintájára az elsőt a parancsolómód egyesszámának vehette a nyelvérzék. Az analógia azután ez: *hēršt: hēr = kepšt* (gibst): *kep* (gib). Ezt a fejlődést még megelőzhette az imperativus többesszámának használata: *hērn (mōl) ~ kevn* (gebt).

b) A magyar „gyí“ (lovak indítására használt) szócska igei alkalmazását látjuk a következő szólásban: *tō fārt vidr ēnr, avr tēr jīt!* da fährt wieder einer, aber dieser „gyí“-t (a „t“ az igének egyes 3. személyű ragja), azaz sokszor kiabálja: „gyí!“, mert alig bírják a lovak a nehéz szekeret a kövezetlen, felázott kocsúton.

3. Két magyar igének felszólító alakját

tette át a nyelvjárás igetövekként minden képző nélkül a saját igeragozási rendszerébe.¹

Ezek: *ítjälä* „igyálen“ (< igyál!) alaposan garatra önteni: *avr tī han kaitjält!* aber diese haben „ge-igyál-t“; sőt ilyen értelemben is hallottam: sokat enni, zabálni; *tō hēsts halt itjälä* da heisst es halt „igyálen“ (zabálni). — *megejə* „megálljen“ erős fenyegetésekkel megfutamítani: *avr tenə hani, kəmekejt* aber diesen habe ich gemegálljt“.

4. A ver- (nyj. fə-) igekötő használata.

Ennek az igekötőnek a nyj.-ban sokféle, egymással gyakran ellentétes jelentése van. Alapját e jelenségnek már a régi nyelvben is megtaláljuk. A gótban u. i. a mai ver-igekötőnek három főtípusa volt: faur-, fair- (lat. per) és fra- (lat. pro); ezek azután a nyelv fejlődésének további folyamán a ver- igekötőben egyesültek.² Fogalmi tartalmának bővítéséhez nyj.-unkban még az a körülmény is hozzájárult, hogy az er- és zer- igekötők helyett is mindenütt a ver- használatos. (Pl. a) *fəfrērə* erfrieren, *fəkhīlā* erkühlen, erkälten, *fəpīxt* erpicht, *fəsaufə* ersaufen, *fəšrekə* erschrecken, *fəstikə* ersticken, *fətrāə* ertragen, *fəvišə* erwischen, *fətsēlā* erzählen. — b) *fəfalə* zerfallen, *fəplatsə* zerplatzen, *fəprexə* zerbrechen, *fəreisə* zerreißen, *fəšneidə* zerschneiden, *fəstiklā* zerstückeln, *fətrēdā* zertreten; stb.)

Jelentés szempontjából a következő főbb csoportok különböztethetők meg:

a) A „tönkre menni—tönkretenni, megrongálódni—rongálni“ jelentésűek csoportja.

Példák: *fəārvətə* „verarbeiten“ 1. megrongálni: *tī hīnkl fəārvətə s petl* die Hühner zerkratzen das Beet, *tēr tūt tī fustekə, s pet, tə strikstrump fəārvətə* dieser tut die Fussdecken, das Bett, den Strickstrumpf „verarbeiten“ (in Unordnung bringen); 2. bepiszkítani, beszennyezni. — *fəfārə* „verfahren“ 1. kocsizással megrongálni, feltörni (udvart, általában

¹ V. ö. Magyar jövevényszók a verbászi német nyj.-ban c. cikkemet: M. Ny. XXII. 203.

² Max Leopold: Die Vorsilbe ver—und ihre Geschichte. 1907. U. a.: Zur Behandlung des Artikels ver—im Deutschen Wörterbuch. 1910.

olyan helyet, ahol nem kellene kocsinak járnia) *tə hōf is kants fəfār* der Hof ist durch Fahren ganz beschädigt; 2. ha a rosszaló értelem háttérbe szorul, jelentése: ausfahren, szekérutat kijárni: *tə vək is šun kūt jets, ər is šun kants fəfār* der Weg ist schon ganz gut jetzt, er ist schon ganz ausgefahren. — *fəfresə* „verfressen“ 1. összemarni, 2. összevisszarágcsálni: *tī raupə han tī pledr fəfres* die Raupen haben die Blätter „verfressen.“ — *fəklopə* „verklopfen“ 1. zerklopfen, szétütni vmit; 2. ütögetéssel megrongálni: *tū fəklopšt tə fūspodm* du beschädigst mit dem Klopfen den Fussboden. — *fəlāfə* „verlaufen“ ide-oda járkálással rongálni a lábbelit: *tī šū fəlāfə* die Schuhe „verlaufen“ (durch Laufen beschädigen, ablaufen). — *fəpeisə* „verbeissen“ (szétharapni, már a kfn.-ben verbízen = zerbeissen), összeharapdálni, összemarni: *tī meis han tə špek, s prōt fəpis* die Mäuse haben den Speck, das Brot durch Beissen beschädigt; *tī lau hotmr tī hen fəpis* die Lauge hat mir die Hände zerbissen. — *fəritsə* „verrutschen“ ide-ode csuszkálással elkoptatni, elnyúni (pl. nadrágot) *tī hosə fəritsə* die Hosen durch Hin-und Herrutschen abnützen. — *fəreivə* „verreiben“, aufreiben, feldörzsölni: *tō mus mr siχ tī hen fəreivə, pis mr tī veš savr priχt* da muss man sich die Hände aufreiben (reibend beschädigen), bis man die Wäsche sauber bringt. — *fəšreivə* „verschreiben“ összefirkálni: *tī khin han šuvidr tī vant fəšrip* die Kinder haben schon wieder die Wand durch Schreiben beschädigt. — *fətrikə* „verdrücken“, nemcsak: szétnyomni, hanem: nyomkodással elcsúfítani, összevisszanyomkodni: *s ksiχt fətrikə* das Gesicht durch Drücken beschädigen, entstellen.

b) A ver-rel összetett igék másik csoportja azt jelenti, hogy valaki vmit *elhasznál, elfogyaszt*.

Példák: *fəkhoxə* „verkochen“ főzésnél elfogyasztani: *tī pōnə sīn al fəkhoxt* die Bohnen sind beim Kochen alle aufgebraucht. — *fənāglə* „vernageln“ szegezésre elhasználni: *tī nēgl sīn šun al fənāglt* die Nägel sind schon alle (beim Nageln) verbraucht. — *fənēə* „vernähen“ varrásnál elhasználni (pl. cérnát). — *fəpakə* „verbacken“ sütésnél felemészteni (pl. lisztet). — *fəšēre* „verschüren“ fűtésre elhasználni (pl. fát). — *fəšmērə* „verschmieren“ kenetetésre, masszírozásra elhasználni (pl. zsirt.) — *fəšpritsə* „verspritzen“ szétfreccsentve

elfogyasztani a vizet. — *fəštrikə* „verstricken“ harisnyakötésnél elhasználni (pamutot).

Külön alcsoportba tartoznak azok az összetételek, melyeknek jelentése: *elkölteni*, (pénzt vagy más vagyont), *eltölteni* (időt).

Példák: *fəārvətə* „verarbeiten“ elfecsérelni. — *fefərə* „verfahren“ utazásra költeni. — *fəfresə* „verfressen“ ételre költeni: *tū fəfresə nox ərə kantsəs sax* die fressen noch ihr ganzes Vermögen auf. — *fəklopə* „verklopfen“ elverni (pénzt.) — *fəprotsesə* „verprozessen“ verprozessieren, pereskedésre költeni. — (*tū tseit*) *fətratsə* „vertratschen“ fecsegéssel eltölteni (az időt).

c) A cselekvés *helytelen, kedvezőtlen irányban* halad: *fəmaxə* „vermachen“ nem jól csinálni: *tū hošt vidr tū petr fəmax* du hast wieder die Betten schlecht gemacht. — *fənāglə* „vernageln“ rosszul szegezni: *ər han te tsaun avr ā fənāgl* Ihr habt diesen Zaun aber auch schlecht genagelt. — *fəpakə* „verbacken“ rosszul sütni: *na, tes prot is heit vidr fəpak!* na, dieses Brot ist heute wieder schlecht gebacken. — *fəšreivə* „verschreiben“ nemcsak: tollhibát ejteni, hanem általában: nem szépen, olvashatatlanul írni, esetleg helytelenül is: *tū hošts vidr fəšrip, tas mrs pal net ləzə khan* du hast es wieder schlecht geschrieben, dass man es bald nicht lesen kann. — *fətrikə* „verdrücken“ nem jól gyúrni, masszírozni: *tū fətrikšt tix vidr!* du „verdrückst dich“ wieder (drückst nicht gut, nicht gehörig).

d) *Eltávolítást* jelentő igék.

A legtöbb az úfn.-ben is használatos. Külön említhetők pl.: *fəkhərə* „verkehren“ sepréssel eltávolítani: *fəkhərs nare kūt* kehre es nur gut weg (auseinander). — *fəpəglə* „verbügeln“ vasalással eltávolítani, eltüntetni: *fəpəgl nərə tenə kreχ kūt* bügel nur diese Falte gut weg. — *fəpərštə* „verbürsten“ kefével eltávolítani: *tū tē flekə nare kut fəpərštə* tue diesen Fleck(en) nur gut wegbürsten. — *fəreivə* „verreiben“ dörzsöléssel eltávolítani: *tūs nare kūt fəreivə* tue es nur gut wegreiben. — *fəšpentərə* „verspendieren“ elajándékozni: *tū fəšpentəršt əlas* du spendierst alles weg.

e) Az *elrekesztést, távollatást* jelentő igék csoportja sem mutat sok eltérést az úfn.-tel szemben. Az igék itt többnyire ugyanazok, e helyen ezért csak a típus jellemzésére hozok

fel példákat: *fəhēlə* „verheilen“ begyógyulni, behegedni. — *fəsmēra* „verschmieren“ sárral bekenni, betapasztani.

f) A ver- igekötő az egyszerű igével jelölt *cselekvés erő-sítését, kiemelését, nyomatékosságát vagy tartósságát* is kifejezheti. Sokszor a cselekvés *túlzott fokát*, vagy az ilyen túlzásra való hajlamot jelöli az igekötő, s ilyenkor némi rosszaló jelentés is tapad hozzá, mert a beszélő helytelennek és terhesnek tartja az ilyen túlzást. Ezzel összefügg e képzési módnak nagy kedveltsége a nyelvjárásban, mert hiszen a népnek éles szeme van a túlzások megfigyelésére s ezeket szelid gúnnyal szereti csipkedni is, különben is megvan a népnél a hajlam az erőteljességre. Az igekötőnek ez a jelentése: „teljesen, túlságosan“ egyébként a régi fair-típusra vezethető vissza.

A ver- igekötő használatai közül ez a leggazdagabb csoport nyj.-unkban, itt még ma is új képzések lehetségesek. Az összetétel úgyszólván minden igével elképzelhető. A típus jellemzésére álljanak itt a következő példák:¹

fəārvətə „sich verarbeiten“ erősen dolgozni, agyondolgozni magát: *tō mus mr siχ jō fəārvətə an tērə veš* da muss man sich ja abarbeiten an dieser Wäsche (már a kfn.-ben: verarbeiten refl. = sich abarbeiten, plagen). — *fəēklə* „sich verekeln“ nagyon undorodni vmitől: *tēr khan siχ fəēklə an aləm* dieser kann sich sehr stark ekeln an allem. — *fəerjra* „sich verärgern“ módfelett bosszankodni: *avr tēr hotsiχ fəerjart!* aber dieser hat sich tüchtig geärgert. — *fəesə* „sich veressen“ sokáig, bajlódva enni: *tes khint fəest siχ tō an tem pīsχə* dieses Kind isst lange da an dem Bisschen. — *fəhalə* „sich verhalten“ sokáig, megerőltetően tartani vmit: *tō mus iχ miχ fəhalə trōn, tas iχ kants lōm vēr* da muss ich mich durch langes Halten (so) abmühen, dass ich ganz lahm werde. — *fəhandlə* „sich verhandeln“ erősen alkudozni: *van tī vas khāfə kēt, tī fəhandlt siχ!* venn diese etwas kaufen geht, diese handelt sehr stark. — *fəhiklə* „sich verhinken“ erősen bicegni: *tū fəhiklšt tīχ* du hinkst sehr. — *fəhūštə* „sich verhusen“, erősen, kitartóan köhögni: *na tū host tīχ vidr fəhūšt heit nāxt* na, du hast wieder stark gehustet heute Nacht. — *fəjüksə* „sich verjauchzen“ szertelenül kurjantgatni:

¹ Az idetartozó igék majd mind visszahatók.

tī fajūksə siχ in tem vertsaus! diese jauchzen oft und übermässig in dem Wirtshaus. — *fəkevə* „sich vergeben“ sokat, sokszor, szívesen adni: *sī fəkept siχ netsō ārix* sie gibt nicht so sehr („arg“) gerne. — *fəkratsə* „sich verkratzen“ folytonosan vakaródní, vagy: vakarni (nem szükséges, hogy össze is karmolja az ember magát): *tēr fəkratst siχ!* dieser kratzt fortwährend. — *fəkreišə* „sich verkreischen“ folytonosan rini: *tes khint hotsiχ fəkreiš, tī kants hertsīχ nāxt hots kəkriš* dies Kind hat unaufhörlich gekrischen, die ganze herzige Nacht hat es gekrischen. — *fəkvələ* „sich verquälen“ nagyon kínlódní, agyonkínozní magát: *tēr ārm khəl fəkvəlt siχ vítr* dieser arme Kerl quält sich wieder ab. — *fəlarə* „sich verlachen“ szertelenül kacagni: *tes mēdā khan siχ fəlarə* dies Mädél kann übermässig lachen. — *fəlekə* „sich verlecken“ jóízűen, sokáig nyalakodni: *tī khin fəlekə siχ an tem tsukr!* diese Kinder lecken recht gut (lange) an dem Zucker. — *fəlōvə* refl. trans. „verloben“ túlságosan dícsérni, agyondícsérni: *tī tūn nə jō fəlōvə, tas ārix* diese tun ihn ja übermässig loben, dass (es) arg (ist.) — *fəmaxə* „sich vermachen“ nagy dolgot csinálni vmiből: *tō praux mr siχ net sō fəmaxə, iχ han nox mē misə tsālə!* da braucht man nicht so übermässig (zu) machen, ich habe noch mehr zahlen müssen. — *fənāglə* „sich vernageln“ szegezéssel vesződní, bajlódní: *tū fənāglštiχ jō an tenə slapə* du mühst dich ja ab an diesen Pantoffeln, indem du (daran) nagelst. — *fəpeisə* „sich verbeissen“ vesződséggel harapni: *tī hun fəpeisə siχ an tem knoxə* die Hunde beissen mühevoll (lange) an diesem Knochen. — *fəplōə* „sich verplagen“, abplagen, kínlódní, vesződní, agyonfárasztani magát. — *fəplōsə* „sich verblasen“ túlságosan, teljes erejével fújni: *tō mus mr siχ jō fəplōsə, pis tes fejər ōnkēt* da muss man ja mit vollen Kräften blasen, bis das Feuer angeht. — *fəreivə* „sich verreiben“ erösen, sokáig dörzsölni: *mər fəreipt siχ trōn un fəreipt siχ, un s kēt tox net raus* man reibt fortwährend daran und reibt fest, und es (z. B. ein Fleck) geht doch nicht heraus. — *fəsuxə* „sich versuchen“ nagyon keresni, túvé tenni: *tū fəsuxštiχ un khanst niks finə* du suchst sehr stark und kannst nichts finden. — *fəsləpə* „sich verschleppen“ erőlködve, nehezen cipelni: *tū fəsləpst tiχ vítr an tē sek* du schleppst wieder übermässig schwer an diesen Säcken. — *fəsnārksə* „sich

verschnarchen“ erösen horkolni: *tū hostiχ heit nāxt vidr fəsnārkst* du hast heute Nacht wieder tüchtig geschnarcht. — *fəspārə* „sich versparen“ nagyon takarékoskodni: *tū kханstiχ vidr fəspārə, pistə tes tsaməpriŋšt* da kannst du wieder recht sparen, bis du dies zusammenbringst. — *fəspīlə* „sich verspielen“ folyton, szivesen játszani: *tō sīt mr tī khin, tī fəspīlə siχ un fəlarə siχ!* da sieht man die Kinder, diese spielen und lachen was gerne! — *fəšreivə* „sich verschreiben“ sokat, sokszor írni: *tū fəšreipšt tiχ avr ā, šreipšt narə alə heilīχə tseit* du schreibst aber auch oft, schreibst nur alle heilige Zeit. — *fəstreidə* „sich verstreiten“ folyton, makacsul civakodni: *tī fəstreidə siχ vidr!* diese streiten wieder hartnäckig. — *fəštudərə* „sich verstudieren“ erösen gondolkodni, törni a fejét vmin: *vas fəštudəršt tiχ tō trōn?* was studierst du so viel daran? — *fəštrekə* „sich verstrecken“ erösen nyújtózkodni. — *fətiškrərə* „sich verdiskurrieren“ élénk, hosszú diskurzust folytatni: *tī tsvə fətiškrərə siχ vidr tō traus* diese zwei führen wieder einen langen, lebhaften Diskurs da draussen. — *fətrikə* refl., trans. „verdrücken“ túlságosan szoritani: *tū fətrikšt em jō, tas mrs net aushalə kхан* du drückst einem ja so stark, dass man es nicht aushalten kann. — *fətumlə* „sich vertummeln (eilen)“ nagyon sietni: *iχ han miχ misə fətumlə* ich habe mich sehr eilen müssen. — *fəvārta* „sich erwarten“ sokáig várni: *tō khamr siχ fəvārta, pismr an tī rei khumt* da kann man recht warten, bis man an die Reihe kommt.

Gyakori e csoportnál az ilyen *participiumos használat*: *fəfresnər khəl* „verfressener Kerl“, Vielfrass; *fəkhikrtəs tiŋ* „verkichertes Ding“ leány, aki szeret kacagni; *fəkrišnəs tiŋ* „verkrischenes Ding“ „nagyszájú“ (nő); *fəkripstəs folk* verstohlenes Volk „tolvaj népség“ (< *kripsə* csenni); *fəlōnər khəl* „verlogener Kerl“ hazug fráter; *fəplaprtəs tiŋ* „verplappertes Ding“ Plaudertasche, csacska; *fəprillt* „verbrüllt“, weinerlich, sírásra hajló; *fəštritnər khəl* „verstrittner Kerl“, Stänker, veszekedő fráter.

g) A ver- igekötő jelentése annyira elhalványult, hogy már csak a *cselekvés bevégzett voltán*ak kifejezésére szolgál.

Pl. *fəkhoštə* „verkosten“ megízlelni; *fəsutlə* „versudeln“, besudeln, bemocskolni; stb.

h) *Melléknevekből* származó igéknél az alapszó által

jelölt állapotba jutást és az abban való megmaradást fejezik ki a ver- igekötős alakok.

Pl. *fekhīla* „sich verkühlen“, sich erkälten, meghűlni; *felaxə* „verlechen“, csurgatni (pl. hordó), leck werden.

Ez a csoport az ún.-tel szemben nagy hézagokat mutat; a hiányzó képzéseket a nyj. körülírással („machen“ vagy „werden“ igével) pótolja. Nem használatosak pl. ezek: ver-armen, -dummen, -rohen, -sauern, -blassen, -dunkeln, -späten, -tiefen, -deutlichen, -wirklichen; stb.

j) Közvetlenül *főnevekből* származó igéknél az igekötő az azzá levést, tevést, vagy azzal való ellátást fejezi ki, amit a főnév jelent.

Pl. *fəknarvlt* „verknorpelt“, porcos; — *fəkrīplt* „verkrüppelt“, nyomorék; — *fəšivritšākt* „vercifraságt“, cifra-sággal ellátott; — *fəšapullt* fodros (*šaputle* plur. = fodrok < francia jabot).

Ennél a csoportnál is nagy hézagok mutatkoznak az ún.-tel szemben.

5. Elhomályosult összetételek.

Az összetétel tagjai gyakran jelentés vagy alak, vagy pedig mindkettő tekintetében elszigetelődnek az egyszerű szavaktól.

A) A *jelentésbeli elkülönődésnél* valamelyik tag jelentése elhomályosul, ill. módosul. Ez a változás rendszerint az összetétel utótagját éri, hiszen a főhangsúly nem erre, hanem az előtagra esik; mégis az olyan összetételeknél, ahol az előtagnak erősítés, fokozás¹ a szerepe, épen ennek a tagnak a jelentése szokott elhomályosulni, ami összefügg azzal, hogy a főhangsúly itt viszont az alapszóra esik.

1. Az *előtag* jelentésének elhomályosodása.

Itt általánosságban három fokozatot különböztethetünk meg.

a) Az előtag, habár eredeti jelentését az összetételben

¹ Az ilyen összetételekre nézve l. főként a következő — itt is felhasznált — dolgozatokat: O. Hauschild: Die verstärkende Zusammensetzung bei Eigenschaftswörtern im Deutschen. Hamburg. 1899. — U. a.: Die verstärkende Zusammensetzung bei Eigenschaftswörtern. I—III. ZsidWf. IV. 315 skk., V. 242 skk., VI. 198 skk.

is világosan megtartotta, eredeti fogalmi tartalmának pontosságából veszített.

Hogyha pl. ezt mondjuk: *krāsəkrīn* grasgrün, többnyire már nem a fű sajátlagos zöld színére gondolunk, hanem csak általában valamilyen élénk zöld színt értünk, a nélkül, hogy pontosak akarnánk lenni.

Ilyenek pl. még: *ārmslaŋ* (*armlaŋ*) armlang, *ēzlskrō* „eselsgrau“, *faustətik* faustdick, *khōləšvarts* kohlen-schwarz, *klūtslaŋ* „gliedeslang“ (ujj-)íznyi, *koltəkēl* goldgelb, *kšlīvrtfol* olyan tele, hogy egy szálkát (szilánkot: *šlīvr* masc.) sem lehetne már rátenni; *kštoptfol* „gestopftvoll“, tömve; *kštiriχfol* „gestrichenvoll“ nagyon tele, olyan tele, mintha a tetejét végigsimították volna (ha pl. búzát vékával mérnek); *plīveis* „blütenweiss“ nagyon fehér, fehér, mint a gyümölcsfák szép fehér virágai; (*plī* fem. = Blüte); *raplter* „rappeldürr“ nagyon száraz, olyan száraz, hogy mintegy zörög; *spanəlaŋ* „spannenlang“, arasznyi; *štaŋəlaŋ* „stangenlang“: *tes is ə štaŋəlaŋər hanjer* dies ist ein stangenlanger Mann („Hann-Jerg“ Johann-Georg), vékony, feltűnően magas emberről; *tauməstik* daumen(s)dick, *tunklštiriχ nāxt* „stichdunkle“ Nacht, koromsötét éjtszaka (így magyarazzák: „dunkel, dass man nicht einen Stich sehen kann“, kfn. stich = Stich, Punkt).

b) Az összetétel előtagja a gyakori használat következtében mindinkább veszít eredeti kifejező erejéből s szemléleti tartalma gyengül. Hogy tehát az összetétel visszanyerje kellő kifejező erejét, az utótag már többszörös erősítésre szorul. Ilyenek pl.:

funklnāglnei „funkelnagelneu“ vadonatúj, < *funklnei* = *nāglnei*; az elsőt eredetileg bizonyára csillogó fémtárgyakról mondhatták, az utóbbi eredeti jelentése: olyan új, mint a frissen kovácsolt szeg. — *špəraŋlveit* „sperrangelweit“ tárva-nyitva; ez szintén két eredetileg önálló összetétel egybeolvadásából keletkezett („sperrən“ itt régiebb jelentésében használatos: „breit auseinandertun“, angelweit a. m. annyira kitarva, amennyire az ajtósark engedi). — *fejərītserōt* „feuer-ritzenrot“ tűzpiros, < *fejərōt* + *ritsarōt*; ez utóbbi valószínűleg a kfn. (középnémet) riz m., ritze f. = Ritz, Riss összetétele; a bőrnek véres karcolására értvén, jelentése ez: vér-vörös.

c) A jelentés elhomályosodásának végső fokán az előtag

szemléleti értékét egészen elveszíti, úgyhogy mint pusztai alaki elem már csak módosító szerepet játszik az utótag mellett. Az ekként általános nyomatékosító értelemmel felruházott szók az összetételben már olyan szavakhoz is járulhatnak, amelyeknél eredeti jelentésükben nem volna keresnivalójuk.

Példák: *ēzlsārvať* „Eselsarbeit“, rengeteg munka; munka, amelynek nincs vége: *tī han imr ə ēzlsārvať* diese haben immer eine „Eselsarbeit“. — *plītsplō* „blitzblau“ bántóan kék; sokféle magyarázata közül a legelfogadhatóbb *Hauschildé*, aki szerint ez az összetétel valószínűleg az alaki tényezőknél (alliteráció, „i“-hang, sziszegő mássalhangzó) köszöni létrejöttét, vagyis az előtag itt pusztán nyomatékosító szó. Itt említhető meg az előbbinek mintájára alkotott, nyilván tréfás képzésű *tunrkrin* „donnergrün“ a. m. bántóan zöld. — *plütsvenix* blutwenig, az előtag fokozó jelentését az ilyenben nyerhette: „blutarm“ földhözragadt szegény. — Érdekes példa ennél a csoportnál: *motrsēlēnix* „mutterseel(en)alleinig“ egyesegyedül. Legvalószínűbb magyarázatát *O. Weise* adta: ' Szerinte < mutterallein + seelenallein; ez utóbbi jelentése: allein in der Seele; az előbbiben az előtag pusztai nyomatékosító szó, s eredeti használata ebben lehetett: „mutternackt“ anyaszült meztelen.

Több összetételben pusztán erősítésre szolgál a következő szó: *helə*-Höllenspektakel. Pl. *heləarst* Höllenangst; *heləspētāgl* „Höllenspektakel“ pokoli lárma. Itt a szó eredeti jelentésén is belemagyarázhatjuk még, de már a következőknél csupán fokozó jelentése van; *heləārvať* „Höllensarbeit“ rengeteg munka: *mēr han vidr heit ə heləārvať* wir haben wieder heute eine „Höllensarbeit“. — *heləvertsaft* „Höllenswirtschaft“ (vertsaft a. m. rendtelenség), óriási rendtelenség: *tī han ə heləvertsaft im haus* diese haben eine „Höllenswirtschaft“ (Unordnung) im Haus.

Az előbbiekhöz hasonló szerepet játszik a *himl*—Himmel szó is (a mintakép ez lehetett: himmelhoch = égisgérő): *himlfil* „himmelviel“ temérdek; — *mei himlleptāk* „mein(en) Himmel-Lebtag“ világeletemben.

2. Az *utótag* jelentésének elhomályosodása.

¹ Zfd. Wf. III. 246.

A hangsúly szabályai elősegítik az alapszó elhomályosulását.

Idetartoznak pl. azok az összetételek, amelyeknek alapszava valamilyen tulajdonnév: *šlaphans* „Schlapp-Hans“ hanyagöltözötű ember, *farxtnikl* „Furcht-Nikolaus“ gyáva fráter, *flēphēdr* „Flöh-Péter“ gyáva fráter, *narəkhaspr* „Narren-Kaspar“ Bohó Misi. Ezekben a tulajdonnév eredeti jelentése teljesen elhomályosult, úgyhogy az ilyen összetételek most már akárkire használhatók, akinek az előtaggal jelölt fogyatkozás tulajdonítható. Egy fokkal tovább haladt az elhomályosodás a *thapjan* „Tapp-Jan“ (ügyetlen fráter)-félékben, ahol az utótag alakilag is elkülönült (Jan < Johann).

Az idetartozó összetételek közül elég gyakoriak a „Sack“ utótagúak.² (Már a kfn.-ben is voltak ilyen összetételek, pl. *gitsac*, *wuochersac* a. m. Geizhals). Kiindulópontul talán ezek szolgálhattak: *kiftsak* „Giftsack“ (*kiftsekl* „Giftsäckel“) mérges ember, magyarul is: méregzacskó; továbbá: *petlsak* „Bettelsack“ koldus szegény ember. A többiek egyszerű analógiás összetételek, amelyekben az alapszónak már képzőszerű szerepe van, jelentése pedig ugyanaz, mint a tulajdonnéves összetételeknél. Példák: *fresak* „Fress-Sack“, nagyétvágyú, nagybélű ember; *kvaštrsak* kövér, tehetetlen ember, v. ö. *kvaštri* kövér, vastag; *papsak* „Papp-Sack“ (< *papə* pappen = ragasztani, ragadni), koszos fráter; *prumlsak* „Brummel-Sack“ ember, aki folyton morog; *šlapsak* „Schlapp-Sack“ öltözékében hanyag ember; *treksak* „Dreck-Sack“ „piszkos ember, v. ö. *treki* „dreckig“, piszkos.

Ezekhez hasonló pl. még a következő: *hōxmūtspindl* „Hochmuts-Bündel“ fennhéjázó ember.

Ide sorozhatók — bár az előbbiekkal nem egészen egyazon fokon állanak — azok a személyt jelölő összetételek, ahol az utótag olyan testrészt, amely a megnevezett gáncsolható tulajdonság vagy cselekvés hordozója. Ezeknél tulajdonképpen fogalombővítésről van szó, ami azonban csak az összetételben következett be.

Ilyenek: *klotshop* „Klotzkopf“, a. m. *tikhop* (Klotz = tuskó); *plotkhop* „Kahlkopf“ kopasz ember, < *plot* kopasz;

¹ L. bővebben idézett cikkemet: Évkönyv. I. 115—117. l.

² V. ö. *O. Weise*: Zfhd. Mdaa. V. 3 sk. l.

tikhop „Dickkopf“ nyakas ember, ebben a szólásban is: *reformiertar tikhop* „reformierter Dickkopf“, vastagnyakú kálvinista; *trutskhop* „Trotzkopf“ dacos ember; *šöfkhop* Schaßkopf; *štruwkhop* kócos fejű ember, v. ö. *štruwliž* struppig.

švatlmaul (< *švatla* schwatzen), *šlavrmaul* (< *šlavra* kifecsegni), *plaprkoš* (< *plaprə* plappern, *koš* Gosche), *švatskoš* „Schwatz-Gosche“: ember, aki mindent kikotyog; *šepšnus* ember, ferdeállású szájjal, < *šep* schief, *šnus* Schnauze. — *rotsnās* Rotznase, taknyos. — *sultapukl* „Schulden-Buckel“ eladósodott ember, < *pukl* a hát; — *fresvampə* „Fress-Bauch“, *sauvampə* „Sau-Bauch“, *saumā* „Saumagen“: ember, aki az ételekben keveset válogat és sokat zabál; — *ētārm* „Eindarm“ vékonydongájú ember.

Olykor állatnevek is használatosak az efféle összetételek utolsó tagjában. Ezek az állatnevek gyakran magukban is lehetnek csúfnevek, s személyekre valamilyen hasonlóság alapján vihetők át. Példák: *priloks* „Brüll-Ochs“, bögésre hajló, sivalkodó gyermek: *tū pišt ə priloks* du bist ein „Brülloch“; *šöfpok* Schaßbock, ostoba fráter; *verhänkl* „Wirr-Händel (Henne)“ nő, ki öltözetét gondatlanul, rendetlenül hánnya magára; *saupar₁* disznó fráter, *par₁* < *pār₁* kandisznó.

Nem egyazon fokozaton állnak ezekkel a „Tier“ utótagúak. Itt u. i. a „Tier“-szó eredeti jelentéséből már csak a személyre átvitt kedvezőtlen mellékértelem maradt meg. Pl. *trampltir* Trampel: otromba, esetlen alak; *tusltir* „Duseltier“ mintegy bódultan járó-kelő s így cselekvő ember.

B) *Alaki elkülönülés*. Az összetételben a szavak hangsúlyozásában beállott változások sokszor egyik v. másik tag hangalakjának elváltozását idézik elő. Hiszen ha el is tekintünk a hangsúlytól és a pusztá egybeejtést vesszük, máris a természetes hangtani változásoknak egész sora állhat elő. Megjegyzendő, hogy az elváltozott, de már megszokott alakú összetételnek utólagos tagolása, az így támadt új helyzetekkel sok homálynak és félreértésnek lehet a kiinduló pontja.

Példák az egyszerű hangváltozásokra, amikor a nyelv-érzék az összetételt alkotó egyszerű szavakat egészen világosan megkülönböztetheti, de a tagolást többnyire ennek ellenére végzi: *hāp/kas* Hauptgasse, *ksam/pux* Gesangbuch

< *ksar̥pux*, *lau/salp* Laussalbe, *pa/kreits* Backkreuz, *pher/hir̥kl* Perlhuhn, *phū/lox* Pfuhloch, *spi/lumpə* Spüllumpen, *ver'tsaus* Wirtshaus. Az effélék már kezdik az összetétel tagjainak az egyszerű szavakkal való kapcsolatát meglazítani.

Az elváltozás további folyamán három fokot különböztethetünk meg.

a) Az első fokon az összetétel tagjainak eredeti alakja és jelentése még világosan felismerhető. Pl.: *farmjōr* voriges Jahr, tavalý, < *fōr mā jōr* (vor einem Jahr), vagy *fōrm jōr* (vor dem Jahr); *kelar̥ip* gelbe Rübe, v. ö. *kēl* gelb; *khervei* Kirchweihe,¹ v. ö. *kher̥* Kirche; *klēheizlarkas* Kleinhäuslergasse,² *klērixtar* Kleinrichter, v. ö. *klēn* klein; *kuntax* v. *ntax* guten Tag < *kūtn+tāk*; *kumarjət* guten Morgen < *kūt(n)+marjət*; *ku/nōvat* guten Abend < *kūtn+ōvat*; *leprōt* Brotlaib, *lēp* (Laib) + *prōt*; *leptāk* Lebtage, vagy az előtag elkopása miatt további erősítéssel: *mei lēvə-leptāk* meinen Leben-Lebtage, világéletemben; *namitāk*, *numitāk* Nachmittag, v. ö. *nō mitāk* nach Mittag; *nananr* „nacheinander“ a. m. gyorsan: *kē nananr!* geh schnell, v. ö. *nō + ananr*; *nimi* nimmer (kfn. nie mere > nimmer, kn. nimir); *pāvol* Baumwolle, *pōm* (Baum) + *vol*; *puštāvə* Buchstabe; *rāfar̥* Rauchfang, v. ö. *rāx* Rauch; *re/veizə* Reibeisen, v. ö. *reivə* reiben; *šulērə* Schullehrer, *šul* + *lērə*; *tre/plats* Treppplatz, régebben: a gabona nyomtatására szolgáló hely, szérú < *trēt* + *plats*; *vēr/tāk* Werktag; *tsu/kreipsə* Zuckererbsen.

b) A szó hangalakja az összetételben a változásnak olyan fokát mutatja, hogy már fel sem ismerhető; máskor meg valamelyik tagnak (ha már nem fordul elő mint önálló szó) jelentése megy feledésbe a nyelvtudatban. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezen a fokon még mindig érzi a nyelvérzék a szó összetett voltát. Ilyenek: *auprhōr* plur. „Augbrauhaare“ szemöldök, *aupr* < ófn. *oucbrā*, valamini úfn. *Wimper* < ófn. *wintbrā(wa)*. — *ēdapisr* rosszmájú ember, v. ö. kfn. *eiter-bizec* = von Gift beissend, ätzend.³ — *kauplox* „Giebel-

¹ Ilyen — lakmározásokkal és táncvigalmakkal összekötött — ünnepséget, mint a falu ünnepét, a protestánsok is tartanak évente.

² „Kleinhäusler“ a falu lakosai közül azok voltak, akiknek eredetileg egy kis háztelken kívül egyéb birtokuk nem volt.

³ V. ö. Nassau (*Kehrein*, 126) Eiterbisser = eine Art Hunde, deren Bisse sehr giftig sein sollen... figürl. boshafter, giftiger Mensch. — Kurhessen (*Pfister*, 65): Eiterbisser = „Giftbisser,“ bildl. für boshafte Leute.

loch“, padláslyuk, v. ö. kfn. gupe = Giebelvorbau; — *krumpēr* „Grundbirne“ burgonya (az előtag összehűggsét az egyszerű szóval a nép már nem érzi). — *kherχuf* Kirchhof, temető, < *kherχ* + *hōf*, már a kfn.-ben kirchhof, kirchof. — *māsōmā* Mohn, mák, **mā* < kfn. mage + nyj. *sōmā* Samen. — *petsiχ* dunyha, *pet* + **tsiχ* < kfn. zieche Bettdecke; *pōrkherχ* die Empore, karzat (templomban), kfn. borkirche, kfn. bor = Höhe, oberer Raum. — *sauə/rampf* Sauerampfer. — *təmivērt* „der Mühe wert“ megéri a fáradságot, többnyire tagadólag: *s is net təmivērt, tas tr sō fil mī un ārvət marxst* es (ist nicht der Mühe wert) lohnt sich nicht, dass du dir so viel Mühe und Arbeit machst; a közepső tag: *mī* < *mī* (Mühe) végül teljesen hangsúlytalanná válván és eredeti jelentését is elvesztvén, egészen ki is eshet, s csak a névelője marad ott: *s is net təvērt* es ist nicht „der... wert“.

c) Az alaki elszigetelődés oly nagyfokú, hogy a szót már nem összetettnék, hanem egyszerűnek veszi a nyelv-érzék.

Az esetek egy részében még felismerhető a szó valamely része: *fleiχt* vielleicht; *hensī* Handschuh, v. ö. kfn. hentschuooh; *haus* hier aussen, *hin* hier innen, *hivə* „hüben“ ide át (ahol a beszélő van), *hovə* hier oben, *hunə* hier unten; — *naus* hinaus, *nin* hinein, *nivr* hinüber, *nuf* hinauf, *nunr* hinunter; — *raus* heraus, *rin* herein, *rivr* herüber, *ruf* herauf, *runr* herunter; — *sōtnər*, -ī, -əs solcher, -e, es: *iχ hanox khē sōtnəs khint ksīn* ich habe noch kein solches Kind gesehen, < kfn. sotan, sogetan. — *štīkr* etwa, ungefähr: *əs vərə štīkr seks* es waren ungefähr sechs [Stück], < „ein Stück oder sechs“² Hasonlóképen magyarázandó: *ūrə nein* ungefähr neun Uhr < „(ein) Uhr oder neun“. — *vifl* (hangsúlytalanul)³: wieviel? Ehhez a csoporthoz lehetne sorolni még ezeket: *farıl* n. ügyesség: *tsū aləm mus mr farıl han* zu allem muss man Geschick haben, < Vorteil; — *ələn, lən, lēniχ* allein.

¹ V. ö. kfn. hūzen < hie ūzen, stb.

² A legtöbb nyelvjárásban u. i. a kifejezést az „ein“ számnév előzi meg; így pl. a Pfälzban: ein Stücker sechs (Kreis Ottweiler, 21.); e Schticker 2 (*Kühn*, 256); a középalmémetben egészen világosan így szól: en stücke edder sess; l. egyebek közt: *Teuchert*, ZfdMdaa. 1908. 27. l.

³ Hangsúlyosan is: viifl?

Az összetétel tagjai közül már egy sem különböztethető meg a fejlődés végső fokán.

Pl.: *eist* valahogyan, bármikép: *van i₁ narə eist khan* wenn ich nur irgendwie kann; *Ph. Lenz* szerint¹ < kfn. ihtes iht > ihsit > * ihst > * ist (> nyj. *eist*). — *māflχə* n. = falatka: *ə māflχə prōt* ein kleiner Bissen Brot, < kfn. muntvol m. (Mundvoll) > * mumpfel > * mumfəl > * muffəl > * mufl > (kicsinyítő képzővel) *māflχə*. — *ulakr* m. bugylibicska < * ulm(ər) lakr > * ulmlakr > *ulakr* = ulmi bicska.²

6. Népetimológia.

A szavak elhomályosulásának, érthetlenné válásának igyekszik gátat vetni az ú. népetimológia. Az ezen jelenségtől érintett szó, vagy esetleg annak csak egy része, valamely rokonhangzású, életképebb szó alakjához közeledik (hasonul). A két szónak jelentése is lehet ugyan bizonyos tekintetben rokon, ez azonban nem okvetlenül szükséges. A hangalakjában megváltozott, friss erőt nyert szó — minthogy az új hangalakhoz tapadó új fogalmi jegyek a tudat háttérében maradnak — továbbra is a régi fogalmat jelöli, csupán más árnyalattal, új színezettel. Tehát nem a szó jelentése, hanem csak annak értelmezése változik meg.

a) Népetimológia leginkább az idegen szóknál fordul elő. Azáltal, hogy az idegen szó egy német szó hangalakjához közeledik, egyúttal meg is honosodik a nyelvben. (Eindeutschung).

Példák: *altəmars* m. < magyar: áldomás, v. ö. *alt* alt és *marš* Marsch. — *frošəmənikl* „Froschenmagen-Nikl“, szabadszájú ember, < francia: franchement³ a. m. teljesen szabadon. — *khuntrhēr* ellenkezőleg < francia: (au) contraire, a szó végére nézve lásd: *hēr* her. — *krimentsə* plur. = bohóságok, v. ö. kfn. gramazie, nigramanzie = Possen, Gaukeleien;⁴ a szó eleje „*krimasə* Grimassen“ hatását mutatja. — *malak*

¹ PBB. XV, 180.

² Bővebben lásd Magyar jövevények? c. kis cikkemet: M. Ny. XXI, 58.

³ Lásd bővebben Évkönyv I. (1922.) 116. l.

⁴ V. ö. Pfalz: kramantes = Umstände, Komplimente, Ziererei (*Autenrieth*, 80.); Nassau: kramanmanze (*Kehrein*, 243.)

maródi, erőtlén: *na, tu pišt kants malak* na, du bist ganz matt, v. ö. francia: malade a. m. beteg és nyj. *lak* matt, schlaff. — *mōhāj* mehar, muhar; a szó vége a nyj.-i *hāj* Heu szóhoz hasonult. — *mōrits¹ lernā* „móres“-re tanítani, v. ö. latin: mores, és nyj. *mōrits* Moritz. — *ōnkašērā* munkára felkérni, valamilyen szolgálat teljesítéséért megszólítani, < francia: engager, a szó elejét v. ö. a nyj. *ōn*-(an-) igekötőjével. — *ōntrapērā* rajtakapni, < francia: attraper, a szó eleje mint az előbbinél. — *šakrilā* plur. = képzeltetés, bogaras gondolatok: *iχ vertr šun tī šakrilā ausm khop treivā!* ich werde dir schon die Grillen aus dem Kopf treiben, < francia: chagrin = bú, gond; a szó vége a hasonló jelentésű *krile* Grillen szóhoz hasonult.²

b) A nyelvjárás saját szókincsének elhomályosult szavai új értelmezést nyernek (Umdeutung).

Példák: *filksvei* (*filksvei*) „vielgeschweige“ annál kevésbé, nemhogy; *tes is nedāmōl neiar sēn, filksvei vans keveš is* dies ist nicht einmal „neuer“ (in neuem Zustande) schön, vielweniger wenn es gewaschen ist, < „will geschweigen“, ófn. *ih wile des suigēn³*; az előtagra nézve v. ö. *fīl* viel. — *fislpō* Fiedelbogen, v. ö. *fislā* babrálni. — *holtshaks* (a szabályos *holtsaks* mellett) Holzaxt, az utótagra nézve v. ö. *hakā* hacken; olykor így is mondják: *holtshak* (*holtsak*), v. ö. „Holzhacke“. — *inkē kēn* entgegen gehen, az ent-igekötőt különben sem ismeri a nép. — *alts kotrkheit* mintha bizony, mintha azt mondaná az ember; *tēr mart siχ alts hotrkheit ēr vēr vas* dieser macht sich, „als wollte man sagen“ er wäre etwas. Az utótag kétségtelenül a régi, mondást jelentő ige (quethan, queden) ind. praes. egyesszámú 3. személyének (quidit) összevont alakjából származik (**kit* > *kheit*). Az előtag valószínűleg ugyancsak ennek az igének a conjunctivusa: *kfn. koden* > *kode*; úgyhogy fenti szavunk ebből származik **kod(e)-er-kit*. A jó Isten neve (Gott) tehát csak népetimológia folytán került kapcsolatba e szóval; a „mondás“ fogalmának felfrissítésére pedig az utótag elhomályosodása miatt került

¹ Szabályosan is: *mores lernā*.

² Épigy a Pfalzban: Schagrille = trübselige Gedanken (*Autenrieth*, 120.), Elzászban: Schagrille (*Martin-Lienhart*, II. 401.)

³ Lásd *Ph. Lenz*: Vgl. Wb. der nhd. Spr. und des Handschuhshm. Dial. Baden-Baden 1898.

sor.¹ — *mauərvolf* m. „Mauerwolf“ Maulwurf, < ófn. *multwuri* (müwerfo)² = „Erdaufwerfer, Erdwerfer“. Az úfn.-ben is megváltozott az összetétel előtagja, a nyj.-ban mind a két tag.³ — *mērvunr* neutr. „Meerwunder“(?), valami nevezetes, iszonyatos, bámulatra méltó dolog: *tī leit pleivə al šten un šauə, vī van tes ə mērvunr vēr* die Leute bleiben alle stehen und schauen, wie wenn dies etwas Unerhörtes wäre. A tudat alatt bizonyára inkább a „Meer“ szó lappang, mintsem a nyelvjárásban ismeretlen „Mär (Märchen)“. — *naxtkrapš* masc. Nachtgespenst; mumus, mellyel este a gyermekeket ijeszti, hogy ki ne menjenek az utcára; tkp * *naxtkrap* a. m. Nachtrabe,⁴ a nyelvjárásban érthetlenné vált utótag azután a „*krapšə* gyorsan elkapni“ igéhez hasonult. — *ōnkentsə* „angänzen“ egy egészből vmit elvenni, levágni: *tə leprōt ōnkentsə* den Laib-Brot anschneiden, *tī tunštflaš ōnkentsə* die „Dunst“ (Einsiedeobst)-Flasche anfangen; < kfn. engenzen „entgänzen“, a nyj.-ban ismeretlen ent-igekötőből itt *ōn-* (an-) lett. — *taxtrap* masc.: Dachtraufe, v. ö. kfn. dachtrouf, dachtropfe; a nyj.-ban az utótag a hangutánzó „*trap*“ alakját vette fel.

* * *

Végezetül nem mulaszthatom el annak hangsúlyozását, hogy szerény dolgozatomban a tudományos érdek mellett hazafias cél is vezetett.

A század elején történt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia — mely pedig a magyar nyelv művelésére alapított — „kívánatosnak mondotta, hogy . . . a hazai nem magyar nyelvjárások tudományos feldolgozására irányuló tervszerű, rendszeres munkásság is induljon meg“. Hogy ez meg is történt, bizonyítják a Magyarországi Német

¹ V. ö. Pfalzban: als godersprech, bajor—osztrák: Gottikait. — Az egészre nézve lásd: *J. Franck*, Godersprech u. Verwandtes. ZfdU. III, 289 skk.

² A kfn.-ben is előfordul már egy ilyen alak: mülwelf.

³ Ugyanúgy a Pfalzban (Kerzenheim, Blies, Donnersberg: Mauerwolf (*Autenrieth*, 92).

⁴ V. ö. Elzász: Nachtkrapp, u. o. Krapp=Kolkrabe (*Martin—Lienhart*, I. 521.); Pfalz: krabb=Rabe (*Autenrieth*, 79.); Rappenu: naxtkrap=Nachtrabe, mit ihm schreckt man die Kinder (*O. Meisinger*: Wb. d. Rappenuer Mda. 1906. — 109. l.).

Nyelvjárások és Magyarországi Szláv Nyelvjárások c. kiadványsorozatok. Ám bizonyítják ezek azt is, hogy a régi hazában az idegenajkú polgárok nyelve, kultúrája milyen önzetlen megbecsülésben részesült. Ez csak a legtisztább kultúrfőlényből fakadhatott. Midőn erre röviden rámutatok, egyúttal — dolgozatomnak már csak pusztá létezésével is — arra akarom felhívni a figyelmet, hogy az említett benső, lelki, kulturális kapcsolatok, amelyek Trianon előtt fennállottak, még ma is megvannak, mert ezeket hatalmi erőszakkal *nem lehet megszüntetni.*

NOVÁK SÁNDOR
gimnáziumi tanár:

ERDÉLY SZENVEDÉSEI A NAGY HÁBORÚBAN.¹

¹ E közlemény a szerzőnek, mint 1918-ban a Honvédelmi minisztériumba beosztott századosnak kizárólag hivatalos adatok alapján megírt nagyobb munkája egyes részleteit foglalja magában, a hadműveleti részek teljes elhagyásával, mivel azok a nyomtatást megdrágító térképek és vázlatok nélkül laikus közönség által nehezen érthetők lettek volna.

A szövegben használt rövidítések magyarázata:

Hm. = Honvédelmi minisztérium.

Hüm. = Hadügyminisztérium (Bécs).

Büm. = Belügyminisztérium.

AOK. = Armée Ober-Kommandó (Hadseregőparancsnokság).

AK. = Armée Kommandó (Hadseregparancsnokság).

Románia állásfoglalása.

Románia aspirációja Erdélyre majdnem egyidős e Balkán-állammal. Eleinte mint körvonalozatlan ábránd jelentkezett, majd céltudatos intézményekben fejlődött, végül a történeti jogot is segítségül hívta — természetesen a történelem meghamisításával.

E jogot népiskolákban, egyetemeken tanították, utcán, sajtóban megvitatták, bankgyűléseken, hivatalokban, külföldön agitáltak mellette, a legmagasabb kormánykörökből irányították, sikerült is Románia közvéleményét vele úgy átítatni, hogy mint szent kötelesség, elévülhetetlen hagyomány szállt nemzedékről-nemzedékre az „elnyomott erdélyi testvérek“ felszabadítása.

Románia ez aspirációval két irányban is használt magának.

Azók az államok, akikről a laikusok előtt is bizonyosnak látszott, hogy érdekellentétek, jobban mondva expanziós politikájuk miatt előbb-utóbb háborúba keverednek velünk, a nehéz órák eljövetelén mint természetes szövetségesre számítottak Romániára, kit a kellő alkalom biztosan az ő táborukba fog csábítani. Szentpétervárról, Londonból rubelek és sterlingek gurultak, hogy a talaj ne csak Romániában, de Erdélyben is kellőleg meg legyen munkálva. És mint már a békében is látszott, e törekvésük a román háborúval teljes sikert ért el — ha a kaland nem egészen az ő szájuk íze szerint ütött is ki. A Romániára fordított entente-tőke meghozta a megérdemelt politikai kamatokat: katonai segítség alakjában a szorongatott ententenak, és súlyos leveretés valóságában Románia számára. A végső siker ugyanis nem a háború, hanem Trianon számlájára irandó.

Hosszú időn keresztül Romániával szemben nem volt más politikai jelszavunk, mint saját országunkban semmi olyat el nem követni, ami Románia érzékenységét sérthetné.

Egykedvűleg néztük el, hogy kulturális cégér alatt a legveszedelmesebben izgassanak a magyar állameszme ellen s az irridenta szemérmetlen nyíltsággal szervezkedjék. Így lett az erdélyi románság sorsa a magyar, helyesebben a monarchiai politika nebánsvirágává s a hazaárulásnak sokszor hivatalos kezekkel gondozott melegágyává.

Az illetékes köröknek az volt a meggyőződésük, hogy Romániát s az erdélyi oláhság államhűségét azzal biztosíthatjuk magunknak legjobban, ha az erdélyi románokat az anyagi és kulturális fejlődés magasabb fokára emeljük, mint amelyet Románia a saját polgárainak tud nyújtani. Az anyagi érdekek nagy erőt képviselnek a nemzetek sorsának irányításában, de hibát követ el, ki a fajok harcában csak e motivumot látja. Vannak természetes ideálok, megérthetők, melyek az egynyelvűeket egy államalakulás felé ösztönzik. Ennek ellenében legyöngül mindenféle kedvezmény, amit idegen fajú állam a maga polgárainak nyújthat. Dédelgetések fejében politikai hiba a hálára hivatkozni. A hála különben sem tömeg-érzés.

Egy másik nagy tévedésünk volt, hogy a saját szempontjainkon keresztül néztük Románia szempontjait. Érdekeit a mi érdekeink világításában láttuk.

Szubjektív nézőpontunkon keresztül Románia egy magára hagyott kis latin sziget, mit az Adria felé törekvő nagy szláv áramlat hajjai mosnak s elnyeléssel fenyegetnek.

Romániának azonban sohse volt messzenéző politikája. Még eddig mindig ad hoc, alkalmi politikát űzött. Erre mutatott példát a Balkán-háború idején is, amikor Bulgáriától Dobrudzsát elragadta.

Tévedésben ringatott bennünket a beszarábiai kérdés is. Mi arról voltunk meggyőződve, hogy Romániának jobban fáj a földrajzilag testéhez tartozó rész elvesztése s inkább törekszik ennek meghódítására, mint egy idegen terület: Erdély elfoglalására.

De Romániában soha sem Beszarábia tünt fel az ábrándok eldorádójának, hanem Erdély. S ebben, valljuk meg, kitűnő gyakorlati érzéket tanusított.

Románia földrajzilag elsősorban agrár állam, kitűnő termőföldei vannak, újabb agrárterületre nem volt égetően szüksége.

Besarábiával egy teljesen elhanyagolt, kultúrátlan területet kapott volna, nyomorúságos falvakkal, szegény lakossággal, járhatatlan utakkal, kevés vasútvonallal. Ez elmaradott állapotok miatt Besarábiára hosszú időn keresztül ráfizetett volna.

Ezzel szemben mit kapott Erdéllyel?

Egy természeti szépségekkel megáldott országot, értékesíthető rengeteg erdőkkel, gazdag bányákkal, kies fürdőhelyekkel, előkelő nagy városokkal, kitűnő utakkal, dús vasúthálózattal, jómódú lakossággal, — a magáénál jobb berendezési és magasabb kultúrájú állapotokkal.

Egy percig sem lehetett kétség afelől, hogy Erdély meghódítása végett alkalomadtán ránk fog támadni.

De hogyan is tarthatott volna velünk s a velünk szövetségben álló legősibb, a balkánháború óta engesztelhetetlen ellenségével: Bulgáriával, aki bizonyára visszakövetelte volna tőle az olyan nagy pózokkal imént elrabolt Dobrudzsát?

A háború kilátásai sem voltak csekély befolyással Románia állásfoglalására, mégha valamikor szándéka lett volna is velünk egy csatavonalban küzdeni. A hatalmas Oroszország, a legyőzhetetlen Anglia, a rokonnak tartott dicső Franciaország, a legközelebbi római testvér (?) Olaszország, a maguk kimeríthetetlen ember-kincsével, ázsiai és afrikai hordákkal, Amerika rengeteg méretű ipara által segítve román gondolkozás szerint hogy is lettek volna legyőzhetők? Mellénk állva, Románia kitette volna magát annak, hogy a győzők, akiknek eddig is teljes rokonszenvét bírta, családjukban kegyetlen bosszút fognak állani rajta. Monarchiánknak Romániában — katonai szerződésünk ellenére is — csak két barátja volt: Károly király és az ősz Carp Péter. Ez utóbbi egy hírlapi cikkben már a háború elején féltette hazáját, hogy honfitársainak túlságos mammonimádata hazáját bele fogja rántani a háborúba.

Románia bizonyára már hamarabb is, ránk nézve a legrosszabb időpontban: 1914 őszén is beavatkozott volna ellenünk a harcba, ha az entente hatalmak nem lettek volna vele szemben olyan fennhéjázók. Még akkor nem érkezett el szüksége annak, hogy Románia elhatározásáért engedmények fejében is kunyoráljanak. De maga Románia sem volt kellőkép felkészülve.

1916 őszén mások voltak az állapotok.

Brusszilow offenzívája Wolhyniában nagy sikereket ért el s rövid nyugvóponthoz jutott. Nyugaton monstruózan előkészített s döntőnek ígérkező angol-francia támadás indult meg. Olaszország csak az imént ragadta el Görzöt s a továbbiakra nagyban készülődött. Románia is közel volt az előkészületek teljes befejezéséhez. Sőt a legnyomósabb indok is jelentkezett már: az entente hatalmak napról napra jobban érezték, hogy Szerbia tönkretétele után újabb áldozat erejére van szükség. Anglia és Franciaország sem fukarkodtak már az ígéretekkel s Romániát abban a boldog illúzióban ringatták, hogy közbelépésével ő fogja a háborút eldönteni s a halálra gyengült központi hatalmaknak a kegyelemdőfést megadni.

Ennyi kedvező körülmény mellett kevesebb lantáziájú nemzet is elszédült volna.

S a román hadüzenet balkáni alattomosággal leplezve, 1916 augusztus 27-én megtörtént.

A megsértett Világrendnek szüksége volt rá, hogy Románia — egyelőre — máglyára vettessék.

A román hadüzenet előtt.

A nagyháború kitörésekor az erdélyi magyar és szász lakosság körében, kik a románokkal együtt élve, állandóan tapasztalhatták ezek fenyegető aggresszivitását, érthető aggodalmak merültek fel. A magyar lakosságnak joggal jutottak eszébe az 1848—49-beli oláh iszonyatosságok s e rettevésben most a szász lakosság is osztozott.

Erdély szétszórt helyeiről egyes magyar és szász községek sürgős kérésekkel keresik föl a honvédelmi minisztert, fegyverek kiutalását kérvén, hogy az esetleges oláh atrocitásokkal szemben magukat védelmezhessék. Kalandos vállalkozások mellett komoly tervek merülnek fel szabad csapatok felállítására.

Pflanzler lovassági tábornok, frontunk legdélibb szárnyának parancsnoka székely és szász önkéntes zászlóaljok felállítását ajánlja az AOK-nak, főként helyi szolgálatra, de abból a célból is, hogy ha Románia orosz csapatokat fog határain átengedni, az első meglepetés óráiban a legfontosabb

szorosokat biztosíthassák s másfelől oláh zavargások ellen a lakosságot is megvédhessék.

Az eszmét az AOK. is magáévá tette azzal a változtatással, hogy az önkéntes zászlóaljak csakis népfelkelésre kötelezettekéből volnának alakítandók.

A Honv. minisztérium nem tartja szükségesnek, sem ajánlatosnak önkéntes alakulások felállítását, mert az emberanyag ügyis törvényszerűen a kadsereg rendelkezésére áll. Ilyen értelemben értesítették Ófelsége katonái irodája, az AOK. és Pflanzler lov. tábornok.

A belügyminisztérium a csendőrség megerősítését és a határszolgálat fokozottabb ellátására Erdélybe huszárok vezénylését kéri, ezen kívül a központi fekvésű városokban fegyverraktárak felállítását látná jónak, hogy azokból román támadás, vagy belső oláh felkelések esetén a katonai segítség megérkezéséig a magyar és szász lakosságot felfegyverezzék.

Ezen eszme fegyverhiány miatt az AOK. szerint ki nem vihető.

Az erdélyi magyar és szász lakosság aggodalma Románia beavatkozása felől már 1914 augusztusában sem volt légből kapott.

A háromszéki főispán és a VII. (brassói) csendőrkerületi parancsnokság jelentése szerint az erdélyi határt román területen tábornokok vezetése alatt orosz és román tisztekből álló bizottságok járták be még 1914 júliusában. Románia határőrségét szaporította, katonai csapatokkal megerősítette és közelebb tolta a határhoz, ahol tábori telefonnal ellátott nagyszámú és sűrű őrzőjáratokat rendezett be. Az 1. és 2. román hadtestet mozgósította. Az egész román hadsereg augusztus 10-én 32 napig tartó nagygyakorlatra indult, melyet Gyimes irányában tartottak meg.

Mindezen hírekről a honv. minisztérium értesítette a hadügyminisztériumot is.

E hírek komolyságát a külügyminisztérium hasonló értelmű értesülései mellett misem bizonyítja jobban, mint az, hogy Ófelsége az AOK.-nak elrendelte, hogy Romániának Erdélybe való bevonulása — bármily címen történjék is — az ellenségeskedések megkezdésének tekintendő.

Katonai körökben mindig éberren számítottak Románia ellenünk való beavatkozására.

Cernin bukaresti követünk már 1914 szeptemberében jelenti a külügyminiszternek, hogy egyre szaporodik Romániában a mi hadseregünkbeli szökevények száma. Ezek egyrészéről megállapítást nyert, hogy orosz hadifogságba került román nemzetiségű hadifogoly katonáink, kiket az oroszok hangulatcsinálás végett küldtek Romániába. Legnagyobb része ellenben részint a katonaköteles korban lévő civil lakosság köréből, részint Erdélyben elhelyezett póttestektől és csapatoktól szökött el, nagy számban éppen a határőrizetre kirendelt határrendőrségtől (augusztus és szeptember hónapban csak a határrendőrségtől 5 tart. tisztjelölt s 67 legény, a kórházakból 35 határrendőrségi legény).

A csendőrség sem bizonyult államellenes propagandától mentesnek. Csendőrparancsnokságok gyakran felhívják a román nemzetiségű csendőrök aggályos magaviseletére a belügy- és honv. miniszter figyelmét. A gyakori szökések meggátlására a kolozsvári csendőrkerület román származású csendőreit végre budapesti, szegedi, kassai, debreceni, pozsonyi és székesfehérvári csendőrkerületek megfelelő számú csendőreivel kellett kicserélni. E kicserélés 1915 szeptemberében megtörtént.

Ahol a határrendőrség és csendőrség ilyen magatartást tanusított, mit lehetett várni a civillakosság román részétől? Hivatalos adatokból tulzás nélkül állítható, hogy Erdély lakossága irredentatörekvések által osztálykülönség nélkül meg volt fertőzve.

Az intelligencia Romániával a legbensőbb érintkezést tartotta fenn, bár a háború esélyei szerint rezelváltan viselkedett. Vezető férfiai hamarabb szereztek tudomást a Romániában történekről, mint a monarchia hírlapjai. Jellemző tünet az is, hogy míg az oroszok Magyarországba való betörése a magyarok és szászok között konsternációt okozott, addig a román intelligencia azzal nyugtatta meg a remegőket, hogy az oroszoktól a román lakoságnak nem kell félni. A Fogaras-vármegyei őszi közgyűlésről, melynek kiemelkedő pontja a trónörökospár elparentálása volt és bizalom-szavazás a kormánynak a háború alkalmából, az oláh bizottsági tagok tüntetőleg távol maradtak. Hasonló tünetek voltak a többi megyékben is.

A lovak rekvirálása alkalmával a román parasztság a

lovak után kapott szelvényekről úgy vélekedett, hogy azoknak csak akkor lesz értékük, ha Románia hadserege Erdélybe bevonul, mert Románia akkor beváltja a szelvényeket.

A katonaságot is megmétélyezte a román intelligencia destruktív felfogása a háborúról. A tiszti étkezőkben heves politikai viták indultak meg, hol román tisztek Romániának Erdélyre való jogát vitatták. Mikor a viták azzal, hogy tisztek nem politizálhatnak, megszűntek, a román tisztek kerültek a többiek társaságát.

A menetszázadokat az intelligencia román színű kokárdákkal díszítette fel, azzal biztatván a katonákat, hogy akin az oroszok ilyen kokárdát látnak, arra nem lőnek. A Fogaras megyei népfőlkelők egy százada harctérre indulván, díszmenet alkalmával Romániát éltette.

Háború elején a bevonulások elég rendben történtek ugyan, mindazonáltal tömeges szökések fordultak elő. A határhegységekben bolyongó fegyveres szökevények és csendőrsők között gyakran játszódtak le kisebb-nagyobb ütközetek, (január 25. 1915) miközben a román csendőrséggel is össze kellett koccanniok. A bécsi román követ 1915 februárjában diplomáciai úton teszi szavá, hogy a szökevényeket üldöző csendőreink lövedékei gyakran román területre esnek le. Nehezebben elsimítható surlódások elkerülése végett a Hm. el is tiltja csendőrőrszeinknek, hogy a határon át szökőket lövésekkel üldözzék. Ezzel szemben Románia a maga határrendőrségét az erdélyi szökevények után pénzbeli jutalomban részesíti, szökevény tisztjeinket pedig hadseregébe felveszi. (Nagyszebeni kat. parancsnokság jelentése.)

Az AOK. a háború folyama alatt kezdettől fogva éber figyelemmel kísérte az erdélyi viszonyokat. 1914 decemberében több oldalról érkezett jelentések beigazolása végett pontos és beható jelentéstételre utasítja a nagyszebeni katonai parancsnokságot, főképp a lakosság viselkedéséről s a bevonult tisztek magatartásáról. A román lakosság hangulatát és viselkedését az AOK. egyenesen monarchia-ellenesnek minősíti.

A nagyszebeni katonai parancsnokság (1915 január 6.) mindenben megerősíti az AOK. értesüléseit a román lakosság megbízhatatlanságáról s a bajok orvoslására több, fontosabb javaslatot ajánl: az V-ik honvéd kerület és a nagy-

szebeni katonai parancsnokság egyesítését; egységes csendőr-parancsnokság létesítését Nagyszebenben; összes póttestek állandó hadikészültségét; szigorú levélcenzurát; román nemzetiségű csapatok és póttestek elhelyezését Erdélyből. Az AOK. e javaslatokhoz, melyek politikai okokba vagy törvényes intézkedésekbe nem ütköznek, hozzájárul s a HÜM-mel és Hm.-mel egyetértőleg megteszi az előkészületeket. A Hm. az AOK. átiratát közli a Miniszterelnökkel politikai intézkedések megtétele végett.

A polgári hatóságok a katonaiakkal egyetértőleg szintén aggályosnak látják a helyzetet. Betegh Miklós kormánybiztos szerint román betörés esetén nemcsak a román lakosság, hanem tisztjeivel együtt a román nemzetiségű katonaság is — ha erre alkalmuk nyílnék — ellenünk fordulna. Betöréskor csak a magyar és német csapatok volnának megbízhatók és ha ilyenek megfelelő számmal nem állnának rendelkezésre, Németországtól kellene csapatcserével kisegítést kérni. Erdély kormánybiztosa javaslataiban annyira megy, hogy a miniszterelnöknek tett jelentésében magáévá teszi a nagyszebeni kat. parság azon javaslatát, hogy a határszéli megyék kiüríttessenek.

A miniszterelnök szerint Erdély hangulata nem oly aggasztó, mint Betegh kormánybiztos (1915 januárjában) jellemzi. A román lakosság átpártolásáról csak megszállott területen lehetne szó; a többi részekben a rend nagyobb nehézség nélkül volna fenntartható. Különben Románia esetleges támadó kedve nem politikai rendszabályok által, hanem csak katonai erővel utasítható vissza, amelynek nem kellene éppen nagynak lennie. Ép ezért ajánlja a Hm.-nek a lövészegyesületek vezetése alatt önkéntes csapatok alakítását.

Egyes erdélyi megyéknek a nagyszebeni kat. parancsnokság által tervbevett kiürítését a miniszterelnök (1915. január 31.) teljes képtelenségnek tartja.

E jelentések s a viszonyok megfontolása kapcsán a miniszterelnök megbeszéléseket folytatott a Büm.-mel, Hm.-mel és Hüm.-mel s e megbeszélések alapján Erdély biztosítása céljából az AOK.-nak és a Hüm.-nek a *határmegfigyelő és belterületi biztosító szolgálat szigorítását*: az őrsök állományának felemelésével (szakasz és főtartalékok felállításával) a *határctsendőrség megerősítését* ajánlja. Ez intézke-

dések által a csendőrök száma a csendőrségi szolgálatra rendelt népfőlkelőkkel együtt 1915 február hóban az V-ik honvéd kerület területén 61 tisztre és 13,137 npf.-re emelkedett.

Nagyobb számú megerősítések ez időponttól nem következnek, bár az erdélyi katonai parancsnokságok még többször kértek újabb megerősítéseket. A nagyszebeni kat. parancsnokság 1915 májusában a II., VI. és VIII. csendőrkerületekből 2 vagy 3 ezer csendőr kiutalását látna szükségesnek, mert különben a határbiztosítás illuzóriussá válik. Az említett csendőrkerületek azonban nem nélkülözhatték a kívánt kontingenst s a megerősítés a belügyminiszter ellenzése miatt nem történt meg.

A határőrző-szolgálat egységes és tervszerű ellátása érdekében az AOK 1915 júniusában az Erdély határán levő npf. csendőralakulásoknak magasabb kötelékbe való szervezését rendeli el s a szervezéssel Goldbach Antal vezérőrnagyot bízta meg.

A szervezés első fokán a VII. sz. csendőrkerületi parancsnokság területén a határcsendőrörsök és azok npf. legénysége, valamint a határszakasz-tartalékok és főtartalékok zászlóalj és ezred kötelékébe osztattak, tekintetbe véve a határszakaszok és a rendelkezésre álló fegyverek számát.

A továbbiakban a már megalakított 4 ezred (312, 313, 314, 315.) Nagyszeben székhellyel, „Erdélyi csendőrhadosztály“ (később 70. honv. h.-o.) elnevezéssel egy hadosztályba szerveztetett olykép, hogy az a működő sereg mozgékonyásával bírjon és szükség esetén a biztosító szolgálatra okvetlenül szükséges csendőrök visszahagyása után, más szintéren is alkalmazható legyen. A 70. h.-o. elvonulása esetén a határvédelmet újra a csendőrség venné át. A hadosztály felállítása óta a határbiztosításra szánt összes pótlásokat is a 70. h.-o. keretén belől képezik ki.

A hadosztály kötelékébe tartoznak néhány belterületi örsön kívül a csendőrkerület összes határmenti alakulatai és örsei, de állomáshelyeik, létszámuk és a közbiztonsági szolgálat végzése érintetlen marad. Ellenséges betörés esetén az örsök állomáshelyükön maradva, közbiztonsági szolgálatukat tovább végzik, míg az ellenség onnan ki nem szorítja őket, mikor is a megállapított taktikai kötelékbe lépnek.

Minthogy a szervezés illetén való formája a parancsnoklási viszonyokat, pótlásokat, általában a rendelkezést illetőleg úgy a belügyminiszternek, mint az AOK-nak és Hm.-nek sok nehézséget okozott, a hadosztályt július hóban a Hm. ajánlatára újjá szervezik, amikor is a hadosztály, tekintettel arra, hogy a honvédség állította fel, a „m. kir. 70-ik honvéd gyalog hadosztály“ elnevezést kapja.

Tűzérseget, vonatkészleteket, intézeteket a hadosztály csak a harctéren fog kapni.

Erdély határvédelmét és határbiztosítását a 70. honv. h.-o. parancsnoksága a rendelkezésére álló erők és a határviszonyok egyensúlybehozása által a legapróbb részletekig szabályozta.

A 70. honv. h.-o.-nak szánt feladat alapgondolata abban nyilvánul, hogy az ellenséges előnyomulást a határtól a fővédelmi vonalig (a Maros és Kisküküllő északi partján Maros-illye—Gyulafehérvár—Magyaros—Köszvényesremete—Szászrégen-vonal, a szovátai előretolt szárnyal) késleltesse, míg a fővédelmi vonalon kívül eső helyőrségek kiüríthetők s a fővédelmi vonal máshonnan beérkező erők által tartható lesz. E munkálat tehát már 1915 novemberében előlegezte a Maros-vonaltól keletre eső részek kiürítését, a lakosságra nézve azonban az volt a nézete, hogy — miként a galíciai tapasztalatok mutatták — vagyont és javait a lakosság akkor óvja meg legbiztosabban, ha lakóhelyén marad.

Az újjászervezés alkalmából a Büm. felkéri a Hm.-t, (1915 szept. 23.), hogy míg Erdély veszélyeztetettnek tekinthető, a h. o. onnét el ne vitessék. Garanciát adni erre a Hm. nem tud, mert az AOK.-t illeti meg a kizárólagos rendelkezési jog. Ez álláspontját a Büm. 1915 októberében ismételten hangsúlyozta, amikor az entente érdekében újra idejénvaló lett volna, hogy a Szerbiában győzelmesen előnyomuló központi hatalmak hátában Romániának Erdélybe és Bulgáriába való betörése tehermentesítse a legázolás előtt álló Szerbiát.

Azonban a román háboru veszélye már előbb is fenyegető szint öltött. Az entente diplomáciája a Gorlicei áttörést követő nagy sikereink ellensúlyozására Bukarestben minden eszközt felhasznált, hogy Romániát ellenünk vezényelje s ezáltal a visszavonuló oroszokat egy kis levegőhöz juttassa.

De Románia csak biztos játszmába akart belépni s erre

az idő szerinte még nem jött el. Más oldalról Románia intézkedései: határának katonai megszállása, amnesztia a mi katonaszökevényeink számára, az intervencionistáknak a kormány által eltűrt tulságos handabandázása, uszító sajtóhadjárat, főképpen pedig azok a nehézségek, amiket az 1914 december 10-én Bulgáriával kötött szerződés ellenére a Törökországnak szánt municiószállításunk utjába gördített, s mellyel a semlegesség elvét már ténylegesen megsértette, gyanakodóvá tették a katonai és polgári köröket s idegesítették a magyar közvéleményt. Somogy és Pozsony vármegegyéknek Erdély határainak megerősítése végett az országgyűléshez küldött (s „ad acta“ tett) felirata az aggódo ország lelkiismeretét fejezte ki.

A miniszterelnök is szükségesnek látja, hogy május 18-án Betegh kormánybiztossal s a nagyszebeni katonai parancsnokság kiküldöttjével újból megbeszéléseket folytasson Erdély védelmére.

Az AOK. pedig elhatározza a gráci hadtest kiképzés alatt álló csapatainak áthelyezését Nagyvárad, Debrecen s Kolozsvár környékére. Előbbi rendelkezései kiegészítésekép a nagyszebeni ker. csendőrség megerősítését és katonai parancsnokság alá helyezését tervezi. Fölállítja a 202. honv. gy. dandánt (306. és 307. honv. ezredek) továbbá a budapesti megszálló csapatokból, valamint a Pozsony—komáromi hídfők csapataiból a cs. és kir. 250. npf. dandár szervezését kezdi meg. Ezenkívül riadó alakulásokat állít fel s ezek számára a nagyszebeni és temesvári katonai parságok által pontos intézkedéseket magukba foglaló utasításokat dolgoztat ki. Már arra is gondol, hogy az erdélyi katonai parancsnokságokat és pöttesteket hátrább fekvő részekre helyezi át.

Ez intézkedésekkel kapcsolatban a Hm. (június 12.) előkészíti az erdélyi honvéd-pöttestek, intézetek, méntelepek stb. áthelyezésére vonatkozó rendelkezéseket egy Románia elleni esetleges felriasztás esetén. Ezen intézkedésekben a fontosabb városok (Brassó, Nagyszeben, Szászváros stb.) kiürítése is tervbe van véve.

E praeventiv intézkedések, bár nagyrésze csak javaslatnak maradt, nagyon szükségesek voltak. A harctérről is egyre komolyabb hírek érkeztek román nemzetiségű kato-

náink magatartásáról. Már 1914-ben is mutatkoztak kifogásolható események, de román katonáink megbízhatatlansága még ekkor nem vált sajnálatos rendszerré. 1915-ben a harc-téri parancsnokságok egyre sűrűbben kénytelenek panaszt tenni az AOK.-nál a román legénység hazafiatlan viselkedése ellen. A 38. honv. gy. hadosztályparancsnokság jelentése szerint a hadosztályhoz beosztott 21, 23. és 304. ezredek legénységének együtöde — kizárólag román nemzetiségűek — szökött át az ellenséghez csak április 9-től 15-ig terjedő időben. Az e tárgyban felvett jegyzőkönyvekből a legénységnek kívülről jövő, különösen községi vezető elemek (papok, tanítók) útján, valamint a harctérről visszatérő katonák által történő rosszirányú kitanítására, hadsereg- és hazaellenes befolyására kell következtetni. Kedvezőtlen befolyást gyakorolnak a hazulról érkező, gyakran izgató tartalmú levelek is. (1915. május 19.) Ugyanilyen tartalmú jelentést tesz a 38. honv. h. o. alkalmazásáról a Kais. deutschen Südamé Armeekommandójának a Korps Bothmer is és kéri a hadosztály legénységének magyarokkal való keverését.

Az 51. honv. gy. h. o.-nál, mely pótlásait a 2, 5, 7, 8. honv. ezredektől kapja, szintén kedvezőtlenek a nemzetiségi viszonyok. A h. o. parság jelentése szerint a román származású katonák, kik fizikailag és erkölcsileg kevés értékűek, apathikusak, politikailag megbízhatatlanok, az első alkalomkor megadják magukat és csak megbízható elemekkel keverve használhatók. Különösebb vállalkozásokra mindig megbízható elemeket kell igénybe venni. E körülmény azt a veszélyt rejti magában, hogy az ellenséges hatás következtében csak a megbízható elem pusztul, minek következtében a h. o. jelenlegi állománya $\frac{3}{4}$ -ed részben románokból áll. (Júl. 14-iki jelentés.) Augusztusban már kedvezőbb e nemzetiségűek aránya. Ez a javulás azonban úgy keletkezett, hogy a Gnila—Lipa-menti harcoknál nagyszámú román legénység fogságba került s emellett a hadosztály a 128. dandár maradványából jórészt magyar legénységet (kb. 700 embert) kapott.

A panasz másik része a menetzászlóaljok kiképzése ellen irányul. Egyes menetzászlóaljoknál a fegyelem oly laza volt, hogy alkalmazásuk a hadrakelt seregnél kétségessé vált. A ker. parancsnokság már ekkor a 21. és 23. pótzászlóaljok áthelyezésére tesz javaslatot, mert román nemzetiségű

egénységük a környéken rossz befolyás alatt áll, szökések fordulnak elő Romániába s ezek elősegítésére a lakosság összejátszik a szökevényekkel.

Hasonló panaszt tesz a kolozsvári csendőrkerületi parancsnokság is a hozzá beosztott tart. altiszt és népfőlkelő legénységet illetőleg, melynek nagyrésze román nemzetiségű és már most is észlelhető, hogy nemzetiségükhöz tartozókkal szemben részrehajlók és ottmaradásuk komoly eset beálltával esetleg káros következményekkel járna. Az összes román legénység kicserélése azonban, mert kevés a románul beszélők száma, nem történhetett meg és csak 250 főnyi népfőlkelő cseréltetett ki. A főntebbi panaszok értelmében a Hm. elhatározta, hogy a román nemzetiségű legénységet a VII. számú csendőrkerület területére ez időtől nem fog beosztani.

Az AOK. a padosztály-parancsnokságok jelentéseit a Hm.-nek küldi, ki az illető hadosztályok legénységének megbízható, magyar póttestektől vett legénységgel való keverését rendeli el. A póttesteknél is történtek intézkedések, hogy a legénységtől a megbízhatatlan elemeket távol tartsák. A miniszterelnök a főispánokat az állapotok legéberebb, de feltűnés nélküli megfigyelésére utasítja. Hol izgatás, vagy csábítás nyomaira akadnak, kérlelhetetlen szigor alkalmazását rendeli el.

A határozattal az intézkedések egyelőre beveződtek. A sokfelé való gondok, a harcterek nagyarányú szükségletei s több helyütt fenyegető helyzetek radikális és messzenéző intézkedést nem engedtek s Erdély biztosítása elháríthatatlan okok alapján apró pepecséléssé zsugorodott össze. Mindenesetre nagyon meggondolandó volt, hogy semmi olyan katonai intézkedést ne tegyünk, ami Romániát időelőtti támadásra csábíthatta volna. Az ettől való óvakodás sok homályos pontot megmagyaráz s bizonyára ki is ment a későbbi történetírás ítélőszéke előtt.

Ehhez járult még, hogy a 70-ik honvéd hadosztály — mint ahogy megalapításakor tervezve volt — 1916 január elején az északi hadszíntérre szállíttatott. A határbiztosítás újra a csendőrségre hárult, amely feladat megoldása 4320 csendőr részére, a Marostól délre kezdődő 636 km-es arc-

vonalon (km-ként 6—7 fegyver) meglehetősen problematikusává vált.

A 70. hadosztály elvonultával a zsilvölgyi (petrozsényi, vulkáni, lupényi) kőszénbányák és szorosok védelme a még 1915-ben bányamunkásokból alakított bányászszászlóaljakra maradt. Ezek megbízhatatlanságáról — minthogy a bányamunkások legnagyobb része román — s csekély harci értékűkről úgy a 70. h. o. részéről, mely kiképzésüket vezette, mint később a „M. kir. bányászszászlóalj parancsnokságától“ gyakran mentek jelentések a Hm.-ba. Felosztatásuk a bányászszászlóalj többszöri kérése dacára sem lett volna célszerű, mert az AOK. még 1916 márciusában nem rendelkezett a bányák védelmére más csapatokkal. Szabadidőnek a kiképzés gyakorlataival való lefoglalása miatt, még inkább káros befolyások következtében 1916 júniusában a bányászszászlóalj több napos sztrájkba léptek, amikor a Hm. az okok megvizsgálása alapján a bányászszászlóalj kiképzését egyelőre felfüggesztette. A Zsilvölgy hathatósabb védelmére s a bányák biztosítására pedig a IX/17. magyar népfőlkelő hadtápszászlóaljat rendelte ki, amely aug. 10-én érkezett állomáshelyére, Petrozsényba.

Később, az 1. AK. felállítása után, aug. 20-án az 1. AK. kéri a Hm.-t, hogy a bányamunkások katonai szervezetének további fejlesztése volna célszerű s hogy ezzel a kolozsvári honv. ker. parancsnokság bizassék meg. De minthogy a petrozsényi bányatelep vidéke katonai tekintetben a nagyszebeni kat. parancsnokság területéhez tartozik, a tervbe vett intézkedések a Hm. szerint a Magyarországon a kat. igazgatás részére dolgozó üzemek felügyelőjével egyetértőleg, onnan kezdeményezendők.

Az egyre nehezebbé váló körülmények az erődítési munkálatok sürgetését, gyorsabb tempóban való végzését követelték. Az AOK. 1916 június végével a nagyszebeni kat. parancsnokság körletében sürgősen végzendő erődítési munkálatokra, az aratási munkálatok befejeztével, de legkésőbb aug. 10-ig, 11 munkásosztagot — à 250 munkás — kér a Hm.-tól.

1916 júliusában a katonai körök mint biztosra számítottak a Romániával való közeli háborúra. Most már erélyesebb intézkedések is következhetnek. Ami nem lett volna célszerű

sem katonai szempontból, sem a polgári lagosságra való hatása miatt a lucki áttörés s a nyugati nagynémet visszavonulás idején, most már gyakorlatba volt átvihető, miután vollhyniai vonalunk is megszilárdult s a Sziegfried-állás is lehetővé tette, hogy az egységes vezetés német csapatokat is rendelkezésünkre bocsásson.

A hadvezetőség 1916 július 15-én átveszi az erdélyi határ védelmét s ezzel a 7-ik hadseregparancsnokságot bizza meg — alája rendelvén a nagyszebeni katonai parancsnokságot is — a határbiztosításra, tábori erődítések, építkezések berendezésére és riadó alakulatok használatára vonatkozólag. Ez utóbbi csak fenyegető helyzetben következhetik be, melyre az értesítés az AOK-tól fog kijönni.

Tekintélyes számú csapatot az AOK. még ez időben nem volt képes küldeni. Újra kísért az önk. alakulások terve. A nagyszebeni katonai parancsnokság az AOK. rendeletére önkéntes osztagok felállítására hívta fel aug. 1-én a vármegeket. A Hm. nem tartja az eszmét célszerűnek, miután most már az egyes korosztályok a IV. szemle alá kerülnek, amugy is alig marad munkaerő itthon s a nagy emberhiány miatt eredmény nem kecsegtet; az AOK. az akciót beszünteti.

Ugyanezen indokok miatt nem valósúlhatott meg a „Sächsische legion“ alakítása sem, amit aug. 22-én a szász lakosság köréből önként jelentkező, nem szolgálatköteles enyénekből a lengyel légióhoz hasonló szervezettel óhajtott az AOK. alakítani.

Augusztus 7-én Ő Felsége elrendelte az 1. AK. felállítását, mely rendelkezéssel a bukovinai magyar határtól Orsováig az összes parancsnokságok és intézetek (beleértve a csendőrséget és pénzügyőröket is), aug. 12-én pedig a temesvári katonai parancsnokság is az 1. AK. parancsnoksága alá helyeztetek. Ugyanekkor a honvédelmi miniszter felhívja az AOK. figyelmét, hogy a csendőrség és pénzügyőrök alárendeltségét részletintézkedéseiben akként szabályozza, mint annak idején az a Pfanzer hadsereg-csoport felállításánál történt. A honv. ker. parancsnokságok alárendeltségét is szabályozták.

Az 1. AK. augusztus 18-án javasolja Erdély területén az összes népfölkelő-kötelesek behívását, a 17 évesek bemu-

tatását, a szabadságoltak és felmentettek azonnali bevonultatását s ezekből kifolyólag a csendőrség megerősítését.

Augusztus 21-én a temesvári katonai parancsnokság területén is előkészületek történtek a 17—55 év közötti katonakötelesek behívására, a foganatosítás azonban a Hm. szept. 1-i rendeletére elmaradt.

Az 1. AK. javaslatát illetőleg a Hm. értesíti az 1. AK-t, hogy a 17 éveseket a törvény értelmében még nem lehet bemutatni, intézkedés történt azonban munkásosztagokba stb. egyesítésükre. A csendőrség megerősítésére azt válaszolja, hogy a nagyszebeni katonai parancsnokság területén elhelyezett belterületi csendőrség, cca 5000 ember elegendőnek látszik. Szükség esetén még 850 ember (10 csendőrkarhatalmi osztag) fog rendelkezésre állani. Ugyanakkor a honv. minisztériumban megbeszélték Erdély és Délmagyarország esetleges kiürítésére vonatkozó intézkedéseket.

Már ekkor az események s ezek következtében az intézkedések oly rohamosan követték egymást, hogy Erdély különleges helyzetére való tekintettel az erdélyi ügyek intézésére a honv. minisztériumban egy külön „Erdély csoport“-ot kellett felállítani.

A szerb hadjárat elején megalakult s a Duna mentén biztosító szolgálatot végző csendőr portyázó különítmények a szerb hadjárat bevégeztével a román határra helyeztettek át. 1916 augusztusában ezek kiegészítették és új elnevezést kaptak: Magy. kir. csendőr portyázó szakaszok Temesvár I—VII. — mert továbbra is a temesvári katonai parancsnokság rendelkezése alatt maradtak, de ez időtől kezdve, miután a „Magy. kir.“ címet nyerték, pótlásaikat a honvéd póttestektől kapták.

Erdély katonai kiürítésére, valamint riadó intézkedésekre a tervezet jókor elkészült: a nagyszebeni katonai parancsnokságé 1916 januárjában, a temesvárié 1916 márciusában; ezzel szemben a m. kir. belügyminisztériumnak a lakosság kiürítésére vonatkozó tervezete 1916 augusztusában.

A katonai parancsnokságok javaslataikat a változott helyzethez képest több-kevesebb változtatással újból átdolgozták.

A temesvári kat. parancsnokság javaslata szerint a Béga—Temes—Csernától keletre eső rész, Herkules-fürdő,

Karánsebes, Orsova katonai parancsnokságai és csapatai — kivéven a határbiztosításra rendelt csapatokat — a háború kitörése esetén azonnal hátrább költöztetendők.

Ugyanekkor kilátásba vétetett az orsovai, teregovai, karánsebesi, lugosi járások, Lugostól keletre s a Temestől északra eső területek civilhatóságainak elköltöztetése, ha a katonai helyzet úgy parancsolná.

A lakosságnak szabad választást adtak, hogy míg a közlekedés fennáll — tetszése szerint eltávozhasson.

Iparvállalatok közül első sorban a katonai vezetés alatt állók ürítettnek ki.

Mindezeket az intézkedéseket Betegh Miklós kormánybiztos, a Krassó-Szörény megyére vonatkozókat Medve Zoltán főispán bevonásával dolgozták ki.

A nagyszebeni kat. parancsnokság javaslata szerint a Marosvölgytől délre eső terület s Beszterce-Naszód megye a háború kitörésekor katonailag azonnal kiürítették, szabadgoltak, felmentettek behivatnak, munkásosztagok, hadifogolycsoportok menetkész állapotba helyeztetnek. A harc képes csapatok a Maros—Küküllő vonalra vonulnak vissza, hogy ott elkészített állásokban biztosítsák további erők felvonulását. Mindakét kat. parancsnokság tervezetében elő volt irányozva az élelmiszereknek, gabonaneműeknek, marhaállománynak, boroknak, stb. elszállítása vagy elégetése, Mindezekre vonatkozólag a Hm. is intézkedett (aug. 24.).

A Büm. javaslata arra az alapgondolatra helyezkedik, hogy a javakkal bíró lakosság sokkal kevesebb kárt szenved javaiban, ha otthon marad, mintha elmenekül. A vagyontalan lakosságot ellenben a szomszéd vármegyékbe óhajtja kiköltöztetni, hogy mihelyt lehetséges, haza térjenek.

A menekülőknak a szomszéd vármegyékben történő elhelyezésére megtörténtek az előintézkedések.

A kiürítésre vonatkozó rendelkezésekből egy néhány aktualissá kezdett válni.

1916 júniusában úgy Wolhyniában, mint Bukovinában vissza kellett vonulnunk. Június 18-án az ellenség Csernovitzba is bevonult, pár nappal később a Cseremosz völgyében ért el jelentős sikereket. Június 25-én csapataink Kimpolung és Jakobéni között új állásokba vonultak. A helyzet Máramaros és Besztercen-Naszód vármegyékre válságossá vált.

Ennek következtében az AOK június 25-én szükségesnek látta, hogy a Hüm.-től és a Honv.-től telefonon kérje Máramaros és Beszterce-Naszód megye kiegészítő parancsnokságainak területén elhelyezett csapatoknak, póttesteknek, intézeteknek, hadifoglyoknak, arató munkásoknak, stb. . . . — a riadó zászlóaljak kivételével — hátsó országrészbe való áthelyezését. A Hm. a besztercei kiegészítő parancsnokságot s a 32. honv. pótzászlóaljat Zilahra, a máramarosszigetét Szatmárra helyezte át. A szabadságolásokat a két megyére beosztotta.

Szerencsére az orosz offenzíva június végén (a szept. 19-től okt. 4-ig tombolt nagy támadásig) az egész vonalon kifulladásban volt s a tervezett nagyarányú kiűrésre nem került sor.

Mindamellet az AOK a nagyszebeni kat. parancsnokságot bizza meg, hogy a lakosság, hivatalok, póttestek áthelyezésére, szemlék azonnali megtartására esetenként az AOK-nak javaslatot tegyen. A nagyszebeni kat. parancsnokság június 30-án az egész katonai parancsnokságnak távolabbi hadszíntérre helyezését, nehezen szállítható államjavak biztonságba hozatalát, bevégzett szemlék alapján az alkalmasok behívását ajánlja az AOK-nak.

A riadó intézkedések, illetőleg a felriasztási parancs kiadására az AOK. jogosult; csak azon kivételes esetben, ha az ellenség az ellenségeskedések bejelentése nélkül lépne át a határt, van az 1. Ak.-nak joga a felriasztást elrendelni, erről azonban a Hm.-et is tartozik telefonon értesíteni.

Közben a háború veszélye oly sürgössé vált, hogy a Honv. Miniszt. a Hadügyminiszterrel 1916 augusztus 8-án s a következő napokon Wienben Erdély védelmére megbeszéléseket folytatott.

Ezen megbeszélés alapján a Hadügyminiszter fölhatalmazta a Hm.-t, hogy az ő nevében is tegyen az AOK.-nál e tárgyban határozott javaslatot.

Mindezen intézkedéseknél úgy a Honv. Miniszter, mint a Vezérkar Főnöke véleménye szerint a sürgösségre kell a legnagyobb súlyt helyezni.

Már előbb megkezdődött az Erdély védelmére szánt csapatok gyors összeszedése.

Ezek beérkezésével augusztus közepéig van Erdélyben összesen :

- 11.163 fő csendőrség (ebből 4638 fő határőrizetben);
- 1 csendőrzászlóalj (520 fő);
- 4 riadózászlóalj (az AOK. rendelkezésére);
- 11 hadtápszászlóalj;
- 3 bányászászlóalj;
- 1 honv. lovas hadosztály.

Az 1. hadsereg keretén belül augusztus 25-én már meg volt alakítva a 71. és 72. gyaloghadosztály, az 51. és 61. gyaloghadosztályok pedig a megalakulás stádiumában voltak. A 61. gy. h. o. később (dec. 20.) honvéd gyaloghadosztálya alakítottát át.

Augusztus 26-án az 1. AK. Erdély védelmének egységes vezetését átvette s a védelemre intézkedéseit kiadta. A riadó alakulások alkalmazása megszűnik. A Hm. ugyanekkor szabályozta a honvéd kerületi parancsnokság és a honvéd póttesteknek az 1. AK.-hoz való viszonyát, mely szerint ezek Erdély védelmére az 1. AK.-nak alá vannak rendelve, azonban közöttük és a katonai parancsnokságok között fölé és alárendeltségi viszony nincs.

Augusztus 27-én a román tragédia első felvonása megkezdődött, az ötödiket majd Oroszország fogja dirigálni.

A román hadüzenet után.

1916 aug. 27.-én Románia hadat üzent a monarchiának. Az ellenségeskedések este 9 órakor kezdődnek.

Románia örömmámorban úszott. A dáko-román fantázia már román korona alatt látta ragyogni Erdély aranyat rejtő bérceit. A román főváros lakossága a kivilágított utcákon tolongott, szetreaszkával és virágesővel árasztva el az entente-követségi paloták erkélyeiről boldogan szónokló nagyköveteiket. A miniszterek és tábornokok történelmi személyiségeknek képzeltek magukat; a királyt és Bratianut úgy üdvözölték, mint Nagyrománia megalkotóit. Államférfiaik s a polgárság előtt a milliárdok csillogtak, melyeket a háború: e minden korrupciók melegágya fog számukra buján teremni.

A román hadüzenetet a monarchia hivatalos körei nem váratlanul ugyan, de mégis czalódással fogadták, a nép

— kivéve a románságot — még nagyobb elkeseredéssel vette, mint az olasz szövetséges elpártolását. A román kormány, mely a háborús uszítás minden fajtáját elnézte, (vagy sugalmazta) a hivatalos sajtóban aug. közepétől kezdve erősen monarchia-párti hurokat pengetett. A fé.revezetésnek ez átlátszó formáján kívül, Bratianu román miniszterelnök nem kevésbé naiv, de nagykövetünket teljesen megtévesztő fogással élt: az esti hadüzenet napjának délelőttjén még 50 román katona-iskolai növendéknek a monarchia katonaiskoláiban való elhelyezéséről tárgyalt nagykövetünkkel. Czernin a román betörés után az uralkodótól igen magas kitüntetést kapott, e körülmény a magyar képviselőházban interpellációra is okot adott 1916 szept. 20-án (Ábrahám Dezső képviselő.) Gr. Tisza I. miniszterelnök az interpellációra adott válaszában nem tartja indokoltnak, hogy a kitüntetés ellen mint magyar miniszterelnök állást foglaljon.

A román hadüzenettel egyidejűleg Olaszország sem késett most már Németországnak hadat üzeni. Az első román kijózanodás erre nyomban bekövetkezett, mert Németország, mint hűséges fegyvertárshoz illik — a nekünk küldött román hadüzenet után — aug. 28-án — azonnal kijelentette, hogy Romániával ő is hadiállíallapotban levőnek tekinti magát. A román vezetők számításainak irrealitását misem bizonyítja jobban, hogy ők Németország részéről semmiféle ellenséges cselekedetre nem számítottak (bíztak az Olaszországgal való analógiában) — azt hívné, hogy bennünket gyöngíthetnek anélkül, hogy a végeredményt Németország részére is ne kockáztassák. A román lapok napokig elkeseredéssel tárgyalták a német hadüzenetet, mellyel a német császár elárulta a Hohenzollernek.

Az ország határa őrizet és védelem szempontjából öt szakaszra volt beosztva: az orsovai, hátszegi, nagytolmácsi, brassói, gyergyószentmiklósi szakaszokra. A túlerőben levő ellenség (a mi 80 ezer emberünkkel szemben csak a magyar határon 250 ezer fegyverese állott), mindegyik szakasza támadást intézett, az orsovai és szentmiklósi szakaszon gyengébb, a többi szakaszokon nagyobb erővel. Kezdetben Orsovánál váltak leghevesebbé a harcok (Orsova városa az ellenséges tűzhatás következtében augusztus 28-án kiürittetik) itt azonban az ellenségnek, mint a következ-

mények is megmutatták, csak tüntető szándéka volt. Egy pillantás a térképre világossá teszi előttünk, hogy az ellenségnek a hátszegi és a nagyszebeni szakaszok voltak a legfontosabbak, itt érhetne volna el leghamarább a Maros-vonalat, mely Erdély fővédelmi vonala. E fő-támadási irányt támogatta volna Brassó felől az Olt-vonal, távolabbról a Kisküllő vonalnak forszírozása. A szentmiklósi szakaszon elért eredmények pedig állandó oldalozás veszedelmébe sodorhatták volna arc-vonalunkat.

Az ellenségnek nagy lendülettel és haderővel végrehajtott támadásai következtében már aug. 28-án sikerült a határt, kivált a nagyszebeni (nagyalmácsi) és brassói szakaszon jó mélyen átlépnie. Aug. 25-én csapataink nagyjában visszavonulóban voltak azon magaslati vonalakra, melyek a gergyói, csiki, háromszéki, barcasági és fogarasi síkságokat az ország belseje felé szegélyezik.

A hadi helyzet következtében az 1. AK. már 28-ára virradóra elrendelte Erdély veszélyeztetett területeinek: Csík-, Háromszék-, Brassó-, Fogaras-, Szeben- és Hunyadmegyék katonai kiürítését. A 21. és 24. honvéd pótzászlóaljok harc képes tisztjei és legénységéből a XXIV. menetzászlóaljra számítók Brassóban és Nagyszebenben a védelmi csoport rendelkezésére visszatartattak, de még ugyanaznap délben Nagyszebenből Balázsfalvára, Brassóból Erzsébetvárosra útba indítottak. A brassóvármegyei hatóságok és az államhivatalnokok egy része már Segesvára érkezett, hová 28-án délben a brassói katonai parancsnokság is elindult. A lakosság kiürítése és az államjavak biztonságba helyezése a rendelkezésre álló 25 vonat segítségével történt.

A nagyszebeni kat. parancsnokság aug. 29-én hagyta el a várost, mire a csendőr-szárnyparancsnokság is eltávozott állomáshelyéről. Az orsovai katonai állomáspar.-ság Fehértemplomra távozott. Az orsovai szakasz határszéli csendőr-őrsei — a radicaít kivéve — még állomáshelyeiken maradtak.

A dévai honv. kieg. par.-ság VIII/29-én Brádra helyeztetett át, (amennyiben a 28-ára beidézett ujoncokat már bemutatva) a nagyszebeni kiegészítő par.-ság Balázsfalvára, a brassói és csíkszeredai Erzsébetvárosra rendeltetett mindegyik az illető népfőlkelő parancsnoksággal és pótzászlóalj-

jal együtt. Helyükön maradtak a kolozsvári és marosvásárhelyi helyőrségek s a 32. honvéd pótzászlóalj Tasnádon.

Aug. 29-én délután ellenséges járőrök elérték Brassót, nagyobb ellenséges csapatok pedig Csernátfalu, Hosszúfalu és Tatrang községeket.

Aug. 27-ről 28-ra virradó éjszaka Szeben vármegye főispánja a nagyszebeni kat. parancsnokságtól kért a civil lakosság kiürítésére vonatkozó direktívákat. De minthogy erre a direktívákat csak a miniszterelnök adhatja ki, a kat. parancsnokság nem akart ezek kiadásába zavarólag belevakozni. Erre a főispán telefonon a belügyminisztériumhoz és Erdély kormánybiztosához (Betegh Miklós) fordult. A belügyminisztériumból azt az operette-szerű választ kapta, hogy a miniszterrel reggeli 8 óra előtt nem lehet beszélni. Betegh kormánybiztos azt felelte, hogy a miniszterelnöktől semmi utasítást nem kapott.

Az ominózus aug. 27-én reggel a határmenti járások összes községeiben dobszó adta hírül, hogy a lakosságnak nyugtalankodásra nincs oka, aug. 28-ára virradó éjjel és reggel pedig, hogy a hadüzenet következtében hagyja el lakóhelyét. Útközben hamis hírektől megriaszta az érintett falvak lakossága is hozzájuk csatlakozott. Az ingóságokkal, állatjaikkal, kocsikon vagy gyalog menekülő lakosság nyújtotta látvány a népvándorlás képeihez hasonlított s csakhamar egy fékezhetetlen, fékevesztett áradattá dagadt, mely Csik-, Háromszék-, Udvarhely-, Brassó-, Fogaras-, Szeben-megyék száanalomraméltó magyar és szász lakosságát hömpölyögtette a befelé vezető országutakon. Elszállásolásról, élelmezésről szó sem lehetett, ilyen összetorlódott tömeggel szemben a hatóságok tehetetlenek voltak. Hogy nagyobb előre gondoskodással, a civil és katonai hatóságok nagyobb egyetértésével mennyi érték megmenthető lett volna, sajnálatos példa rá a botfalvi cukorgyár esete. Az 1. AK. aug. 8-án kérdést intézett a bécsi hadügyminisztériumhoz, hogy a botfalvi cukorgyár (készlet: 124 vagon fehér cukor, 30 vagon nyers cukor) kiürítésére az intézkedések megtétettek-e, a Hüm. tagadólag válaszolt, mert a civil lakosság és magánüzemek, telepek (établissements) kiürítésére a rendelkezést a miniszterelnök magának tartotta fenn. Ebből kifolyólag az 1. AK. aug. 22-én elrendelte, hogy a botfalvi cukorgyár

egyelőre nem ürítették ki. Aug. 29-én, mikor a kiürítést fogantatosítani kellett volna, a helyőrség elvonulása miatt nem állott elegendő munkaerő rendelkezésre.

A menekülés borzalmainak, vezetéstelenségének leírásával nem foglalkozunk, egykorú lapokból bárki bőven értesülhet róluk.

A belügyminiszter aug. 31-én adta ki intézkedéseit a hadműveleti területekről menekülő lakosság ellátására és elhelyezésére, melyek szerint a továbbítandó lakosság Csík- és Maros-Torda vármegyékből Hajdú- és Szabolcsvármegyékbe a Kolozsvár—Nagyvárad vasutvonalon; Háromszék- és Udvarhely vármegyékből Tövis—Arad vonalon Békés- és Jász—Nagykun vármegyékbe; Brassó-, Fogaras-, Nagy- és Kisküküllő megyékből Tövis—Aradon át Torontál-, Csanád- és Csongrád vármegyékbe; Szeben- és Alsó-Fehérvármegyékből Tövis—Aradon át Bács-Bodrogvármegyébe irányítandó. A menekülők ellátására az illetékes főispánoknak 50,000 koronát utalt ki. Hogy az illető vármegyékbe való eljutásig mi történjék a menekülő lakossággal, különösen az élelmezés tekintetében, arról a rendelet nem intézkedik.

Ez állapotokon óhajtott segíteni a miniszterelnök, midőn szeptember 7-én az Őfelségéhez, a Hüm.-höz, az AOK.-hoz, az 1. AK.-hoz sürgönyt intézett, melynek rövid kivonata a következő:

A román hadüzenet következtében a határmegyék lakossága a Marostól délre és keletre lakhelyüket elhagyva az ország belseje felé menekülőben van.

A katonai felvonulás, valamint a nevezett területek katonai kiürítése miatt az otthonukat elhagyó tömegeknek elrendelt visszairányítása az 1. AK. legerélyesebb közbelépése dacára sem lehetséges.

Vonathiány, a pályaudvarok leszerelése, a lovak és kocsiknak katonai személyek által való rekvirálása miatt a menekülők legnagyobb része el nem szállítható s így Parajd és Székelyudvarhely környékén a szabad ég alatt, élelem és fedél nélkül körülbelül 100,000, Segesvár környékén cca: 10,000 menekülő torlódott össze a legnagyobb nélkülözésnek, nyomornak kitéve.

A jelenlegi hadihelyzet miatt a civil hatóságok nem képesek egyedül e szenvedők elszállítását lebonyolítani, mint-

hogy az összes szállító eszközök fölött a katonai parancsnokságok rendelkeznek.

Hogy a menekülők továbbszállítása a lehetőleg gyorsan keresztülvihető legyen, mindazon parancsnokságoknak és hatóságoknak részt kell abban venniök, melyek hatalommal és hatáskörrel rendelkeznek. Ilyen hatalom elsősorban az AOK. és helyettese Erdélyben az 1. AK., egyedül ők vannak abban a helyzetben, hogy a kívánt kiürítést minden érdek tekintetbe vételével kevés fennakadással keresztül vihessék. Ezen okok alapján határozta el magát a magyar kormány, hogy az AOK.-t és ennek képviselőjét: az AK.-t kérje fel a kiürítés lebonyolítására, ezzel kapcsolatban a menekültek élelmezésére mindaddig, míg a menekülők magyar megyékben el nem helyeztetnek. Ezen feladat keresztülvitelére a kormányzat az 1. AK. illetékes szervét teljhatalommal ruházza fel.

A kiürítés zavartalan megvalósítása végett szükséges lenne már most olyan rendelkezéseket kiadni, hogy elsősorban a Marosvonaltól keletre eső vidékek ürítettessenek ki, ennek befejezéséig a Szász-Régen—Beszterce vonaltól, illetőleg a Maros és Küküllő völgyektől nyugatra eső területek lakossága szigorúan lakóhelyükön tartassék.

Az első pillanatban szükséges élelmiszerek a menekülők részére azonnal kiutaltassanak, magától értetődőleg ezen élelmiszermennyiség a Hüm.-nek a legrövidebb idő alatt vissza fog szolgáltatni.

Az együttműködés érdekében szükségesek megbeszélése a belügyminiszter és a honvéd. miniszter szept. 8-án Kolozsvárra érkezik.

Az AOK.-nak szept. 7-iki válasza szerint, bár a civil lakosság kiürítésének irányítására és vezetésére kizárólag a magyar kormány illetékes, annyival is inkább, mert ezen illetékesség megőrzését a magyar kormány mindig erősen hangsúlyozta, mindamelllett már szept. 6-án útasította az 1. AK.-t, hogy a kormánynak a szállítást vezető szervét mindazokban támogassa, melyek élelem szállítására, egészségügyi rendszabályokra vonatkoznak. A tábori vonatvezetőség (Chef des Feldeisenbahnwesen) képviselőjében egy tisztet az 1. AK.-hoz beosztott. A hadi operációkhoz szükséges szállítások természetesen semmikép sem befolyásolhatók.

A menekülők élelmezésére akár mostani tartózkodási helyükön, akár vasuti szállítások ideje alatt a hadsereg készlete egyedül nem elegendő, ez csupán a saját és a szövetséges csapatok szükségletét képes fedezni. Ezért a hadiszolgáltatási törvény alapján kellene messzemenőleg az Ország segítségéhez fordulni.

Az első hadseregpáncsnokság utasított, hogy a menekülőknek további áradását akadályozza meg, a civil hatóságok is ugyanilyen értelemben járjanak el. A civil lakosság, kivált annak földművelő része, kitanítandó, hogy lakóhelyén maradjon, mert javait így nagyobb valószínűséggel óvja meg a pusztulástól.

A miniszterelnök az AOK-nak köszönetet mondva, a civil lakosság kiürítését most is a kormány és a civil hatóságok kötelességének tartja, de a jelenlegi helyzet folytán, amikor a vasút, a posta, a táviróüzem, stb. teljesen katonai rendelkezésre állanak, a menekülők elszállítása és élelmezése csak a katonai szervekkel való közvetlen összeköttetésben és azok teljes támogatásával vihetők keresztül.

A lakosság otthonmaradására nézve az a véleménye, hogy más ellenséggel szemben talán ez a vélemény megállja helyét. De a románoknak azon szándéka, hogy Erdélyből csupán románok által lakott országot csináljanak, valamint az a lángoló gyűlölet, melyet a bukaresti sajtó az által költött fel, hogy állandóan a magyaroknak az erdélyi román lakossággal szemben állítólag elkövetett erőszakoskodásáról írt, oly tömegmészárlásokra adhat alkalmat az előre láthatólag visszavonuló román hadsereg részéről, melyektől a lakosságot minden körülmények között meg kell óvni.

A kiürítés irányítására, tervszerűvé tételére szept. 8-án Kolozsvárott a kormánybiztosság keretén belől megalakult a Kiürítési Bizottság (a Büm. és Hm. képviselőinek bevonásával), mellyel Betegh kormánybiztos szept. 10-én a menekültek egységes tervszerinti irányítására, a vasuti szállítás szabályozására egy utasítást dolgozott és adott ki távirati úton valamennyi erdélyi törvényhatósághoz, valamennyi főispánhoz, az 1. hadsereg-parancsnoksághoz, a tábori szállítás vezetőségéhez.

Szept. 7-én kezdődött meg a románok elleni offenzíva

keresztülvitelére rendelt csapataink felvonulása a Maros mögött, szept. 8-án pedig a német csapatok felvonulása.

A szeptember 8-iki helyzetre való tekintettel Kóhalom—Székelyudvarhely—Parajd vonaltól keletre és a Marosvölgy Deda község körüli részében az evakuálás 9-én este szintén elrendeltetett. E vidék evakuált lakossága nélkül szept. 10-én Marosvásárhelyen (kerek számban beszélve) még 5.000 ember és a gyermekmenhelyen 500 gyermek (a gyermekek szept. 11-én indulnak), a Maros völgyében 3.000, Parajdon körülbelül 300, Küküllőszegen 600, Medgyesen 2.000, Erzsébetvároson 2.000, Székelyudvarhelyen 3.500 ember várta a még előre nem látható időn belül lebonyolítható vasuti szállítást.

Mint hogy a német csapatok ez időben történő felvonulása miatt az AOK a vasuti szállítást korlátozni volt kénytelen, a Kiürítési Bizottság a személyforgalomban beálló szünetet arra használta ki, hogy a Maros balpartján levő államjavak, műkincsek és magánjavaknak egyelőre személyforgalomra nem alkalmas vasuti kocsikba való berakását szorgalmazta.

A küküllővölgyi evakuálás a katonai helyzetből folyó intenzív csapatszállítás mellett is sebes mederben folyt tovább. Szept. 11-én este Székelyudvarhelyen már alig volt menekült. ellenben Marosvásárhelyen még nem sikerült a torlódást megszüntetni. De már az élelmezés körül panaszok nem merültek fel. Ugyane napon a Marosvölgynek Szász-Régentől északra eső része és a Görgénypatak völgyének evakuálását is előkészítik.

A kiürítési bizottság a szeptember 13-iki helyzetből kifolyólag a legfelsőbb katonai parancsnok határozott kívánására a Szászrégen—Segesvár—Fogarasz légvonaltól keletre eső járások kiürítését készíti elő. Szept. 14-én Udvarhely megye és város, valamint Nagy-küküllő megye kóhalmi járása, tovább Maros-Torda megyének maros-balparti része a Marosvásárhely körüli vidék kivételével azon parancsot kapták, hogy szept. 16-án estig a kiürítést foganatosítsák. Szept. 15-én a nagysinkai járás, 16-án Segesvár város és járás, valamint a szentágotai járás kiürítése is elrendeltetett.

A kiürítési bizottság tevékenységének jótékony hatása minden irányban érezhető volt. A bizottság katonai tagjai szoros érintkezésben lévén a katonai vezetőséggel, a hadi

helyzet, valamint a hadászati szándék felől mindig pontosan voltak informálva, így a kiürítéssel sohasem késtek el, másfelől a polgári hatóságokkal s a belügyminiszterrel való összeköttetés következtében — bár azokkal többször ellentétbe kerültek — szándékuknak minden vonalon érvényt tudtak szerezni. Az ő előrelátó intézkedéseiknek volt köszönhető, hogy a torlódások s ennek következményei: a menekülők insége, szenvedései, lassan-lassan megszűntek, vagyon- és állatállományból egyre több volt megmenthető, sőt sor került a mükincsek (a bruckenthali és segesvári mükincsek) elszállítására is.

A német erők szakadatlan felvonulása közben (szept. 18-án a IX. hadsereg parancsnokság: Falkenhayn gyalogsági tábornok is megérkezik Szászsebesre) szept. 21-én joggal jelenthette a Hm.-nek Gömbös vezérkari százados, hogy a legutóbbi (szept. 16.) kiürítés után a helyzetre való tekintettel több kiürítést nem lesz szükség elrendelni.

A menekülés, valamint az erdélyi állapotok hű jellemképe végett röviden ki kell itt térnünk a román lakosság viselkedésére.

Úgy a katonai kiürítést eszközlő kat. parancsnokságok és közegek, mint a polgári hatóságok egyértelműleg felpanaszolják, hogy a román lakosság, sőt a községi előljátóságok is a kiürítésnél semmikép sem segédkeztek, munkásokat, fogatokat nem adtak, a munkálatokat részvétlenül, sőt kárörömmel nézték, a falvaikon keresztülvonulókat gunyolódásokkal, szitkokkal fenyegették s hogy nem bántalmazták őket, annak az a magyarázata, hogy az átvonuló lakosság mindenütt nagyobb számú volt, mint az illető falvak lakossága. A magyar és szász lakosság kevésbé az ellenség elől, mint a román lakosság részéről érhető bántalmak és fosztogatások miatti félelmében hagyta el ősei lakhelyét. Megállapítható, hogy az elhagyott falvak kifosztásában nagyobb részt vett az ottmaradó román lakosság, mint a román csapatok.

Ellenben annál nagyobb szolgálatkészséggel és diadallal fogadták a bevonuló román csapatokat. Ebben a nép és az intelligencia között nem volt semmi különbség. Az ellenségnek minden tekintetben szolgálatára állottak, hírszerzők, kémek, vezetők gyanánt szerepeltek s a román hadak kitakarodásakor nagyon sokan velük hagyták el az országot.

A menekülés zürzavarában, mintahogy az másképp nem is történhetett, sok sajnálatos erőszakoskodás adta elő magát. Panasz merült fel többízben, hogy a póttetek kiköltöztetésénél a csapatok a menekülők fogatjait rekvirálják s azok holmiaikkal együtt tanácstalanul maradnak az útfélen. Előfordult, hogy még a hivatalos iratokat szállító fogatokat is lefoglalták. A parancsokat az objektív vizsgálat legtöbb esetben tulzottaknak találta. A honv. miniszter a honvéd póttesteket táviratilag utasította, hogy a menekülő lakosságtól lovakat és kocsikat semmi szín alatt lefoglalni nem szabad. a közös póttetek által elkövetett rendellenességeket pedig a hadügyminiszter tudomására hozta, aki úgy a harácsolást, mint a rekvirálást azonnal beszüntette.

Katonai csapatok fosztogatásáról csak két esetben történik említés: a fogarasvármegyei Puly községben, amely azonban csak kisebb méretű volt s a dandárparancsnokság szigorú vizsgálata következtében rögtön jóvá is tétetett. A másik sokkal súlyosabb természetű volt s az Ausztriából díszlokált 8. gy. ezrednek Nagyszebenből Kolozsvárra menetelő pótzászlóaljja követte el Dicsőszentmártonban 1916 szept. 1-én. A nevezett pótzászlóalj katonái a lakosság által elhagyott és bezárt lakásokat feltörte, kifosztotta, a fosztogatást, sőt rombolást megakadályozni akaró csendőrrjáőröt a készültséggel megtámadta. A honv. miniszter ez ügyet a belügyminiszterrel közölte, ki fölkérte Betegh kormánybiztost, hogy a hadseregparancsnokságnál a garázdálkodások kivizsgálását és megtorlását szorgalmazza. A vizsgálat eredményéről a Hm. értesítést nem kapott.

A menekülteknek nemcsak — mint kezdetben tervezve volt — a tiszántúli, hanem a felsőmagyarországi és dunántúli megyéket is meg kellett nyitni. A lakosság mindenütt gondos szeretettel fogadta a sokat szenvedett erdélyi testvéreket. Segélyezésükre gyűjtéseket rendeztek, munkaközvetítőt állítottak fel, de még a társadalom segítsége mellett is államí támogatásra szorultak. Ezt a támogatást a Hm. szabályozta és irányította.

A belügyminiszterium okt. 8-án az erdélyrészi menekült lakosságnak a befogadó törvényhatóságok szerint csoportosított kimutatását állította össze, melynek adatai szerint —

bár még nem mindegyik törvényhatóságtól érkezett be a jelentés — az erdélyi menekültek száma: 204,698 fő.

Az ellenségnek Erdélyből való kiűzetése s a hadszíntéren elért eredmények következtében (okt. 13-ára a románok 47 napra terjedő hadműveleteik teljes kudarca után kitakarodtak Erdélyből) a magyar kormány október közepén a menekülteknek visszatelepítését határozta el. A visszatelepítés sürgősségének egyik legfontosabb oka volt, hogy a lakosság az őszi földmunkákat még idejében elvégezhesse s ezáltal az általános és egyre nehezedő élelmezési kérdés kedvezőbb megoldásához járuljon hozzá.

A visszatelepítést a Belügyminisztérium keretén belül megalakult „Visszatelepítő bizottság“ intézte a Hm.-mel s az AOK-val kapcsolatban. Körülbelül 150—200 ezer léleknek vasúton való hazaszállításáról kellett gondoskodni, miután a menekülők egy része a magukkal hozott fogatán fog visszatérni. A belső rend és a hazatérés gondos előkészítése végett a hatóságok már visszatértek. A gyalog vagy kocsin hazatérők részére tápállomásokat (élelem, takarmány, patkoló, elszállásoló), a vasúton visszatérők részére a társadalom támogatásával a nagyobb vasúti állomásokon polgári és vasúti „élelmező állomásokat“ állítottak fel.

A belügyminisztérium okt. 18-án útba indította a belső hadműveleti területeken letelepedett azon menekülteket, kik a hargittai és fogarasi havasok és a Cibin-hegységtől nyugatra illetőleg északra fekvő evakuált járásokból valók. Az AOK a kiürített lakosság visszatérését okt. 19-én a besztercei medence, a Kelemen—Görgény—Hargitta—Baróti-hegység, a Geisterwald, Persána hegység nyugati lejtőjéig; a fogarasi és nagyszebeni medence (bezárólag), a Cibin- és Hátszegi hegység északi lejtője; a karánsebesi és tergovai medence (bezárólag), a Duna-könyököt Milovanovácnál érintő gerincig terjedő területekre engedélyezte.

Az első vonat 300 személlyel okt. 26.-án indult el Budapestről. A vonaton való szállítás a katonai célokra való tekintettel, vagonhiány és más nehézségek miatt csak kisebb mérvben volt keresztülvihető. Kezdetben 2—3 nap alatt indult egy vonat, november 11.-étől fogva naponta legalább is egy vonat, nov. 23-ika óta 2—3 különvonat irányított Erdélybe.

A szekerekkel visszatérők nov. 11-ig nagyrészt már hazaérkeztek.

A földmivelési miniszter a gazdasági élet megindítására szintén szervezett egy „Visszatelepítési bizottság”-ot november, elején, de a visszatelepítést Erdély kormánybiztosa útján továbbra is a belügyminiszter vezette.

A miniszterelnök és a belügyminiszter nov. 10—17-ig szemleutat téve Erdélyben, személyesen győződtek meg a visszatelepítés helyzetéről, a lakosság állapotáról, a románok által okozott károkról, stb. A szemleút eredménye szerint a kár általában csekély, ami annak tudható be, hogy a románok az előnyomulásuk által elért területeket tulajdonuknak tekintették, később pedig gyors visszavonulásuk idején nem értek rá pusztítani. A termésnek $\frac{3}{10}$ részét s az otthon maradt marhaállományt majdnem egészben elszállították. A legnagyobb pusztítást a házi berendezésekben, lakások és üzletek kifosztásában követték el.

Állami javak közül a legnagyobb kárt a petrozsényi kőszénbánya szenvedte. Villamos telepét, a tárnák bejáratát a visszavonuló románok felrobbantották, de már három hét leforgása alatt a bányauzem újra megkezdhette működését.

A visszatelepülés határvonala napról-napra bővült. Az AOK nov. 24-én a Fogaras, Brassó, Szepesi-Szentgyörgy, Csikszereda, Gyergyószentmiklós, Oláh-toplica, Ratosnya vonalig, 28-ától kezdve pedig valamennyi határszéli megye egész területére, egészen a csapat-vonat körletéig engedélyezte a visszatelepítést. December elején Krassó-Szörény-, Hunyad-, Szebenmegyék lakosai is visszatérhettek elhagyott otthonukba. A múkincsek, az államvagyon, pénzüzetek és a katonai hatóságok — a csendőrség kivételével, mely még a lakosság visszatelepítése előtt visszatért — továbbra is kiköltöztetési helyükön maradtak. A honvéd kiegészítő parancsnokságok 1917 február elején tértek vissza béke-állomáshelyükre. A honvéd póttestek visszahelyezését a honvédelmi miniszter és a pótlásügyi főnök sürgetésére 1917 márciusától kezdve többször elrendelte az AOK, de vasuti és elhelyezési akadályok folytán a visszahelyezés csak a közös póttestek visszahelyezése után augusztus közepére történt meg.

A visszatelepült lakosság lassan-lassan visszahelyezkedett a megszokott életviszonyokba. A volt csatatereket fel-

szántotta, lerombolt házait — itt-ott némi állami támogatással — felépítette, a legyilkoltakat, a túszúl elhurcoltakat elfelejtette s remélni kezdte, hogy az anyaország e keserves lecke után előrelátóbb gondoskodással fogja az erdélyi magyarság sorsát szívén viselni. A multakon okulva, nagy koncepciójú tervek fogantak meg Erdély rekonstrukciójára. Reméltük, hogy az idő és a viszonyok alakulása a jó szándékot tetté érne hagyják. De úgy látjuk, elvégeztetett, hogy a gyönyörű Erdély továbbra is a szenvedések klasszikus földje legyen.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	3
<i>Dr. Rác Lajos</i> : Sárospataki irodalom	5
<i>Dr. Mátyás Ernő</i> : Pál apostol viszonya a misztériumvallásokhoz	33
<i>Dr. Gulyás József</i> : Comenius és a latin nyelv	79
<i>Dr. Jakob Károly</i> : Adalékok a verbászi német (rajnai frank) nyelvjárás szóképzéstanához	121
<i>Novák Sándor</i> : Erdély szenvedései a nagy háborúban	145

